

ERDÉLYI MÚZEUM

LXI. KÖTET

1999. 3–4. FÜZET

Hazudni szükséges. Három dráma a hazugságról

*

Társadalomontológia ideológia és utópia között

*

Bethlen Miklós *Imádságkönyvének* puritánus sajátosságai

*

Amikor a kognitív rendszerek elbeszélik a mentális reprezentációkat:
a kétnyelvűség pszichológiai vizsgálata

*

Műhely

*

In memoriam
Dr. Demény Pál

*

Szemle

*

Egyesületi közlemények

KOLOZSVÁR, 1999
AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület
Bölcsészet-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi
Szakosztályainak közlönye

Szerkeszti

Kovács Kiss Gyöngy (felelős szerkesztő), Egyed Emese, Ilyés Szilárd, Kovács András,
Tánczos Vilmos, Veress Károly, Vincze Mária, Kerekes György (szerkesztőségi titkár)

Szerkesztőség: Kolozsvár, str. Iuliu Maniu nr. 5. Telefon: 195 176
Postacím: 3400 Cluj – 1. C.P. 191 România

Felelős kiadó: Sipos Gábor

ISSN 1453-0961

Készült a Református Egyház
Misztótfalusi Kis Miklós
Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető Tonk István

Salamon András

Hazudni szükséges Három dráma a hazugságról¹

„Őrült beszéd, őrült beszéd: de van benne rendszer” – füstölög magában Polonius, miközben csikorgó aggyal próbálja megfejteni Hamlet talányos szövegét.

A szépirodalmi művek figyelmes és elszánt olvasója menthetetlenül a kamarás szerepébe kerül: látja, hogy az egymást követő korok alkotásai – esetünkben drámái – egy tökéletesnek tűnő egységes egész részképei, egy rólunk szóló befejezetlen film összefüggő részletei, de hiába érezzük, hogy „van benne rendszer”, a film egészét, üzenetét képtelenek vagyunk felfogni. Egy-egy kor írói előhívják, láthatóvá teszik századuk képét, az elkészült részlet tökéletesen illeszkedik a már meglévő és az utána következő anyaghoz, de a kép nézői a nagy egész lényegétől, titkától éppoly távol maradnak, mint Polonius Hamlet gondolataitól.

Ezt a művészi „őrült” beszédet próbáljuk nyomon követni három azonos témájú drámában. A közös téma megkönnyíti munkánkat, hisz az író akkor változtat az átvett anyagon, amikor saját korának lényegét fogalmazza meg.

Juan Ruiz de Alarcón: *A kétes igazság* (1621?)

Alarcón darabjában a tisztességben megöszült apa rémülten veszi tudomásul, hogy az egyetemről hazatérő fia hazudik. Profi szinten, okkal és ok nélkül.

A tisztesség–hazugság fogalompár összebékíthetetlen (egy madridi hidalgó házában vagyunk, ki a szokáshoz híven „Felajánlja az utódját / Királyának harcosul”. 882).

Az apa–fiú kötés viszont, lévén nembeli, felbonthatatlan.

Adott tehát a drámai szituáció feltétele. A dráma a középpontos modell szabályai szerint valósítja meg a szituációba épített lehetőségeket.²

A középpontban a „kétes igazság” áll, ennek az elvi kérdéseit járja körül a dráma, így a színen megjelenített családi, társasági viszonyokba beépül a hazugság. A főhős hazugsággal próbál érvényesülni, de Alarcón szerint ez az út járhatatlan, így a hazug ifjúnak végül le kell mondania szíve hölgyéről, ráadásul azt kell feleségül vennie, akit nem szeret. A nézők a történetből láthatják, „hogy a hazugság / mennyit árt és mire visz” (1004). A történetnek csak a summáját jegyeztük, mert a dráma sajátját, a viszonyulásokat/viszonyváltozásokat kívánjuk vizsgálni.

I. Viszonyulások a középponthoz

Don García számára a hazugság eszköz a hírnév megszerzésére. Madridban, a királyi udvar közelében az ember értékét gallerja és hivatala adja. Hősünk érvényesülni akar, „beöltözik”, pompás gallérban feszít, de tudja jól, hogy itt az ember „szürke szám csak” (912). Hazudni kell tehát, hogy kiemelkedhessen a szürkeségből.

¹ Juan Ruiz de Alarcón: *A kétes igazság*. 1621? Fordította Berczeli A. Károly. = *Klasszikus spanyol drámák*. I. Bp. 1967; Corneille: *A hazug*. 1642. Fordította Jékely Zoltán. = *Klasszikus francia drámák*. Corneille – Racine. Bp. 1964; Goldoni: *A hazug*. 1750. Fordította Magyarósi Gizella. = G.,C. *Vígjátékok*. Bp. 1993.

² A drámaelméleti fogalmakat: szituáció, dráma modell, Bécsy Tamás nyomán használom. Lásd Bécsy Tamás: *A dráma modellek és a mai dráma*. Bp. 1974; Uő: *A dráma esztétikája. A dráma műneme és műfajai*. Bp. 1988.

Az apa a játék elején kijelenti, ha fia „meghalna balga módra”, az sem dúlná fel annyira, mint az, hogy hazudik. A fiú hazugságai miatt kénytelen *adott szavát* visszavonni. Megteszi, bár ez rendkívül kínos számára.

2. Az ember megismerése/értékelése

Férfi–nő találkozása. Szerelem. A világi, udvari szerepre felkészült ifjú két hölgyet pillant meg az utcán. Egyikükbe – hite szerint a szebbikbe – szerelmes lesz. A hazug ebben az egyben következetes: bár felcserélte a neveket, valóban a választott hölgyet szereti. Az udvarlási reflexnek tűnő kijelentés: „Bárki légyen, én e nőt / Már szeretem” (893), hiteles. A férfi, Rómeóhoz hasonlóan, mielőtt megszólalna, érzékeli a nő varázsát: „Nézd, mily szép e kéz s e szempár / Szinte égi fényt lövell, / Oly nyilat, mely hő szerelmet / Kelt s halálosan sebez meg, / Hogyha szíved éri el” (891). Az ifjú számára a nő még *ég* (a szem) és *föld* (a kéz) harmonikus egységét jelenti. A lényéből áradó titkos üzenet, mely a férfi szívéig hatol, nem evilági: „Honnan van e fény, amely / Őt magát is elvakítja?” (992) – kérdi Don García. Ebben a viszonyban a férfi még érzi partnerének *nevénél* fontosabb valóját, azt, ami a kedves *sajátja*, amire Júlia mondja: „te önmagad vagy és nem Montague”.³

Ha a műben tükröződő világképet⁴ árnyaltabban kívánjuk látni, a szereplők közti viszonyokat/viszonyváltozásokat rá kell vetítenünk a színpadon megjelenített világszerúség erővonalaira.

3. A játéktér: Madrid

Don Beltrán, az aggódó apa az I. felvonásban elszólja magát, így figyelmezteti fia naiv nevelőjét: „Megnevettet ön, hogy mit sem / Tud e városról, tanár úr. / Azt hiszi tán, hogy galádul / Nem hazudik senki itten? / Mert Madridban Garcíanak, / Bármennyit füllesztene, / Van bőven ellenfele, / S nála még különb is támad” (885). Sajnos hazudik az is, „ki magasan van”, „van gazság ennél nagyobb?” – hangzik el a költői kérdés.

Alarcón, mintha megjijedt volna saját gondolataitól, megtorpan, leállítja a háborgó nemest: „Eh, még majd rágalmazok!” – vonja vissza állításait Don Beltrán, és magyarázkodni kezd. Ugyanaz a hős később egy eszményi Madrid dicsőítésével próbál hazug fiára hatni: „Más világ ez, hol az ember / Nem fecseg s nem kérkedik. / Gondold meg, hogy itt Mádrídban / Szent király él, akinek / Nincs oly vétke, mely esetleg / Mentené a tiedet” (938).

Ahogy a barokk kori festményeken az alakokat mintha ellentétes erők feszítenék, csavarnák természetellenes pozícióba, úgy a drámaíró színpadán is a tisztesség/hazugság vonzása/taszítása hat. A középponthez való viszonyulást, tehát a dráma világszerúségét is ez a barokkos, ellentmondásos viszonyrendszer határozza meg.

Alarcón a számára abszolút értéknek számító királyi hatalom bírálása közben torpan meg, vonja vissza állításait. Ugyanez a sajátos gondolkodásmód látható egy kelet-európai, erdélyi író művében. Mutatis mutandis itt a szent király helyett Isten az abszolút érték: „Hová légyünk el, én édes Istenem, mind én, mind a feleségem, ha Felséged ebben a holt-eleven koporsóban tart, [...] mind a mű halálunkig. De tiéd a dicsőség, tudom, mindezeket te cselekedted, *számra*

³ *Rómeó és Júlia* II./2. Kosztolányi Dezső fordítása.

⁴ Világkép: „Az irodalmi mű szerzőjének világszemléletét a műben érzékletesen objektíváló, értékek rendszereként magyarázható összefüggésrendszer.” Cs. Gyimesi Éva: *Teremtett világ. Rendhagyó bevezetés az irodalomba*. Buk. 1983. 173.

tészem kezemet."⁵ A visszafogott mozdulat, a szájra tett kéz gesztusa azonos a két – egymástól annyira távol álló – írónál. Egy-egy jól körülhatárolható korstílus lényege az alkotók gondolkodásmódjában, világlátásában rejlik. Mintha az alkotók agyában ugyanannak a lényeknek a „le nyomata” mozdítaná a művész tollat (ecsetet, vésőt) fogó kezét.

A középponthez való sajátos viszonyulás meghatározza a szituáció megoldását. Említettük, hogy Don García a *személyt* szereti: „A neveket tán / Elcseréltem, nem személyt!” (1002) – mondja bosszúsán az utolsó jelenetben. A tévedés, a névcsere kiderül, de ezzel nem billen helyre a megszokott módon a világ rendje.

A reneszánsz világgépet tükröző művekben a zűrzavart okozó rendellenességnek pontosan meghatározható oka volt, ennek felszámolása, a tévedések tisztázása még „helyretolta”⁶ az átmenetileg kibillent világot:

– Ariosto Orlandója szerelmi csalódás miatt esztét veszti. A jó barát a Holdon (a nem evilági szinten) gondosan cédulázott tégelyben megtalálja. Az őrjöngés csak addig tart, míg Astolfo a *helyére*, Orlando koponyájába juttatja a megtalált eszt.

– A *Szentivánéji álom* szerelmesei csak addig viselkednek rendellenesen, míg Puck helyrehozza a tévedést. Az ébredéssel „Ki-ki a maga párjával” alapon minden rendeződik.

– Balassi *Szép magyar komédiájának* szerelmesei csak addig kóborolnak a tévedések erdejében, míg kiderül a névcsere, a szerelmesek egymásra ismernek, és egymásé lesznek.

Alarcón még érzi a reneszánsz kort, de már az új, a 17. század írója. Bár kettős kézfogóval végződik a játék, a „jó vég” mégsem a szerelem győzelmét (a reneszánsz komédiában még követelmény!) jelenti. Az igazság kiderül ugyan, de az etika a legtermészetesebb emberi érzés (férfi nő iránti vonzalma) *ellen* érvényesül. A drámát lezáró, a barokk világ etikus rendjét helyrebillentő cselekedet (Lucretia megkérése) a hőstől idegen, külső kényszerre történik. Apa, leendő após halállal fenyegeti a fiút, aki „ha nincs kiút más” (1004) sóhajjal kéri meg azt, akit *nem akart* feleségül venni, de akinek a nevével felcserélte kedvese nevét. Alarcón megbünteti hőstét, a dráma példázattal ér véget, miszerint „a hazugnak szájában / Kétes még az igaz is!”.

Corneille: *A hazug* (1642)

Don García, *A kétes igazság* hőse hazudik, mert úgy érzi, hírnév nélkül mit sem ér az ember. Mintha ezt igazolná a névtelen szerző és jeles művének a sorsa, a *La verdad sospechosa* véletlenül Lope de Vega neve alatt jelenik meg⁷: „a híres Lope de Vega által vezettettem magam, attól félve, hogy a mi Hazugunk kifundálta cselszövények útvesztőjében eltévedek. Röviden: nem más ez itt, csak a *La verdad sospechosa* címmel megjelent nagyszerű eredetinek másolata”⁸ – írja Corneille, aki valóban csak aktualizálja, lokalizálja Alarcón művét, ma úgy mondanánk, kissé meghúzza, hogy a hármasság szent szabályainak megfelelően. Igazi író viszont akkor is eredetit alkot, ha lovagiasan vállalja a másolás – akkor még nem is olyan nagy – bűnét. Csak a történetet veszi át, de az írói látásmódot, a mű világszerúségét nem a mese hordozza, ezért az Alarcónnál használt szempontokat követjük:

⁵ Bethlen Miklós *Imádságoskönyve*. = *B.M. Önéletírása*. II. Bp. 1955. 168. Az én kiemelésem, S.A.

⁶ Lásd *Hamlet* I./5. „Kizökkent az idő; – ó, kárhozat! / Hogy én születtem helyre tolni azt.” Arany János fordítása.

⁷ *A hazug* megjelenésekor Corneille még úgy tudta, Lope de Vega darabját dolgozta fel. Lásd *Világirodalmi Lexikon*. XII. Főszerkesztő Szerdahelyi István. Bp. 1991. 277.

⁸ Corneille: *i.m.* 279.

1. Viszonyulások a középponthoz

A dráma Dorante, a hazug belépőjével kezdődik. Hősünk megunta a tanulást, tollát kardra cserélte. Párizsban, „A fényes társaság és széptevés honában” (285) kíván szerencsét próbálni. Az új szerephez ő is beöltözött, szolgája megnyugtatja: „Ruhája sem mutat s orcája sem diákot! / Ember ily frizurát még Barthole-on se látott.”

Corneille is a középpontos modellt követi, az újdonsült lovag az elvi középpontot, a hazugságot képviseli a színen. Számára is az érvényesülés feltétele a hazugság, tudja jól, az őszinteség itt mit sem ér: „Van oly nő, azt hiszed, kit megfog s elragad / Ilyfajta hódolás: »Úrnöm, az egyetem / Padjaiból hozom ártatlan kis szívem«” (296) – vallja. A járható út a hazugság: „Az ostrom célszerűbb vitézi pajzs alatt” (297). Szerinte a pályán mások is hazudnak, így a hazugság életművészet, a felszínen maradás feltétele.

Az apa elítéli a hazugságot, de könnyen megbékél, vállalja a második leánykérését. Az *adott szó* visszavétele nem okoz különösebb gondot számára: „Most elmegyek s Clarice apját szépen lerázom” (310) – mondja.

2. Az ember megismerése/értékelése

Férfi–nő találkozása. Szerelem első látásra. Két nő közeledik, egyikük megbotlik, Dorante odaugrik, karját ajánlja, s máris szaval, szerelméről biztosítja az ismeretlen hölgyet. A lényeges különbség: a szerelmi vallomást nem előzi meg a nő varázsának érzékelése. Dorante nem Clarice-nak, hanem a véletlenül (?) megbotló, tehát az ismerkedésre ürügyet szolgáltató hölgynek kezdi szavalni hódoló szövegét. A cselekvés indítéka itt csak az udvarlási reflex. Ha a másik nő botlott volna meg, hősünk *nála* kezdte volna az ostromot.

3. A játéktér: Párizs

Az újoncnak a szolga mutatja be Párizst, az ígéretek és lehetőségek földjét: „Nagy város ez, vegyes kalmárokkal tele. / Nem mindig egyezik a látvány s a valóság; / Éppoly csalóka, mint maga Franciaország” (287). A tömegben az értékes az értéktelennel vegyül, az álarc még jelképes, de már viselik: „Itt, mert nem ismerik, ki-ki álarcot ölthet, / S érezheti magát az átlagnál különbnek” (287). Jó, ha az udvarlónak pénze van, bár nem az adomány a fontos, hanem az, *ahogyan* ad. Corneille vigyáz arra, hogy csak a szolga–szolgáló jelenetben hangozzon el: „A mi évszázadunk rabol, ahol rabolhat; / S már nem hóbortja a tisztesség a nagyoknak” (334), így nem kell magyarázkodnia, mint Alarcónnak.

Ebben az álarcos világban tűnik el a hősök valója, énje. A véletlen és nem a nő személyes varázsa dönti el, hogy Dorante Clarice-nak kezd udvarolni. Az utolsó felvonásban természetesen tűnik, hogy a szerelmes lovag felfedezi, a másik hölgy „szintén nagyon csinos” (346). Már bánja, hogy apját újabb leánykérőbe küldte. A hős *nem tudja*, a két hölgy közül melyiket szereti, szíve „kettejük közt már-már kettéhasad”, megingott lélekkel megy az utolsó találkára. Itt, az utolsó előtti jelenetben önállósul a „másolatnak” minősített mű: Corneille lehetőséget teremt Dorante-nak a névcsere tisztázására. Ingadozó lelkű hősünknek könnyű a váltás. Kijelenti, kezdettől tudta a név- és személycserét, csak játszott a szerepet játszó hölgyekkel. Megerősíti, hogy ő valóban Lucrece-t szereti, s így éppen jól sikerül minden, kettős kézfogóval végződik a játék, de a hazug számára már nem büntetés a második hölgy keze. *Az alakok felcserélhetők lettek* Corneille drámájában.

Alarcón drámája még a kétes igazságról szól. A hazugságok útvesztője fölött egy biztos tájékozódást nyújtó állócsillag ragyog: Don García Jacintát szereti. Hazudik, ezért bűnhődnie

kell. Corneille színpadáról hiányzik az igazság sarkcsillaga. A megteremtett viszonyrendszerben a hazugság „életművészet” (298). A hazugságnak rangja és mértéke van: „Nincs költő, akivel ki ne állnék” – kérkedik Dorante. Látszat és valóság, hazugság és igazság bonyolult szövevénye a játéktér. Az ismeretlenség védőhálója fölött ki-ki eljátszhatja a maga kisebb-nagyobb álarcos szerepét. Dorante az utolsó találkán már maga sem tudja, melyik lányt szeretné, amikor kiderül a tévedés: a Lucrece-nek vélt hölgy valójában Clarice. Ha Corneille világában az értékek pontosan meghatározhatók lennének, ha látszat és valóság közt egyértelmű választóvonal lenne, most minden tisztázódhatna, s Dorante-nak García szövegét kellene mondania: „A nevet tán / Elcseréltem, nem személyt!” Az ingadozó lelkű hősnek már nem számít a személy. Ha a Lucrece névre a második hölgy hallgat, őt fogja feleségül venni, de ezzel a hazugság – a dráma elvi középpontja – végérvényesen beépül, belesimul a dráma világképébe. Dorante számára ez a házasság csak egy újabb érdekes, izgalmas „játszma” (351), melyben nehéz eldönteni, ki kit csap be. A kezdetben a véletlen határozta meg, hogy melyik hölgynek ajánlja fel szerelmét, ugyanúgy a befejezőkor is a véletlen következtében hangzik el a „Lucrece-t szeretem én csak” (352) kijelentés. Corneille darabjában a személy, az *ember* igazodik a *név*hez, a név vált fontosabbá. Az igazság a szemünk láttára tűnik el. A függöny látszólag „jó végre” hull alá, de a hazug megbüntetése elmarad, a hazugság uralja a színt, így a néző lényegében rossz végű komédiának tapsolhat. A szolga a játék végén intelmek helyett ezt mondja: „Hazudni e remek példán tanuljatok.”

Bár a „nem hóbortja a tisztesség a nagyoknak” kijelentés és a komédia hazug, tehát ellenlovag hőse látszólag ellentmond a Corneille tragédiáiban megnyilvánuló feladatvállalásnak, a gátlatlan érvényesülési vágy a személyes boldogság önkéntes feladásának, a művek mögött ugyanaz az alkotó áll. Mind a komédia, mind a tragédiák a középpontos modellt valósítják meg. A középpontban a becsület, a tisztesség/hazugság elvi kérdése áll. A drámák újszerűségét a középponthoz (Corneille századáiig abszolút etikai értékek) való viszonyulás hordozza. A tragédiákban a fő bűn a nembeli kötések megzavaró emberölés/gyilkosság. A belénk rögzült hamleti reflex szerint a családtag/szerelmes gyilkosához az egyetlen lehetséges viszonyulás a jogos/kötelező bosszúállás. Corneille-ig a gyilkosságból eredő drámai szituációt a bűnös felderítése és megbüntetése szüntette meg. Corneille drámáiból *hiányzik* ez a mozzanat. A hatalom közelében a kőtáblába vésett törvények újraértékelődnek. Adott esetben, jól meghatározott politikai érdekekért, a földi hatalom birtokosa átértelmezheti, megváltoztathatja az örök érvényűnek hitt törvényt. Corneille az abszolút igazság, a mindig biztosan eligazító nem evilági törvények trónfosztásával valósítja meg drámái különös – a megbocsáthatatlan bűnnel együtt lehet/kell élni elven nyugvó – harmóniáját. A középponthoz való viszonyulás hasonló „megfordítása” látható *A hazugban*, csak a műfaj követelményeinek megfelelően a hatalom vonzáskörébe került tisztesség helyett a hazugság áll a középpontban. A drámák végkifejlete látványos álláspontváltoztatással bizonyítja, lejárt a kőtáblába vésett abszolút igazságok ideje:

- apja gyilkosához férjhez mehet a lány: *Cid*;
- apja gyilkosának megbocsáthat a lány: *Cinna*;
- a testvérgyilkos *Horatius* kegyelmet érdemel;
- a kereszténységet halállal büntető vaskezű helytartó maga is keresztény hitre térhet:

Polyeucte;

- a szerelmes férfi szívében az imádott nő képe kicserélhető: *A hazug*.

A jó/rossz, igaz/hamis, tisztességes/tisztességtelen megítélését a körülmények összjátéka határozza meg.

A drámákban tükröződő világkép barokkos aranykeretben látható, de a megjelenített erők egyensúlya labilis, aláaknázott terepen valósul meg. A hős álláspontváltoztatás után olyan helyzetben *mond le* a cselekvésről, melyben – eddig – cselekednie kellett volna.⁹ A tökéletesen verselő, a klasszicizmus hívei szerint mintaszerűen szerkesztő Corneille jó végű tragédiát és rossz végű komédiát ír.

Goldoni: A hazug (1750)

130 évvel Alarcón után Goldoni is a hős megérkezését használja fel a szituáció megteremtésére, de fölényes könnyedséggel, szabadon kezeli a hazug fiú történetét.

I. Viszonyulások a középponthez

Mintha tudatosan folytatná a francia előd művét, Goldoni azzal *indít*, amivel Corneille *zárja* a komédiát. A párizsi hazug csak a játék végén jelenti ki, hogy lelke „megingott”, nem tudja, kit szeret igazán, Goldoni játékában a középponthez (sokáig úgy tűnik, a középpont itt is az igazság/hazugság kérdése) való viszonyulás már az első jelenettől kezdve ellentmondásos. Lelio az erkélyen levegőző lányoknak szerelmet vall, bár még azt sem tudja róluk, „szépek-e és mi a nevük” (93). A lányok örömmel fogadják az udvarlást, házasságról ábrándoznak, de az erkély alatti hódolóról csak annyit tudnak: „csinosnak látszik, és [...] szépen beszél!” (94). Ráadásul a lovag még azt sem árulta el, a két szépség közül melyiket választotta. A szülők megegyeznek gyermekeik összeházasításában, megkötik „a világ legjobb üzletét” (113, 130), de nem ragaszkodnak az egyezséghez. A lány apja igazi „billegő” rokokó hős módjára ötször változtatja meg döntését.

Ilyen feltételek közt *az ember megismerése/értékelése* nem valósulhat meg. Hiányzik ehhez a teljes értékű, önmagával azonos hős. A velencei erkélyjelenet mintha a veronai paródiája lenne: a partnerek semmit sem tudnak egymásról, holdfényes éjszaka van, alig látják egymást. Két lány áll az erkélyen, az ismeretlen hódoló kijelenti, szereti az egyik ismeretlen szépséget. Másnap Rosaura *álarcosan* jelenik meg az utcán, Lelio *az álarcnak* vall szerelmet. Amikor a lány rákérdez: „miről ismert rám?” (107), a lovag éppen azt sorolja fel, ami alapja lehetne/kellene hogy legyen a vallomásnak, de *hiányzik*: „A hangjáról, az alakjáról, nemes és előkelő modorról, eleven tekintetéről és hát szívevről.” Lelióknak szerencséje van, *véletlenül* eltalálja a lány nevét. „Nahát! Tényleg felismert” – mondja a lány, és leveszi az álarcát. „Ráhibáztam” – mondja Lelio, és tovább hazudik.

A párizsi hazug is véletlenül választja Clarice-t, de legalább *látja* a nőt, amikor megkezdí az ostromot. Lelio viszont előbb szerelméről biztosítja az álarcot, utóbb pillantja meg az „édes” arcot.

Legalább ennyire szokatlan a *családtagok viszonya*: az apa és fia *nem ismerik egymást*. A fiú húszévi távollét után érkezik Velencébe, az apa épp tőle érdeklődik a fiáról. A válasz természetesen hazugság: „Figyelni akartam egy kicsit, hogy ütközik ki az arcán az apai érzés” (116) – védekezik a fiú, amikor leleplezik. A jelenet épp az apai érzés *hiányát* mutatja. „Micsoda re-

⁹ A *hazug* folytatásából (*La suite du Menteur*. 1643) tudjuk, hogy Dorante, bármennyire vágyott a szépséges Lucrece-re, a nősülésre mégsem tudta rászanni magát. Megszökött a saját esküvőjéről. Hasonló látványos *visszalépés*-re építi drámája befejezését Gogol a *Házúrnő*-ben (1843).

mek fiú! Micsoda szép szál ember! Én mondom, nagy dolog az apai érzés” – lelkesedik a jó szülő, bár előbb még nem ismerte fel a fiát, tehát *nem létező* érzésre hivatkozik.

3. A játéktér: Velence

„Szép város ez a Velence! Itt minden évszaknak megvan a maga szórakozása” (92) – mondja a színre lépő Lelio. Velencében vásár van, afféle állandósult álarcos, ünnepi hangulat. A hazatérő ifjúnak nincs titkolnivalója, gyakorlott „világfi” (97), „fesztelen, és ha alkalom adódik, gátlástalan”, pontosabban gátlástalanul hazudik, de a hazugság hite szerint „megannyi szellemes ötlet, villámgyors, ragyogó eszme sziporkaözöne.”

A spanyol és a francia hazug a játék kezdetén még lámpalázás kezdő. A vidéki diák számára a hódítás az új, a sikeresnek vélt lovagi szerepkör próbaköve. Lelio számára nincs különösebb tétje a hódításnak. Egyszerűen ki akarja használni a szabadsága, az álarcos vásári hangulat által kínált lehetőségeket. „Úgy érzem, kalandot ígér az este” (93) – mondja, mielőtt megszólítaná a signorinákat.

Velencében valahogy elsiklanak a tények, az igazság mellett az emberek. Számukra az igazság a dolgok „*azt mondják*” szerinti pillanatnyi állását jelenti. Balanzoni az Ottavio által *hallott* (hamis) információ alapján megbünteti lányait, majd „úgy *hallom*, nem igaz, amit *mondtak* rólad” (121, kiemelések tőlem, S.A.) alapon felfüggeszti a büntetést.

A tényszerű igazságok hiánya miatt a játékban semmi sem egyértelmű. Amikor Lelio végül bevallja: „Pantalone dei Bisognosi fia vagyok, ezt ugyebár elhiszi” (159) – Balanzoni rezignáltan jegyzi meg: „Pedig talán még ez sem igaz.” Pantalone hiába tartja kezében fia nőtlenségi bizonyítványát, tudja: „Vagy a bizonyítvány hazudik, vagy a fiam” (148).

Bár a szereplők közti viszonyok hazugságokban nyilvánulnak meg, a lényeges viszonyváltozások mégsem a hazugságból erednek. Velencében szívesen hivatkoznak az igazságra, igazmondásra, mégis meglepően nagyvonalúan viszonyulnak a hazugsághoz. A két apa, a lány elnézi Lelio hazugságait. A játék példás befejezéséhez Goldoninak szüksége volt egy új elem beépítésére: Arlecchino már a játék elején elfecsegi, hogy Lelio Rómában elkötelezte magát Cleonice kisasszonynak, tehát törvény szerint nem nősülhet. A velencei zavarosban a lényeges viszonyváltozások a *státus*, a társadalmi szerep változásából erednek. Amikor kiderül, hogy Leliónak menyasszonya van, tehát a polgári jog szerint vőlegény, Balanzoni ajtót mutat, Rosaura kosarat ad a hazugnak: „Egy ilyen megrögzött hazugnak [...] semmi pénzért nem lennék a felesége” (163) – deklamálja, de mi tudjuk, hogy előbb, amikor még megvalósíthatónak tűnt a házasság, így viszonyult Lelio hazugságához: „most el kellene küldenem azzal, hogy hazudott. De annál már jobban szeretem” (140). Pontosabban a kérő státusa még megfelelt elképzeléseinek: „Egy tisztességes kereskedő fia nekem nem megvetendő parti.”

A szülő-gyerek viszonyt sem a hazugságok, hanem a státus szabályozza.¹⁰ A fiú élettársát az apa választja: „Amit tettem, jól tettem, ez nem lehet kérdés, utóvégre az apád vagyok” (131) – jelenti ki, s csak akkor tagadja ki a fiát, amikor kiderül, hogy az nem megfelelő áru az üzletkötéshez. Ugyanígy a lány apja az adott szót könnyen visszavonhatónak tartja, de visszautasítja a javasolt kifogást:

¹⁰ Lásd Bécsy Tamás: *A cselekvés lehetősége. A drámai akció története Shakespeare-től a XIX. század végéig.* Bp. 1987. 114.

Rosaura: Elég annyit mondania, hogy én nem akarom.

Balanzoni: Hogy lenne elég, fiam, hiszen én parancsolok (122).

A státus az alapja a szituációt megteremtő cselekedetnek (rokokó drámában általában az I. felvonás végén), a szülői „üzletkötésnek”. Összeadják a fiatalokat, s bár a vőlegényről még az apának is csak „úgy hallom” értékű információi vannak, partnere ezt megnyugtató *tényként* fogadja:

Pantalone: [...] úgy hallom, talpraesett, szemrevaló és kellemes fiatalember vált belőle.

Balanzoni: Örülök neki. A lányomnak egy szava sem lehet (113).

A „jó üzlet” megkötéséhez ennyi elegendő, mert nem egyéneket, hanem megfelelőnek tartott társadalmi pozíciókat párosítanak.

Alarcón és Corneille hősnői még tiszteletre méltó doñák, kiket a hazug fiú apja alázatosan megkér. A független hölgyeknek *választási, döntési joguk* van, és élnek is vele, titokban megpróbálják megismerni kérésüket. Velencében a partnerek nem kíváncsiak egymásra. Rosaura társadalmi szerepekben gondolkodik: „Nehéz elhinnem, hogy apjaura egy orvos lányát menyéül fogadná” (107) – kétértelműen szólal meg, de a lovag megnyugtató: „Meglátja, Rosaura, gazdag menyasszonnyá teszem” (108). A lány számára az ismerkedés, a „szerelem” a társadalmi szerep megváltoztatásának a lehetőségét jelenti. A boldog hódító rutinos kérdéséből: „Kis menyasszonyom, ugye, szeret?” (110), csak a megszólítást hallja: „Menyasszony? Még mindig olyan hihetetlen!”, tehát a státus jelenti számára a kettőjük közti viszonyt. Lelio ehhez a gondolkodásmódhoz igazítja udvarlási taktikáját, így ért célt – vesztere – Rómában is. Gálans lovagját hiába próbálná megismerni a lány, mert nemcsak az apja, maga a drámaíró sem tud többet róla. Nápolyban nevelkedett világfi, aki rutinosan hazudja azt, amit lényegében elvárnak tőle. Tudja, szabadsága csak addig tart, míg apjánál jelentkezik. Azután már csak „Bisognosi fia” lehet, mint ahogyan a lány is Pantalone számára „egy bolognai ember lánya” (150), elsődlegesen „jó családból való” (130), s csak mellékesen „szép és okos”.

Végül a szereplők úgy tűnnek el a társadalmi szerepek dobozában, hogy semmit sem tudunk meg róluk: Lelio, ha hihetünk neki, elveszi törvényes menyasszonyát. Rosaura és Florindo, Beatrice és Ottavio példás házastársak lesznek, nem az érzelmeik őszintesége alapján, ahogyan azt Ottavio állítja, hanem, mert erre van szüksége a szerzőnek, hogy a rokokó drámák szokásos „kibeszélése”, a szerzői intelmek megszólalhassanak az utolsó jelenetben.

Ha Don García vagy Dorante pózát, magára vett lovagi álarcát levettjük, látszik alatta az érvényesülni vágyó szorongó diák, aki rájött arra, hogy értelmiségiként nem érvényesülhet. Lelio hazugságai mögül, ijesztő homályból, már Gogol arctalan hőse, a 19. századi *senki* tekint ránk. Lelio epitáfiuma is erre utal:

Itt nyugszik Lelio. Tudd meg, erre járó,

[...] ha sírjánál megállsz, ne gyászold,

mert, hogy meghalt, az is csak lódítás volt (114).

Folytathatjuk a gondolatot: evilági léte is csak hazugság révén vált láthatóvá. A hazugság a 18. században már nem bűn, hanem a *senki* létezési formája. Hazudnia kell, hogy *valaki* legyen.¹¹

Az örült beszéd rendszere, avagy rendszer az örült beszédben

A három dráma alapján a világtkép változása szabályos, rendezett, összefüggő folyamatnak tűnik.

1620-ban Alarcón számára a hazugság még drámai szituációt teremtő elem. Az apa már a 2. jelenetben megtudja, hogy a fia hazudik, innen ered a drámai akció, ezért és ekkor válik szükségsszerűvé a fiú megnősítése. A nevek felcserélése, a fiú hazug meséi csak színezik a játékot, de a drámai szituáció megszűnését nem a névcseré tisztázása, hanem a hazugság felszámolása teszi lehetővé.

Corneille drámájában viszont a névcseré teremt meg a szituációt, s annak tisztázása szüneti meg. Az apa csak az V. felvonásban tudja meg, hogy fia hazudik, de ezt a felismerést nem követi lényeges viszonyváltozás.

A Csokonai által „legokosabbnak”¹² minősített 18. század közepén Velencében már a bizonytalanság, az ellenőrizetlen információk lagúnáján lebeg a játék. A *véletlen* teremt meg a játék lehetőségét. Egy szerelmes ifjú szégyelli megvallani érzelmeit, elavult udvarlási szabályokat alkalmaz, megjelenik egy másik ifjú, „korunk hőse”, aki nem szerelmes, de jól beszél, színvonalasan, stílusosan hazudik. A lány státusa megváltoztatására törekszik, a lovag kalandra vágyik, a szülők vagyonuk gyarapítására, társadalmi pozíciójuk megőrzésére/javítására törekednek, mindezeknek csak fedőneve a szerelem, házasság. Goldoninak nem volt szüksége a névcseré átvételére, mert a színen értékek rendszerével meghatározható hősök helyett társadalmi szerepeket látunk, alakítóik az értékek *hiányát* jelenítik meg, tehát bármikor felcserélhetők. A szituációt a jól időzített véletlen szüneti meg. A „jó vég” moralizáló kibeszélése a szavak szintjén elítéli a hazugságot, miközben intézményesíti azt. A vőlegény őszinte érzelmekről beszél, de a kettős kézfogón éppen ez hiányzik. A következő, talán még okosabb 19. század drámaírói számolnak majd le az efféle „boldogság” illúziójával/hazugságával: Turgenyev hősnője (*Egy hónap falun.* 1850) még csak méla elvagyódást érez a családi körből, Ibsen Nórája (1879) már rácsukja az ajtót a társadalmi szerepek boldog házasságának hazugságaira, s a kapitány Strindberg drámájában (*Az apa.* 1887) a családi kötelek kényszerzubbonyában végzi. Az egymást követő drámákban az emberek közti viszonyok irányítottak, szabályozottnak tűnő folyamatról adnak egységes képet.

Hasonló eredményt kapunk a világtkép változására érzékenyen reagáló nemes műfaj, az *eposz* vizsgálatakor: Tasso hőse égi parancsra indul harcba Jeruzsálem megszállásáért, de a befejező képben vér borítja a szent várost, maga Goffréd lovag is talpig véresen járul a szent sír elé (1575). Milton eposzában (1667) már végérvényesen megromlik ég és föld között a viszony, az első emberpár háttal a paradicsomnak, szoruló szívvel lép az ismeretlen jövő felé, mögöttük tüzes kardok suhognak. Pope rokokó eposzában (*A fürtrablás.* 1714) a felső világ-

¹¹ A komédia elvi feltétele csak addig adott, míg a *senki* szerepet játsszik, *valakinek* akar látszani. Az értékhiányos állapot tudatos vállalása a 20. századi drámában már a komikus és tragikus groteszk keverékét adja: „a szereplőnek megvan a maga saját jellegzetes, határozottan körvonalazott élete, aminek alapján ő mindig »valaki«. Ellenben egy ember [...] úgy általában lehet »senki« is.” (Pirandello: *Hat szereplő szerzőt keres.* 1921. Füsi József fordítása. = P., L. *Színművek.* Bp. 1983. 354.)

¹² Csokonai: *Tempeői.* II./2.

szintet a titkos női báj csábító kelléke, az aranyló hajfürt uralja. Végül a következő század írója bosszúsan, ironikusan kiált fel munkája kezdetén: „Nincs hőszám!” (Byron: *Don Juan*. 1818).

Titok: mi a végső oka ennek a drámák és eposzok által szabályosnak leírt mozgásnak.

Corneille és Goldoni a közönség elvárásával, ízlésével indokolja a követett minta megváltoztatását.¹³ Úgy érzik, csak az általuk átigazított darab fog „tetszeni” a közönségnek, s az újításokkal a játék jobban megfelel a nézők igényének.

Ha az újítás gyökerét keressük, egy különös visszacsatolásnál akadunk el: a művész a közönségre hivatkozik, a közönség viszont úgy érzi, az alkotótól kapott valami neki tetsző újat. Egy adott kor drámában modellálható lényege eszerint a kor emberének tudatában, értékelési rendszerében, „ízlésében” jelenik meg, de ez a változás csak a drámaíró által létrehozott műalkotásban válik érzékelhető valósággá. Bonyolítja a jelenséget, hogy az így létrejött, újat hozó műalkotás aztán „visszahat” a közönség tudatára, látszólag alakítván azt. (Például a *Werther*-jelenség. De a regénynek csak azért lehetett akkora hatása, mert 1774-ben a közönség tudata *erre* volt fogékony, ízlése *erre* az érzelmességre volt ráhangolódva.) Úgy tűnik, a sikeres szerző valamilyen módon ráérez a közönsége tudatában történő (készülő?) változásokra, s műalkotása révén megerősíti, visszaigazolja azokat. A különös az, hogy a kor embere, a drámaíró közönsége ezekről a változásokról csak a műalkotás révén szerez tudomást. Az emberek közti viszonyokat (lényegében életünket) meghatározó értékrendszer változása a művészi alkotásban ölt testet, szerveződik modellálható rendszerbe.

Az azonos téma három változata bizonyítja, a kor döntően meghatározza a műalkotást, nem tudjuk viszont, mi alakítja, rendezi át egy-egy kor műalkotásokban törvényszerűen érvényesülő világképét. Goldoni újít, mert úgy érzi, közönsége valami újat, valami „más”, eredetit (vagy eredetinek minősíthetőt) vár el tőle. Az újítás a szereplők közti viszonyokban nyilvánul meg, s ezek a viszonyok azonos módon működnek nemcsak Goldoni olasz kollégáinál (Alfieri, Gozzi), hanem a 18. század európai drámaíróinál is. Amiről Goldoni azt érezte, hogy „nemzete” elvárása, az lényegében a 18. század hiteles tükre: a rokokó világkép. Goldoni játéka e világkép lényeges vonásait mutatja:

– A hősök horizontja csak az evilági szint határáig terjed, ennek következtében nemcsak Goldoni, de a 18. század világirodalmi jelentőségű drámái közt sem találunk kétszintes drámát.

– A felső világszint felől sugárzó abszolút igazság helyét kis földi igazságok töltik be. Semmi sem biztos, semmi sem egyértelmű. Ennek az állapotnak a megjelenítésére a közép-pontos modell alkalmas.

– Az ember közösségi lényéül oldódott. Nem önmagával, társadalmi pozíciójával, vagyonával, biológiai nemével lesz azonos, így értékelési rendszere sem egyéni. A titokzatos, ellenőrizhetetlen, de a személyes felelősség alól mentesítő „azt mondják” kollektív álláspont lesz a hős sajátja.

Ha egy férfi megpillant egy nőt, azonnal megkezdi hódítási manővereit, csak azért, mert egy ellenkező nemű lényel találkozott. („Funkcionáljunk!” mondja hasonló helyzetben Gombrowicz rezignált 20. századi hőse. *Yvonne, burgundi hercegnő*. 1933.) A hölgy, ha megfelelő társadalmi pozíciót vél a hódoló mögött, belemegegy a játékba, de mindketten valami *másról*, a szerelemről beszélnek. Közben gondosan vigyáznak arra, hogy a jól rögzített játékszabályok szerint „egy világhíhoz” és „egy tisztességes lányhoz” méltó módon viselkedjenek, beszéljenek. A személyiség hiányát a divat nélkülözhetetlenné váló kellékei, a paróka és a púder teszik von-

¹³ Corneille: *Examen du Menteur*; Goldoni: *Memorii*. II./VIII. Buc. 1967. 243.

zová, kellemessé. A rokokó művészet „stiláris sajátosságai” (díszítettség, mesterkélttség)¹⁴ a divatos öltözködéshez hasonlóan az értékhiányos állapot bájosá sminkelését szolgálják.

A programozott hősnek nem lehet egyéni ötlete, tehát hagyományos értelemben drámai akció¹⁵ sem eredhet tőle. Dramaturgiai újítás a rokokó drámában a tehetetlen, a tanácstalanul billegő hős mögött álló árnyékfigura, a „súgó ember”, aki a tétova hős „mit tegyek?” kérdésére általában tudja a választ, az előtérben levő, a cselekvéshez szükséges eszközökkel rendelkező tehetetlen hősnél jobban ismeri a „programot”. Ilyen súgó ember a 18. századi drámákban: Brighella (*A hazug*), Ridolfo (*A kávéház*), Marinelli (Lessing: *Emilia Galotti*), Abner (Alfieri: *Saul*), Wurm (*Ármány és szerelem*) és a félelmetes, már organizációt képviselő, vak Főinkvizitor a *Don Carlos*ban. Ezekben a drámákban, ha létrejön az akció, az nem az akciót megvalósító hőstől ered, a cselekvő hős lényegében csak meghallgat egy (jó vagy rossz) tanácsot, *végrehajt* egy (jó vagy rossz) emberi, földi utasítást.

A drámák csak jelzik, hogy a kor megteremtette a maga emberét, az élet minden szintjét szabályozó normák szerint élő, *utasításokat végrehajtó* embert. A rokokó drámák hőse még viseli a lovagra emlékeztető kardot, de nem használja, jobbra csak hadonászik vele.

Érdeemes nyomon követni a kard szerepét a bemutatott három drámában: Alarcón a comedia de capa y espada műfaji követelményéhez híven parádés vívójelenetet iktat a játékba. Ugyanaz a jelenet Corneille klasszicista darabjában a színpal mögé kerül, Goldoninál már csak *beszélnek* a párbajról.

Az egyéni akcióra képtelen ember csak a tömeg alkotóelemeként cselekszik.

Ami a történelem színpadán a század végén látható, azt az igazi színház a maga eszközeivel jóval korábban megmutatta. A dráma művészi tükre ugyanazt mutatja, mint az ellenőrizhető tényekre építő társadalomtudomány: amikor a színpadon feltűnnek ezek a különös, irányításra váró, tétova hősök, a katonai vezetők egyenruhába öltöztetik, rangjelzésekkel különböztetik meg a menetoszlopban *egyszerre lépő*, tömegbe szervezett harcosaikat, kik *összességükben* képviselik a katonai erőt. Eposzokban megörökíthető hősök helyett megszületik a tökéletesen irányítható tömeg, a modern hadsereg.¹⁶ A modern hadsereg és a modern dráma létrehozója nem teremtője az új embernek, csupán felfedezője az ember tudatában, idegrendszerében kialakult vagy kialakulóban levő újnak. A hadvezér és a drámaíró csupán megkeresi/megteremti azt az adekvát formát, melyben működésbe hozható a kor embere. A drámaírónak nehezebb a dolga, ő teljesen ki van szolgáltatva hősének, egyetlen hibás, a hős személyiségétől idegen instrukciót sem adhat.

Az újítás titkát csak körbejártuk, de nem tudtuk megközelíteni. Úgy tűnik, a drámaíró csak különös látással megáldott kiválasztott személy, aki felfedezi/megérzi az emberi tudat finom változásait, melyek egy kor lényegét, világképét meghatározzák. A felfedezett új már magában rejti a jövő „szituációjának” elemeit, ez már nem lehet más, a forgatókönyvet nem lehet átírni, a történet nem vehet más irányt: a 18. század „*azt mondják*” iránytűjét törvényszerűen váltja fel az „*azt írja az újság*” 19. századi intézményesített változata, ezt tökéletesíti a 20. századi technika: „*mutatja a tévé*”.

¹⁴ Szabó Zoltán: *Kis magyar stílustörténet*. Bp. 1982. 95.

¹⁵ Akció: „az akciók [...] viszonyváltozások”. Bécsy Tamás: *i.m.* 124.

¹⁶ Giddens, Anthony: *Szociológia*. Bp. 1995. 351.

A drámaíró végül csak nyomon követi, leírja az emberi viszonyok szabályos változását, láthatóvá teszi a láthatatlant, de a forgatókönyv egy ismeretlen kézben van. A drámákat olvasó ember megalkothatja a maga számára a drámák Mengyelejev-táblázatát, de ezzel csak hitét erősíti meg abban, hogy létezik egy mindent összetartó egységes rendszer, egy felettes erő, a nagy ismeretlen, mellyel az emberi agy (olykor) képes kapcsolatot teremteni.

Ezt bizonyítani nem tudjuk, de azt sem lehet tagadni, hogy a drámák egy jól nyomon követhető, a felső világszinttől folyamatosan távolodó mozgást írnak le. Ennek következtében válik „kétséssé”, majd tűnik el az igazság. A magára maradt ember csak önmagához tud visszacsatolni, és ez csak kisebb-nagyobb csoportigazságokat eredményezhet. Ha pályánkon elértük a felső világszinttől számított maximális távolságot, talán várható egy újabb, globális igazság felé közelítő pályáiv.

A 20. század lassan klasszikussá öregedő szerzői még csak az értékek hiányának, a személyiség széthullásának mélypontját (?) tudták felmutatni.

Ami az agyunkban készül, azt (még) nem tudjuk.

Demeter Attila

Társadalomontológia ideológia és utópia között

„...nincs igazuk azoknak, kik azt mondják, hogy a matematikai tudományok semmit se állítanak a szépről vagy a jóról. Mert beszélnek róla és különös előszeretettel mutatnak arra rá. Ha nem is nevezik néven őket, műveiket és összefüggéseiket felmutatják...”

(Arisztotelész: *Metafizika*)

A „társadalomontológia” fogalma a marxista társadalomtudományban tett szert nagyobb népszerűsége; olyan magyarázó elméletet értettek rajta, amely megpróbálta az ember társadalmiságát, az emberré válás folyamatát az eszközhasználatra vagy más, specifikusan emberi tevékenységekre visszavezetni.

Jóllehet manapság mindenki így érti ezt a szót, létezik egy kevésbé kanonizált, bár hagyományosabb jelentése, ami nem annyira az ontogenezis alternatív magyarázataira, mint inkább a politikai gondolkodás egy meghatározott formájára utal, arra, amit a szakirodalom jobb híján „a jó állam metafizikájának” nevez.

A politikai dolgokról való elmélkedés különböző formákat ölthet (és öltött is mindig), s ezek között minden olyan törekvésnek, amely a jó állam valaminő bizonyíthatóan igaz képét kívánja megalkotni, történelmileg is meghatározott helye van.

Tudjuk, hogy ez a törekvés elsősorban az antikvitás filozófiáit jellemezte, s ennek oka véleményem szerint nem annyira a görög szerzők teoretikus alkatában, mint inkább a városállam (politeia) társadalmi és politikai gyakorlatában keresendő.

Reprezentatívnek tehát a társadalomontológia szempontjából Platón és Arisztotelész politikaelméleti és erkölcstani hagyatékát fogom tekinteni olyan okokból, amiket az eddig mondottakon túlmenően itt aligha tudok kielégítően részletezni. Elegendő talán még annyit mondanom, hogy az ontológia mint szemléletmód, mint gondolkodási stílus elsősorban a görög filozófiát jellemezte, s ez a filozófia politikai értelemben is Platón és Arisztotelész munkásságával érett nagykorúvá.

Választott módszerem, hogy megpróbálom a társadalomontológiát egy olyan képzelt skálán elhelyezni, amelynek szélső értékeit az ideológia és az utópia képezik.

Ezen túlmenően kísérletet teszek arra is, hogy számba vegyem azokat a premisszákat, előfeltevéseket, amelyek a társadalomontológiát mint gondolkodásmódot éltették és talán élteik. Adva lévén a társadalomontológia és az utópia közti még bizonyításra szoruló rokonság, mondandóm az utópikus politikai gondolkodás lehetőségeit is mindenképpen érinteni fogja. A társadalomontológia lehetőségei ugyanazok, mint az utópia lehetőségei. Hiszen kétségtelen: a jó állam metafizikája, bár a „politikai dolgok” természetét, „az emberi dolgok” célját és okát magyarázza, magán viseli az „első filozófia” minden meghatározó jegyét és jelét: igazsága abszolút, nyilvános és univerzális. Következésképpen az állam igaz képe sem lehet más, mint az igaz állam egy képe.

Egy olyan korban, amelyben a politikai gondolkodás uralkodó formája a vélemény, s amelyet többnyire a szkepszis és a relativizmus ural, ez az alternatíva tisztelettel vegyes félelmet kell hogy ébresszen.

Arisztotelész *Politikájának* vagy Platón *Államának* bármennyire felületes olvasata is meggyőző arról, hogy az ezekben a művekben foglaltak nem egy létező vagy egykor volt társadalom működésének, illetve szerkezetének empirikus, szociológiai érvényű leírásai. Vagyis nem politológiai (politikaelméleti), hanem ahogyan ma mondanánk: politikafilozófiai természetűek.¹ Az állam elméletének kidolgozásában, az államformák tipológiájában mind Platón, mind Arisztotelész olyan szempontokat érvényesített, amelyek különböző mértékben ugyan, de túlmutattak az adott, létező valóságon.

Míg Platón esetében ez az állítás evidenciának tetszik, addig Arisztotelésznél bizonyításra szorul, hiszen köztudott, hogy politikai traktátusát hosszas empirikus kutatások előzték meg.

A *Politika* 1279a szöveghelyén azonban azt olvassuk, hogy valamely államformát abból a szempontból is megítélhetünk, hogy mennyiben *helyes*, azaz *jó* az illető államforma. Egy ilyen megítélés viszont mindenkor egy normát feltételez, amelyhez viszonyítva jó, illetve helyes az adott államforma. Ez a norma nem lehet az empirikus belátás eredménye. A *van*-ból – hogy ezzel a klasszikus fordulattal éljek – nem következik a *kell*. Arisztotelésznek tehát el kellett hagynia az empirikus, leíró szociológia területét, hogy az általa tanulmányozott államformákat normatív megítélésnek vethesse alá. Hiszen valamely létező államforma, összehasonlítva egy másik, szintűgy létező államformával, bizonyulhat ugyan jobbnak, de csakis az összehasonlítás előre megválasztott, nem a tapasztalatból származó szempontja alapján. Ha ez az előzetesen megállapított mérce Arisztotelész számára az igazságosság érvényesülésének mértéke az adott társadalomban, akkor az igazságosság ideáltipikus leírására lesz szükség. Tehát óhatatlanul ahhoz a filozófiai és nem szociológiai kérdéshez fog vezetni, hogy mi az igazságosság. Stb.

Az a tény tehát, hogy az államformák általa kidolgozott tipológiájában Arisztotelész olyan elveket is figyelembe vesz, mint a „helyesség”, illetve „jóság” elvont-metafizikai kritériumai, és hogy megpróbálja az általa tanulmányozott államformákat ezek alapján rangsorolni, mindenestre azt bizonyítja, hogy tipológiájában nem csupán a létező államformák „empirikus” sajátosságaira volt tekintettel.

Ezen túlmenően Németh György azt is kimutatta², hogy az Arisztotelész vizsgálódásainak anyagát képező hatalmas gyűjtemény (158 görög állam strukturális és történeti leírása) nem támasztja alá Arisztotelésznek az államformák szükségszerű fejlődéséről vallott nézeteit, hiszen noha Arisztotelész azt vallja, hogy a demokratikus államrend minden állam fejlődésének szükségszerű végpontja, az általa vizsgált városállamok közül kevés – túlnál kevés – volt demokrácia, és még kevesebb volt azoknak a száma (talán egyedül az athéni állam ilyen), melyek fejlődésükben az általa felállított evolúciós modellt követték.

Jó okunk van tehát azt hinni, hogy az államformák általa megalkotott tipológiája valójában az athéni állam történetén alapuló *idealizáció*.

1. Az elmélet

Azt, hogy Platón *Állama* vagy Arisztotelész *Politikája* idealizáció, aligha érdemes leírni, annyira nyilvánvaló. Idealizáció azonban többféle van, és mindig kérdés lesz, hogy az említett művek ezek sorában milyen helyet foglalnak el. Sokan vannak, akik úgy vélik, hogy ezek egész egyszerűen utópiák. Mások társadalmi ideológiáknak tekintik őket, az arisztokrata Platón és a plebejus Arisztotelész rivális politikai álláspontjainak.

¹ A különbségről lásd Márkus György: *Metafizika – mi végre?* Bp. 1998. 5.

² Vö. Németh György: *Zsarnokok utópiája*. Bp. 1996. 19–32.

A legkézenfekvőbb, de ugyanakkor legvisszafogottabb javaslattal Moses Finley, az antik politikai gondolkodás ismert kutatója szolgál.³ Szerinte Platón és Arisztotelész művei valójában „szisztematikus” politikai elméletek, s mint ilyenek egyedülállók az antikvitás szellemi történetében. A politikai gondolkodásnak ugyanis – mondja – nem kell szisztematikusnak lennie, és ritkán az. Olyannyira, hogy véleménye szerint Platón és Arisztotelész voltak „az ókor első és utolsó valódi politikai teoretikusai; az elsők és utolsók, akik megkísérelték, hogy teljes és következetes beszámolót adjanak a társadalom ideális felépítéséről”.⁴

Kevés teoretikus éri be azonban Finley javaslatával. Úgy tűnik, kevés azt állítani, hogy Platón és Arisztotelész művei az *ideális társadalom szerkezetét leíró szisztematikus elméletek*. Ha viszont ezt nem fogadjuk el, akkor – úgy néz ki – csupán két érdemi válaszlehetőség marad: vagy ideológiák, vagy utópiák.

2. Az ideológia

Az ideológia szóösszetétel a görög *idea* és *logosz* szavakból származik, jelentése eszmrendszer, az eszméről szóló tanítás. A szót először Antoine Louis Claude Desstut de Tracy használta, s valami olyasmit értett rajta, amit leginkább a tiszta eszmék tudományának lehetne fordítani. Tracy célja az volt, hogy az eszméket megtisztítsa metafizikai lerakódásaiktól, és visszavezesse bizonyos fizikai érzetekre, hogy aztán ezekre a megtisztított eszmékre alapozhassa a későbbiekben a polgári jogot, amely elvezet egy igazságos és boldog társadalomhoz.⁵

Platón és Arisztotelész elméleteit a szónak ebben az eredeti jelentésében nemigen lehetne ideológiáknak nevezni. Ugyanakkor nem szabad elhanyagolni a tényt, hogy a szó utólag számos jelentésváltozáson esett át. Marx mint „hamis tudatot” leplezte le, a 20. században pedig inkább politikai eszmerendszer értelmében használatos. Az eszmerendszerként értelmezett ideológiát 1) az emberi természet, 2) a közösség versus individualitás, 3) a politikai kötelmek és jogok, 4) az egyenlőség, 5) az igazságosság és végül 6) a hatalom kérdései iránti elfogultság jellemzi. Egy szóval mindaz iránt érdeklődik, ami az antik filozófusok számára is problémát jelentett.

Rendkívül nehéz lesz tehát azt bizonyítani, hogy Platón és Arisztotelész elméletei *nem ideológiák*. Efféle bizonyításra mégis találunk példát a politikai eszmék történetével foglalkozó írásokban. Éppen az említett Moses Finley sorol fel számos használható argumentumot az analitikus filozófusok ellenében, bizonyítandó, hogy a politikai elmélet nem ideológia. Egyrészt – mondja –, mert az elméletnek mindig meg kell felelnie a logikai konzisztencia követelményének, míg az ideológiával szemben ez nem lehet elvárás, másrészt, mert az elmélet nem veti fel a politikai „legitimitás” problémáját, ami pedig sajátja minden ideológiának.⁶ Politikai kultúránkat a legitimitás kérdései iránti elfogultság jellemzi, ez tehát sajátja kell hogy legyen minden ideológiának mint e kultúra fő és talán kizárólagos összetevőjének.

Ez a két érv valóban jól mutatja a szisztematikus politikai elmélet és az ideológia közti különbségeket. A mai értelemben vett, eszmerendszerként értett ideológia a politikai dolgok természetéről vallott olyan felfogás, ami nem törekszik logikai koherenciára, s következőképpen – ezt próbálja bizonyítani Finley – nem állja ki a logikai analízis próbáját. Inkább az emberek kisebb vagy nagyobb csoportjának politikai „hiteit”, meggyőződéseit foglalja össze. Ilyen

³ Vö. Finley, Moses I.: *Politika az ókorban*. Bp. 1995. 256–299.

⁴ *I.m.* 260.

⁵ Vö. Gyurgyák János: *Politikai ideológiák. = Mi a politika?* Bp. 1994. 265.

⁶ Vö. Finley: *i.m.* 286.

értelemben azzal rokon, amit az antik filozófusok előszeretettel neveztek *doxának*, vélekedésnek (szemben a tudománnyal), s mint ilyet mérhetetlenül lebecsültek. A *doxa* – ez volt Parmenidésszel kezdődően a filozófia álláspontja – alacsonyrendű dolog, hiszen csak vélemény és nem igaz tudás, *orthé doxa*, *ortodoxia*. A filozófiának vele szemben a *helyes* véleményre, az igazságra (*alétheia*) kell törekednie, s azt mintegy deduktíve elvekből és alapokból (*archai*) levezetnie. Ha tehát Platón és Arisztotelész elődeikhez hasonlóan elutasították a *doxát*, vagy legalábbis korlátozott érvényű megismerési formának tekintették, nincs ok arra, hogy „elméleteiket” az ideológiával, a mai értelemben vett ideológiával rokonítsuk.

A legitimitásnak az elmélet szempontjából történő elutasítása már a fentiekből következik. Ha feltételezzük, hogy lehetséges a politikai dolgok természetéről alkotott igazság, akkor minden létező és eljövendő államban vagy államformában az igazságnak kell uralkodnia és kormányoznia. Ha viszont nem lehetséges igazság, akkor a *legitim* kormányzatnak kell döntenie, függetlenül attól, hogy a legitimitás forrása az isteni leszármazás vagy – demokratikusan – a többségi akaratnyilvánítás. Platón, Arisztotelész és általában a görögök azon az állásponton voltak, hogy van – mondjuk így – politikai igazság; hiszen ha van általában igazság, és a filozófia képes ezt felfedezni, akkor léteznie kell politikai igazságnak is. Egy létező (vagy akár csupán lehetséges) igazság szemszögéből azonban minden polgári vagy egyéb természetű kormányzat egyként legitim vagy illegitim. Ez az oka annak, hogy az antikvitás egyáltalán nem ismerte a politikai legitimitás eszméjét; tudomásom szerint csupán Alkibiádész hivatkozott rá a görög-szártai háború idején, az antikvitás történetében meglehetősen egyedülálló módon. A „legitimitás” problémája nem képezett vitatémát az antik elméletírók, rétorok, szofisták, tragédiaköltők között. „Amiről [...] komolyan vitáztak, az az igazság természete. Az igazi állam az igazság eszköze volt, és az államokat ennek megfelelően jónak vagy rossznak, jobbnak vagy rosszabbnak, nem pedig [...] legitimnek vagy illegitimnek tekintették.”⁷ A legitimitás kérdésének, ha létezett, igen alacsony eszmei árfolyama volt, hiszen magasabb szempontoknak, a „helyesség”, illetve „jóság” metafizikai kritériumainak rendelték alá.

Következésképpen Platón és Arisztotelész elméletei – ha azok – mind strukturális (logikai), mind tartalmi jegyeikben elütnek korunk ideológiáitól, s ekképpen nem is tekinthetők azoknak.

3. Az utópia

Noha az antikvitás ezt a kifejezést nem ismerte, mégis szép számban hagyományozott ránk utópiákat. (Mint tudjuk, a kifejezést Thomas Moore alkotta meg; jelentése: nem-hely-ország, sehol sincs ország.)

Az elsők, akik utópiákat írtak, a költők voltak. Némelyikük úgy vélte, hogy az aranykor egy soha vissza nem térő múlthoz tartozik, többségük viszont meg volt győződve, hogy az aranykor csak ezután jön el.

Ez az ideál, az aranykor álma aztán ölthetett politikai és társadalmi formákat, amelyek lehettek hierarchikusak vagy demokratikusak. Theopomposz kidolgozta a tökéletes állam tervét, a sztoikus Zénón pedig olyan anarchista társadalmat képzelt el, amelyben minden racionális lény tökéletes békében, egyenlőségben és boldogságban él, intézmények jótéteménye nélkül. Ha az emberek racionálisak, akkor nem szorulnak irányításra; a racionális lényeknek nincs szükségük államra, pénzre, bíróságokra, semmiféle szervezett, intézményesített életre. A töké-

⁷ Finley: *i.m.* 277.

letes társadalomban a férfiak és a nők egyforma ruhákat viselnek, és a „közös legelő táplálja őket”. Amennyiben racionálisak, kívánságaik is szükségszerűen racionálisak, s így teljesen harmonikusan kielégíthetők. Zénón volt az első utópikus anarchista, egy hosszú hagyomány alapítója, amely korunkban váratlanul és időnként erőszakosan virágozni kezdett.⁸

A szakirodalom élénken érdeklődik az utópiák műfaja és típusai iránt, s ennek megfelelően ezeknek számos tipológiáját találjuk. Nincs értelme felsorolni az egészet, csupán neveket említtek: Hahn István az utópiák szociális karakterét veszi figyelembe osztályozásukkor, Demandt a hely- és időkarakterisztikumaikat (múlt és jövő idejű utópiák), Németh György, bár Demandt szempontjait megtartja, az utópiáknak egy másik felosztását adja stb.

Az utópiákat feltehetőleg minden időben kritikai céllal írták: valamit a fennálló viszonyokról kívántak szerzőik elmondani, úgy ábrázolván a dolgokat, ahogy nincsenek, de kellene hogy legyenek. Nem mindenik lépett fel azonban a megvalósítás szándékával. Ahhoz, hogy ez a szándék értelmes módon megfogalmazható legyen, bizonyítani kell a megvalósítás lehetőségét, viszont kevés utópia szolgáltat ehhez elégséges elvi alapot.

Ezért érdekes az utópiáknak minden olyan felosztása, ami a megvalósítás szándékát és esetenként mértékét is figyelembe veszi.

Platónnak kétségtől szándékában állt *Államát* megvalósítani. Meggyőz erről VII. levele, valamint számtalan kísérlete, hogy elképzelését a részeges Dionüsziosz szigetén gyakorlatba ültesse. Utópiáját ezért (ha egyáltalán utópia) „forradalminak” nevezhetjük, amennyiben a fennálló viszonyok megváltoztatására tör. Ez a vonása azonban túlmutat a szűken vett utópiák területén. Az az utópia, amely megváltoztatja vagy tevőlegesen meg kívánja változtatni a létező viszonyokat, már nem utópia, már nem álom, sehol-sincs-ország, hanem tény vagy közeli fenyegetés, esetleg reményforrás.

Ha mégis utópiaként akarjuk kezelni Platón *Államát* (noha, mint mondtam, forradalmi töltete tagadhatatlan), akkor az Giangrande (idézi Németh) tipológiájába illeszkedik leginkább. Giangrande az utópiákat kritikus-konstruktív (a mi szóhasználatunkban: forradalmi) és regényes, idillikus utópiákra osztja. Platón *Állama* bizonyára az első kategóriába illenék legjobban. Az igazán jó kifejezés azonban az *Államra nem a kritikus-konstruktív utópia* – írja Giangrande –, hanem az *eutópia*. Hasonló szerkezetű kifejezés, mint az utópia; jelentése: jó-hely-ország. Platón elmélete eszerint olyan teoretikus modell, melynek célja – hasonlóan Arisztotelész már említett törekvéséhez – az ideális állam szerkezeti leírása.

4. Eutópia, avagy a „jó állam” metafizikája

Eutópián tehát a fentiekből következően olyan elméletet értünk, amely valamiképpen a „helyes” társadalmi berendezkedést, a „jó állam” szerkezetét igyekszik megrajzolni, illetve elméletileg *megalapozni*.

Mint minden metafizikai elmélet, természetesen a jó állam metafizikája is normatív és nem deskriptív (politológiai) természetű.

Egy másik vonása, ami megkülönbözteti attól, amit manapság elméletnek szoktunk nevezni, hogy *szerkezetében* nem argumentatív, hanem *rekurzív*. Platón és Arisztotelész nem érvelnek a jó vagy ideális állam mellett, hanem *megalapozzák*, illetve megkísérik megalapozni azt. Ennek oka – az antik filozófia amúgy is hangsúlyosan ontológiai beállítottsága mellett –, hogy az i.e.

⁸ Vö. Berlin, Isaiah: *Az emberiség göcsörtös fája*. Bp. 1996. 39–40.

4. századi görögység körében meglehetősen széles körű konszenzus uralkodott a jó állam eszméjét illetően. Senki nem kételkedett komolyan olyan premisszákat illetően, mint: „a jó élet csakis a »polisban« lehetséges”, vagy „a jó ember többé-kevésbé rokonértelmű a jó polgárral” stb.;⁹ „vedd úgy – mondhatja Platón Glaukónnal az *Államban* (471c–472a) –, hogy én mindennek, sőt ezernyi más előnynek a meglétét is elismerem [természetesen a „jó állam” politikai előnyeiről van szó], abban az esetben, ha ez az állam megvalósulhatna”; feltételezhetjük tehát, hogy mind Platón, mind Arisztotelész osztotta ezeket a premisszákat, melyeket – ezt érdemes hangsúlyoznunk – nem kíséreltek meg komolyan bizonyítani, de beágyazták az emberi természet, az erkölcs és végső soron: a lét és az emberi élet átfogó egészébe, rendjébe és összefüggésébe;¹⁰ megkísérelték, hogy teljes és következetes beszámolót adjanak a társadalom ideális felépítéséről a szisztematikus metafizikára alapozva.¹¹

Az ideális állam elméleti igényű szerkezeti leírása tehát az elmélet visszavezetése bizonyos metafizikai, ismeretelméleti, pszichológiai, etikai elvekre, mindenekelőtt azonban az antik metafizika leginkább operáns kategóriájára, a létezés (*einai, ousia*) fogalmára. Szerkezetét tekintve egy rekurzív gondolatsor, amely mindenek végső alapjára, vagyis a létre megy „vissza”.

Arisztotelész írja a *Metafizika* I. könyvében (982a), hogy „a bölcsesség bizonyos alapelvekre és okokra vonatkozó tudomány”. Az *αρχη και αιτια, αρχη και αιτιον* (elv és ok) szópár gyakran előfordul a *Metafizikában*, legpregnánsabb jelentésében a *Metafizika* VII. könyvében (1041a), ahol is kiderül, hogy Arisztotelész mindenekelőtt a létezést (*το τι ην ειναι*), illetve az önnön létezése alapján fennálló (*υπαρχου*), önnön létezésében fennálló (*ενυπαρχου*), önnön létezésére bizonyos oksági relációban (*δια τι*) visszavezetett szubsztanciát (*ουσια*) érti rajta. Ha a filozófia tárgya mindenekelőtt a létezésnek ez a fogalma – és ebbéli véleményünkben maga Arisztotelész erősít meg, amikor a *Metafizika* IV. könyvében azt írja, hogy „amit régen is megmost is és örökké keresnek s kérdeznek, így fogalmazható meg: micsoda a létező (*τι το ον*)?; s ez azt jelenti: micsoda a létezőség (*η ουσια*)?” (1028b) –, akkor minden filozófiai elmélet, így az etikai és politikai is közvetve vagy közvetlenül a létezésben találja meg legbiztosabb, volta-képpen egyedül biztos alapját. Az állam elmélete mint az ideális állam megalapozási kísérlete, mint eutópia szükségképpen ontológia is. A „jó állam” elmélete, az eutópia alapjaiban metafizika – végső soron a „jó állam”, az „ideális társadalom” ontológiája.

A metafizika célja az igazság: arra törekszik, hogy igaz módon leírja a világot és benne talán az emberi és társadalmi állapotokat. Ha felfedezzük a politikai és egyéb természetű dolgokkal kapcsolatos összes igazságot – gondolták a görög filozófusok –, akkor ezek az igazságoknak egy olyan szükségszerű és összefüggő rendszerét fogják kiadni, amely maga lesz az igazság, a biztos és helyes tudás (*episztémé*), azaz az *orthé doxa*.

Ennek igazsága nyilvános, univerzális, abszolút. Nyilvános, mert nyilvános megerősítést kér, és nyilvános megerősítésben részesül. A filozófiai igazság alapvetően dialogikus, érvek és ellenérvek keresztüzében kristályosodik ki. Nem tekintélyelvű, de nem is a szemléző magánigazsága. A dolgok – „objektív”, egyedül lehetséges – rendjére vonatkozó igazság, amit a dolgok szükségszerű rendje mindig igazol. Univerzális, mert bárki osztozhat benne, pontosabban mindenkinek osztoznia kell benne. Minthogy az igazság a létezéssel függ össze, aki az igazságon „kívül” áll, az a léten, a létezésen kívül áll, tehát szükségképpen nem-lét. És végezetül abszolút, mert nincs rajta kívül más igazság. Mint mondtam, ami rajta kívül van, az a szó szoros

⁹ Finley: *i.m.* 263.

¹⁰ Vö. Finley: *i.m.* 164.

¹¹ Uo. 260.

értelmében nem létező; mint például a görög filozófusok álláspontja szerint a *doxa*, az emberi vélekedés: többnyire hamis, tehát nem létező dolgokról alkotott bizonyíthatatlan és korlátozott érvényű elképzelés. Pusztán hit és vélemény.

Hogyan lehet azonban szükségszerű igazságokat (a szükségszerű igazságot) fellelni olyan dolgokkal kapcsolatban, amelyek folyton változásban vannak? Természetesen csak egyféleképpen: ha sohasem a dolgok tényleges (változó) állapotát írjuk le. A metafizikai leírás ezért soha nem deskriptív, leíró, hanem normatív, előíró: a dolgoknak, a dolgok természetének és rendjének olyan összefüggéseit írja le, ami a tényekkel összevetve mindig ideálisnak, a kívánatos rendnek bizonyul. Mindeközben olyan előfeltevésekre és elvekre hagyatkozik, amelyek elsődleges célja, hogy az igazság, az igaz leírás lehetőségének feltételét megteremtsék: mint pl. az, hogy létezik a dolgokban benne rejlő, inherens természet, hogy ez a természet igaz módon leírható, ha állításainkat ennek és ennek az elvnek feleltetjük meg stb.

Egyszóval – ha mindez kiterjeszhető az állam elméletére, akkor következik, hogy – ez az elmélet sohasem lesz deskriptív, empirikus, szociológiai vagy politológiai. Az állam igaz, tehát metafizikai leírása egybe fog esni az igazi vagy ideális állam leírásával. A metafizika nem képes ezt a buktatót kikerülni. Vagy mégis?

Egy Arisztotelész által nem mindig következetesen alkalmazott distinkció szerint az etika és a politika gyakorlati tudományok, s mint ilyenek „mind módszerükben és a bennük rejlő szellemi erőben, mind céljaikban és szándékaikban alapvetően eltérnek” a par excellence elméleti tudománytól, vagyis a metafizikától.¹²

A metafizika a létezőt mint létezőt (ov η ov) kutatja; célja az okok és az elvek vizsgálata, tehát természete szerint elvszerű tudomány, melynek módszere a kategoriális elemzés, s ehhez instrumentumait a logikától kölcsönzi.

A gyakorlati tudomány ezzel szemben kizárólag az emberrel foglalkozik, vagyis azzal, hogy az ember mennyire képes öntudatos lény vagy a „cselekvés” (*praxisz*) alanya lenni. A gyakorlati tudomány célja nem a tudás, hanem a cselekvés jobbítása. Ami módszerét illeti, Arisztotelész ezt mintha olyan vizsgálati eljárásnént fogná fel, amelyet nem arra szántak, hogy az alapelveket és az okokat felfedezzék, mint inkább arra, hogy az emberi cselekvés jelenségeit – nagyrészt az ezeket a jelenségeket érintő emberi vélemények dialektikus vizsgálata és finomítása révén – leírják és magyarázzák.¹³

Az etika (és a politika) módszere tehát az emberi vélemények leírása és összegzése, célja pedig a cselekedetek jobbítása. Kérdés, hogy *ezzel* a módszerrel *ezt* a célt el lehet-e érni. Az etikának – ha egyszer a célja a cselekedetek korrekciója – meg kell tudnia mondani, vagy legalábbis olyan eszközökkel kell szolgálnia, amelyek segítségével esetről esetre egyértelműen eldönthető, hogy mit kell cselekedni. Vagyis meg kell tudnia mondani, hogy mi a jó. Hiszen amit – erkölcsi szempontból – cselekedni kell, az mindig a jó.

Csakhogy: mi a jó?¹⁴ Arisztotelész szerint a követendő eljárás annak megállapításában, hogy mi a jó, a következő: összegezzük a jóval kapcsolatos emberi véleményeket, és eredményül kapjuk a „jó” (szubsztanciális) fogalmát.

¹² Lord, Carnes: *Arisztotelész. = A politikai filozófia története*. Bp. 1994. I. 169.

¹³ Vö. Lord: *i.m.* 169.

¹⁴ A „jó”-nak nyilván egy szubsztantív és nem egy formális fogalmát tartom itt szem előtt, főleg azért, hogy ne kalandozzunk túl messzire Arisztotelész eszmevilágától.

Ugyanígy járunk el politikai téren is, hiszen – írja Arisztotelész – etika és politika között lényegi kapcsolat van, bár mint Ross kimutatta,¹⁵ néha Arisztotelész számára sem egészen világos, hogy miben is áll ez a kapcsolat.

Azon túlmenően, hogy szokatlan egy görög filozófustól ennyire felértékelni a doxát, a véleményt, kétséges, hogy ez a módszer valaha is eredményre vezet. Az emberi – többnyire „hamis” – vélemények összegzése aligha fogja kiadni a „jó” igaz fogalmát, vagy ami ugyanaz: az „igazi jó” fogalmát. Szükséges tehát, hogy Arisztotelész további, metafizikai elveket és előfeltételeket is kölcsönvegyen, ezek azonban az eredetileg deskriptívnek és gyakorlatinak tervezett tudományba normatív elemeket fognak beépíteni. Metafizikaivá teszik azt, ami eredendően leíró, empirikus jellegű volt.

Kérdés, hogy valóban így áll-e a helyzet, s ha igen, mi szükség van erre? Valóban nem vagyunk képesek megenni a jó állam metafizikája, kváziutópiája nélkül?

Azt hiszem, a válasz erre a kérdésre a görög demokrácia természetében és sajátosságaiban keresendő. Eltérően korunk liberális demokráciáitól, a görög demokrácia közvetlen és nem képviselői, intézményi rend volt. Az államhatalmat a népgyűlés birtokolta, amelynek minden arra jogosult polgár tagja volt. A népgyűlés a törvényhozói funkción kívül bíraskodott, döntött háború és béke kérdéseiben stb. Következésképpen ez a demokrácia csak akkor és csak addig működött, amíg osztatlan volt a fennálló társadalmi, politikai, vallási stb. gyakorlatot illető konszenzus. Ilyen nagyfokú konszenzusra viszont csupán egy létező vagy feltételezett igazság tekintetében van remény. Mihelyt megkérdőjeleződik az állami társadalmi igazság lehetősége, a létező demokratikus gyakorlat diszfunkcionálissá válik. Kell tehát hogy létezzen igazság, hiszen az államot az igazság és nem az emberek kormányozzák. (Ezért is érdektelen a görög gondolkodók számára a politikai legitimitás kérdése: bárki kormányozhat, ha az igazság nevében kormányoz.)

A jelenkori demokráciákban ettől radikálisan eltérő módon a többségi akaratyilvánítást veszik mértékadónak. A kérdés nem az, hogy valamely kormány igaz vagy helyes módon döntött-e, hanem, hogy maga mögött tudja a választók többségét. Az igazság kérdése nem merül fel többé. Valamely társadalmi, politikai ideológia „igazságát” az dönti el, hogy hányan szavaznak rá. Ha egyebet nem, ez mindenképpen azt bizonyítja, hogy a politikai dolgok természetével kapcsolatos igazságot illetően szkeptikusak vagyunk.

Mindebből számunkra egyetlen fontos következtetés adódik: a görög demokrácia éltető eleme az igazság lehetőségébe vetett radikális, filozófiai hit volt. A filozófusok megpróbálták ezt a hitet igazolni, különbséget téve a ténylegesen létező politikai állapotok és az igazi vagy ideális állam és társadalom között. A metafizikai argumentáció az ideális állam leírásába torkollott. Ez azonban fordítva is igaz: az ideális állam lehetősége a doxa/episztémé (tudomány, helyes vélemény) megkülönböztetésén alapszik.¹⁶ Csupán azért képzelhető el az ideális állam, mert lehetséges helyes, azaz igaz tudás a politikai dolgokról.

Az igaz tudás azonban sajátos képességet feltételez. Kevesen jutnak a birtokába, Platón szerint például csakis azok, akik az ideákat szeretik, azaz a filozófusok, ellentétben mondjuk a filodoxusokkal, a véleményszeretőkkel. Nem véletlen tehát, hogy Platón államát a filozófusok, vagyis a kevesek, az igazság birtokosai vezetik. Ha az igazság nevében kormányozunk, akkor az igazság ismerői kell hogy kormányozzanak. Minthogy Platón meg volt győződve arról, hogy

¹⁵ Vö. Ross, David: *Arisztotelész*. Bp. 1996. 242.

¹⁶ Vö. Tamás Gáspár Miklós: *Törzsi fogalmak*. II. Bp. 1999. 375–376.

az igazságra eleddig senki nem jutott el, úgy gondolta, minden létező kormány egyként illegitim.

Végezetül tehát: az igaz, jó állam elmélete csak addig védhető, ameddig egyetértés van a politikai dolgok természetét illetően. Ennek feltétele az igazság, az össztársadalmi igazság lehetőségébe vetett hit. A jó állam mellett tehát az igazság álláspontjáról kell érvelni, egyetlen feltétellel: hogy igazságomról másokat is képes vagyok meggyőzni. Lehetséges-e ez olyan körülmények között, amikor feltételezzük, hogy az igazság a kevesek kiváltsága? Aligha. Azt hiszem, Szókratész története a legtanulságosabb példa erre.

Tóth Zsombor

Bethlen Miklós *Imádságoskönyvének* puritánus sajátosságai

„Minden nap tanítatz Uram engemet, és a napnak járásából változandó életemnek rövid voltát előmbe adod. Mitsoda az én életem? csak olyan, mint most nyíló s majd hervadó virág szál... folyó ez s patak s lengedező meleg szél, mostani tetező s már elenyésző füst, köd és csak pára, olyan mint álhatatlan sasnak, nyílnak és hajónak a nyoma. Merő árnyék s hamar fordul mint takáts karikája.”¹

(Szőnyi Nagy István)

A kimondott puritanizmuskutatás, néhány kivételt leszámítva, megmaradt recepciótörténet-kutatásnak. Így a Zoványi²–Berg³–Makkai,⁴ kevésbé Bodonhelyi⁵ képezte tradíció vonalán haladva a legújabb publikációk is csupán adalékokkal vagy szövegközzététellel gazdagítják e téren elért tudományos eredményeinket.⁶ A kutatás, irányát mintegy kanonizálva, az angliai és kisebb részben németalföldi hatások felderítésére, regisztrálására összpontosított, elhanyagolva a mozgalom és a létrejött irodalom hazai (utó)életét. Bár a korszakkal kapcsolatos retorikatörténeti kutatások (Bartók István,⁷ Kecskeméti Gábor⁸) vagy szociológiai szempontú megközelítések (Molnár Attila⁹) révén a magyar puritanizmust érintő kérdések, sőt megállapítások is születtek, a legfontosabb puritánus életművek még feltáratlanok, néha ismeretlenek, illetve ezek viszonya más műfajokhoz (pl. emlékirat-irodalom), irodalmi kontribúciójuk a 17. századi barokkhoz továbbra is megválaszolásra vár.

Ennek fényében jelen dolgozat kettős célkitűzést vállal fel: részint Bethlen Miklós puritanizmusához igyekszik adalékokat szolgáltatni, részint pedig az emlékirat (*Imádságoskönyv*)¹⁰ és a kortárs puritánus irodalom alkotásainak összehasonlításán keresztül szándékszik új fénybe állítani a puritánus kegyesség irodalmi realizációit. Ugyanis a kérdés – tisztán hermeneutikai vonatkozásában is – rendkívül izgalmas (az emlékirat mint az angol puritánus irodalom magyar olvasatának olvasata), hiszen az emlékiratokban az angol példák alapján író/fordító/kompiláló magyar puritánus szerzők olvasóit kell felfedeznünk. Következésképpen az emlékiratokban jelentkező kegyességeszme, néha ugyan kiegészülve „ősforrásokkal” is (Bethlen esetében pl. Perkins), alapvetően az angol előzményekre visszamenő magyar szerzők műveiből származó befo-

¹ Lásd Szőnyi Nagy István: *Kegyes léleknek vezér csillaga*. Debrecen 1681. RMK I. 1257. 36.

² Lásd Zoványi Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*. Bp. 1911.

³ Lásd Berg Pál: *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*. Bp. 1946.

⁴ Lásd Makkai László: *A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen*. Bp. 1952.

⁵ Lásd Bodonhelyi József: *Az angol puritanizmus lelki élete és magyar hatásai*. Debrecen 1942.

⁶ Olyan könyvekre gondolok, mint: Ágoston István: *A magyarországi puritanizmus gyökerei*. Bp. 1997; illetve Balogh Judit: *Ama kegyelemnek mennyei harmatja*. Válogatás a 17. századi magyar puritanizmus irodalmából. Kolozsvár–Bp. 1995.

⁷ Vö. Koltay Klára: *Perkins és Ames recepciója Magyarországon 1660-ig*. = *Studia Litteraria XXVIII*. Debrecen, 1991.

⁸ Vö. Kecskeméti Gábor: *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*. Bp. 1998.

⁹ Vö. Molnár Attila: *A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása*. Debrecen 1994.

¹⁰ Olvasatomban az *Imádságoskönyv az Önéletírás szerves része*, ugyanannak a szellemiségnek és diskurzusnak a realizációja. A szöveget gondozó V. Windisch Éva szerint: „Bethlen Miklós *Imádságoskönyve* fogsága idején, az *Önéletírással egy időben íródott*.” Lásd Kemény János és Bethlen Miklós *Művei*. Sajtó alá rendezte V. Windisch Éva, Bp. 1980. 1216.

gadásélmény eredménye. Így az olvasatok mint interpretációk – akár rekonstruálható (ez esetben sajátosan spirálszerű) megértésvonulata rajzolódik ki, a puritánusok első generációjától egészen az emlékiróig (pl. Medgyesitől Bethlenig, azaz a *Praxis pietatistól* az *Imádságoskönyvig*).

A kegyességi irodalom retorikai-szellemi hagyományának visszakereshető/igazolható jelenléte az emlékiratokban a műfaj történeti alakulásáról alkotott képünket is árnyalhatja. Éppen ezért nem alaptalan a műfaj alakulásának történetében – a humanista történetírástól a barokk emlékirás alkonyáig¹¹ – számottevő állomásként felfogni a kegyességi irodalom találkozását az emlékirással. Ezzel kapcsolatosan pedig Gyenis Vilmos egyenesen olyan közös műfaji alapokról beszél, amelyekből a jellegzetesen puritánus meditációk vagy Rákóczi *Vallomásai* származnak.¹² E gondolatnak folytatása, illetve árnyaltabb bemutatása érdekében vizsgálódásaim – a puritánus sajátosságok kielemezése – lényegében a személyes kegyesség problematikája köré szerveződnek.

A személyesen megélt kegyesség puritánus gyökerei

„Fides et conscientia bona sunt junctae.”

(William Perkins)

A személyes kegyesség vizsgálatokor megkerülhetetlen az a nehézség, amit minden 17. század végi és 18. század eleji életmű felad kutatójának, nevezetesen a lelki élet egyértelműen és minden kétséget kizáróan puritánus vagy pietisztikus meghatározása. Bethlen esetében a lelkiesség puritánus vonásainak¹³ rekonstruálását az őáltala is emlegetett szerzők (pl. Keresztúri, Apáczai, Pápai Páriz, Tofeus stb.), illetve a századvég kortárs puritánus alkotásainak elemzése, összehasonlítása révén kísérlem meg.

Szinte képtelenség a századvégen „vegytisztá” puritánus kegyességről beszélni, ami alól Bethlen alkotása sem kivétel (bár dicséretére váljék, hogy az evangélikus Tofeus „soltár-resolúcióiban” szintén talál *puritánus kegyessége* számára is *applicálható* tanítást). Továbbá nem könnyű az *Imádságoskönyv* kizárólagosan református hagyományának a körvonalazása sem. Ugyanis „...nehéz kimondott református imádságról beszélni, mert a 16. században sokáig nincsen meg az elkülönítés református és evangélikus között még az egyházszervezetben sem, nemhogy az imádságban és az imakönyvek használatában; a 17. században pedig nemegyszer fordul elő, hogy reformátusok evangélikus munkákat fordítanak és adnak ki magyarul”.¹⁴

Következésképp vizsgálódásaim hangsúlya nemcsak a konfesszionális (kálvinizmus) szférájában megmutatkozó sajátosságokat szándékszik kijelölni, hanem a *pietas, vocatio* – akár felekezet feletti – vonzásából építkező lelkiiséget is.

A puritánusoknál oly gyakran hangoztatott őszinteség (*sinceritas*) jegyében fogant *Imádságoskönyvet* tekinthetjük úgy is – gyónó jellegénél fogva –, mint Bethlen penitenciatartását, ahol a személyes bűnbánat/bűnvallás (*privata confessio*) a puritánus lelki élet centrális elemévé a

¹¹ Vö. Bitskey István: *História, emlékirás, önvallomás*. = Uő (szerk.): *Eszmé, művek, hagyományok*. Debrecen 1996.

¹² Gyenis Vilmos: *Bethlen Miklós imádságoskönyve*. ItK. 1957. 65.

¹³ A puritánus jegyek vizsgálatát – ez esetben – részint az életrajzi adatok, részint Bethlen életvitelével, olvasmányáival, illetve politikai szemléletével kapcsolatos megjegyzései is indokolták teszik. Levelezése is támpontokat szolgáltat puritánus kapcsolatairól, kegyességgyakorlása, egyházszervezői tevékenysége ilyen jellegű megítéléséhez. Vö. *Bethlen Miklós levelei* (Sajtó alá rend. Jankovics József.) Bp. 1987.

¹⁴ Incze Gábor: *A magyar református imádság a XVI. és XVII. században*. Debrecen 1931. 5.

lelkiismeretet (*conscientia*), illetve ennek állandó vizsgálatát (*casus conscientiae*) teszi meg. Hiszen maga Bethlen jelenti ki: „...jobb így nékem, hogy én ebben a szomorú tömlöcben az én édes nemzetségem, hazám és abban kivált a te házadnak és az enyimnek s magamnak sok bűnét s romlását sirassam és Felsőgedet böjtölés, könyörgés, penitenciatartással mindnyájunkhoz engesztelni igyekezzem...”¹⁵ (Itt és a következő idézetekben kiemelések tölem, T.Zs.)

A puritánusok számára „a penitenciatartás a gyakorlatban szigorú lelkiismeret-vizsgálódással egybekapcsolt törvényeskedést jelentett. Fontossá tették a hívő számára a törvény, az Írás állandó magára szabását.”¹⁶ Sőt a *devotio* igazi mélységét a penitenciatartás eleme, a bűnvallás adta meg azáltal, hogy kifejezte emberi nyomorúságunkat, tehetetlenségünket és a legfájdalmasabb felismerést: önmagunkban mindenestül menthetetlenek vagyunk az isteni igazságosság előtt. Bethlen arról győz meg, hogy igencsak tudatában van ennek: „ha érdemem és a te igazságod szerint fizetnél énnékem, nem ez volna rég az fizetésem, hanem e világon ennél is nagyobb romlás és ezután az örök kárhozat.”¹⁷

A *penitenciatartás* nemcsak a bűnvallás és őszinte bűnbánat kifejezője, hanem a megtérés mozzanatát is implikálja, hiszen a bűnök bevallása, megbánása valójában bűnös éntünk megtágadása is. A Szent Pálra visszamenő „ó ember megöklése és az új ember megszületésének” gondolata illusztrálja ezt, amit a puritánus gondolkodás a *mortificatio/vivificatio* terminuspárral jelöl. A kései puritanizmus olyannyira azonosul ezzel a gondolattal, hogy a *penitenciatartás* mint *bűnbánat* néha azonos jelentésűvé válik a *megtéréssel*. A helvét irányt követő puritanizmus eme gondolatának természetesen megvan a kálvini előzménye: „az én véleményem szerint a bűnbánat helyesen úgy határozható meg, hogy az nem egyéb, mint életünknek Istenhez való igaz megtérése, mely az Isten iránt való őszinte és komoly félelemből ered, amely testünknek és a régi embernek a megökléséből és a léleknek megelevenítéséből áll.”¹⁸

Az angol puritánus kegyesség és a kálvini teológia hatása alatt álló magyar puritanizmus a katolikus középkor „idevágó” szellemi hagyatékát (Szent Bernát) is integrálja: „Mert az igazán bűneit sirató embernek megtérését jelentő könnyhullatásával ugyan meg-újulnak s mint kedves itallal eltelnék az Angyalok, Lk 15 v. 7. 10. Ugyanis a Penitentia-tartoknak könnyhullatása bora az angyaloknak, jó illattya az életnek, ízi a kegyelemnek, kóstolója az engedelemnek, ékessége a meg-békélésnek, az újonnan vissza jövő ártatlanságnak épsége és gyönyörúsége a csendes lelki ismeretnek. Bernhard. Serm. 30. in Cant.”¹⁹

A jelentős magyar recepciót magáénak tudó Perkins szinonima értékű terminusként használja a *megtérést*. A *megtérés* és *bűnbánat* ilyen egyértelmű megfeleltetésének gyakori következménye, hogy a megszentelődés gondolata is (és ezáltal az egész üdvözülési folyamat /*gratia gradus* vagy *via salutis*), a megtérés pillanatától, az elhívás/kiválasztás felismerésén keresztül, a megdicsőülés momentumáig) hozzárendelődik. A korabeli magyar (Perkins) fordításban olvashatjuk: „Az harmadik dolog, mely az idvösségre szükséges, a Megtérés. Ez pedig két dolgot foglal magában. Elsőt, a melly ennek tsak kezdeti, az Isten szerént való bánatot. Másodikat, ez bánat után következő változást, mely valósággal ő maga a megtérés...”²⁰

¹⁵ Bethlen Miklós: *i.m.* 997.

¹⁶ Molnár Attila: *i.m.* 52.

¹⁷ Bethlen Miklós: *i.m.* 1001.

¹⁸ Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere*. Bp. 1995. I. 571.

¹⁹ Csúzi Cseh Jakab: *Lelki bölcsességre tanító iskola*. Debrecen 1680. RMK I. 1242. 167. A penitenciatartásnak ilyenszerű olvasata gyakori előfordulása a 17. századi magyar puritánus szerzőinknél. Pl. Mikolai Hegedűs János, Kézdivásárhelyi Matkó István, Martonfalvi Tóth György, Szatmármémeti Mihály, Bökényi Philep János stb.

²⁰ Tsepregi Turkovitz Mihály: *G. Perkinsiusnak a lelki-ismeretnek akadémikról írott drága szép tanítása...* Amsterdam 1648. RMK I. 800. 66.

Ebből a szempontból releváns a Bethlen-féle *Imádságoskönyv* indítása is, hiszen a nagy életgyónás – mint a *bűnbánat* és *megtérési* szándék kifejezője – a keresztség ürügyén már említi a kiválasztottságot, az üdvözülés bizonyosságát (*certitudo salutis*) mint a *via salutis* állomásait: „a keresztségben szerelmes Fiaid vérevel kimosál minden bűneimből, *fiaddá fogadál* és a te házad cselédi közé beállítál... Így *hívál* engemet még az gyermekségemben, szent igédet kezembe adád, *szent fiadban megígazítál*, szent testével s vérevel lelkemben az örök életre táplálál...”²¹

A penitenciatartás – mint a bethleni kegyesség alapdimenziója – valójában egy centrális elemre épít: a *lelkiismeretre*, illetve ennek vizsgálatára. A *lefeagyverző őszinteség, öngizolási szándék* vagy az *Istenre mint tanúra való hivatkozás* (a Bethlen-szakirodalom gyakori, az egész *Önéletírásra* érvényes szólamai) mind erre az egyértelműen puritánus gyökerű lelki folyamatra vezethetők vissza. Szó sincs a világirodalmi léptékű őszinteség, kitérkezés – pl. montaigne-i – változatáról, ez az önmagához következetes, de ugyanakkor könyörtelen *sinceritas* sokkal inkább a kegyes lélek mindennapi vívódása önmagával és a halandó világgal, üdvössége érdekében.

A kálvini teológiai tradíciót továbbvivő angol puritanizmus nagyjai (Amesius, Perkins) hangsúlyozzák az igaz lelkiismeret fontosságát, illetve a lelkiismeret naponkénti vizsgálatának gyakorlását (praxisát). Már itt jelentkezik az a gondolat, miszerint a lelkiismeret és munkája Istenre vonatkoztatható. Perkins – aki egy teljes (már a 17. században magyarul is olvasható) könyvet szentel a kérdésnek – úgy véli, hogy Isten törvénye beíratott a lelkiismeretbe. A kései puritanizmus felöleli a perkinsi hagyományt, nemcsak azáltal, hogy megőrzi a *conscientia* privilegizált helyét a *praxis pietatis*on belül, hanem törvény és lelkiismeret viszonyáról értekezve a transzcendens isteni törvény immanens formáját vagy reflexióját fedezi fel a lelkiismeretben.

Mindezt Bethlen *Imádságoskönyvére* mint a kegyességgyakorlás előírta lelki folyamatok, vizsgálódások illusztrációjára vetítve, azt látjuk, hogy Bethlen nemcsak szintén így közelít a lelkiismeret(vizsgálat) tematikájához, hanem tudatában van annak is, hogy „a lelkiismeretet meg kell tisztítani naponta a bűn terhétől”.²² A puritánusok által körülírt lelkiismeret-fogalommal – miszerint a lelkiismeret és munkája Istenre vonatkoztatható – találkozunk Bethlen művének előszavában: „magában az emberben lévő *Isten vicéjének*, a *lelkiismeretnek ítéleti és beszédi...*”²³ Így válik érthetővé a lelkiismeret megkerülhetetlen, ellenőrző funkciója a becsület esetében is: „Ami pedig legnagyobb, eszes, keresztyén ember előtt nagy kérdés és casus conscientiae lehet, az: aki valamely tisztre *in conscientia elégtelennek ismeri* magát, veheti-é fel avagy nem, még mikor kéretlen, erővel adják is reá, nem hogy még ő maga ambiálja, *űzze?*”²⁴ Körvonalazódik tehát a bethleni koncepció, mely a lelkiismeretet – pontosan isteni eredete és érintetlensége következtében – minden cselekedet, gondolat vagy szándék helyességének egyedüli és kizárólagos visszaigazolójává teszi. Mert: „az Isten hármaz zabolájának, melyeket az ördög soha az emberi nemzetség szájából ki nem szakaszthatott, egyike... a *lelkiismeret*”.²⁵

Továbbá a Biblia alapos ismerete és állandó hivatkozása, illetve argumentációs anyagként való rendkívül gyakori citálása azt bizonyítja, hogy rendszeres lelkiismeretvizsgálata a puritánus előírásokat követte. Vagyis lelkiismeretét Isten törvényéhez mérte hozzá, és azzal ellenőrizte. Ennek a vizsgálatnak célja a jó lelkiismeret megőrzése vagy megnyerése volt.²⁶

²¹ Bethlen Miklós: *i. m.* 985–986.

²² Bodonhelyi József: *i. m.* 157.

²³ Bethlen Miklós: *i. m.* 413.

²⁴ Bethlen Miklós: *i. m.* 418.

²⁵ Bethlen Miklós: *i. m.* 427.

²⁶ Bodonhelyi József: *i. m.* 156. Tökéletesen igazolja ezt a kijelentést a *Rabságomban böjt és vasárnapi imádságom magam személyem és hozzám tartozóimért* című imádság bűnvalló része, ahol a bűnök bevallása implicit módon a

A *lelkiismeretnek* a fentiekben vázolt puritánus definíciója a kortárs magyar kegyességi hagyományból is rekonstruálható. (Bethlen nemcsak olvashatta, de akár prédikációikat is hallgathatta ezeknek a szerzőknek.) Bethlen tanítómestere, Keresztúri Bíró Pál jelzi az isteni törvény és igazságosság jelenlétét a lelkiismeretben: „a te lelked-ismereti oly *igazat itilő bírása az Istennek*, hogy vagy megment, vagy pedig megszentenciáz érdemed szerént.”²⁷ Szintén ő az, aki a jó lelkiismeret megőrzését vagy megnyerését a penitenciatartás révén véli elérhetőnek, ha a bűnbánat/bűnvallás az Isten törvényeinek szigorú figyelembevételével történik. „...valaminémű dolgot magadban fel-találsz az Istennek mind az ő tíz parancsolattya ellen, egygyl egygyl mind el-vesd tőled: mert ha el nem veted, csak egy vétket ne vess-is-el tőled, im ez három gonosz rajtad mindörökké. 1. Egy vétkekel az Istennek igazságát megrontod. 2. Egy vétkekel az örök kárhozatra méltóvá teszed magad. 3. Egy vétkekel az örökké való halálban ejted magadat.”²⁸

A Perkinst is fordító/kompiláló Csúzi Cseh Jakab ugyanezt a szemléletet képviseli, mikor az isteni törvény áthágásáról értekezik: „Az Isten törvényének megrontója átkozott s kárhozatra méltó... Midőn akképpen maga felől ítéletet tött az ember, akkor származik ő benne nagy törődés és keserves félelem az Istennek igaz ítéletének súlyosságától; mely *lelki-isméret fulánkjának* avagy szivnek megdobbanásának és bádgyasztó meg-keseredésének nevezetik.”²⁹ Medgyesi Pál némiképp az ellenkező végletet mutatja be, mikor a kegyes ember boldogságának Istentől származó ajándékait sorolja fel: „Az Isten Szent Lelkét adgya önéki... Bé-tölti ötet *Lelkiismeretnek csendességével*. A Sz' Léleknek örömevel: melyre nézve minden földi örömeök hasonlatlanoknak és semmire kellőknek látszanak ő néki.”³⁰

A lelkiismeret csendességének fontosságát emeli ki a Bethlen egyik állandó olvasmányának számító Tofeus-féle *Soltár-resolutio*: „lelkünk isméretit meg-oltalmazuk s ne cselekedgyünk úgy, mint sokan: hogy akármí alá való híjja való dolgot-is a lelkekre fogadnak; hanem amit lelkünk isméretire apellálunk, az úgy légyen, edgyezzen lelkünk isméretinek tanúbizonyás-gétéle az Istennek tanúbizonyás-gétéleivel: ha edgyez, csendes lélekkel szállhatunk a koporsóban...”³¹

Végül pedig Tsepregi Turkovitz (Perkins művének magyar nyelvű tolmácsolása által) ad kimerítő definíciót: „Mí légyen a lelkiismeret? ...ezáltal ismérjük meg mi magunk felől, a mit annak előtte mi felőlünk ismert az Isten, mert a mi gondolatainknak két bizonyási vagynak: az Isten és a magunk lelki-ismereti: Az Isten az első és fő, a lelki-ismeret a második, a mely az Istennek, hogy úgy szollyak alá van rendeltetvén, néki bizonyásgot téssen avagy az emberért avagy az ember ellen... a lelkiismeret a méltóságra és a hatalomra nézve az Isten és ember között köz helyre tétetett, úgy annyira, hogy jóllehet az Istennek alája tétetett, de az emberen felyül helyhezettett.”³²

bűnbánat, az igaz lelkiismeret megnyerése/megőrzése a tízparancsolat alapján (tehát Isten törvényéhez mérve) történik. Vö. Bethlen Miklós: *i.m.* 1008–1011.

²⁷ Keresztúri Pál: *Egyenes ösvény a szent életre vágyódóknak...* Várad MDCLIII. RMK I. 879. 62.

²⁸ Keresztúri Pál: *i.m.* 75. Keresztúri hatását Bethlen lelki életére – ennek puritánus jellegére – jól illusztrálja ez az idézet, hiszen Bethlennél a bűnvallás a tízparancsolat alapján történik. Lásd 23. jegyzet.

²⁹ Csúzi Cseh Jakab: *i.m.* 61.

³⁰ Medgyesi Pál: *Praxis Pietatis*. Kolozsvár MDCLVII. RMK I. 1215. 99.

³¹ Lásd Tofeus Mihály: *A szent soltárok Resolutiója*. Kolozsvár 1683. RMK I. 1302. 42.

³² Tsepregi Turkovitz Mihály: *i.m.* 43–44.

Az üdvözülés folyamatának, bizonyosságának puritánus megvalósulási

Tovább építve ezt a potenciális puritánus etikamodell³³ – a penitenciatartás mint a bűnbánat, bűnvallás, továbbá a megtérés jelölője is –, a következő szegmentumot a *gratia gradus* vagy *via salutis* stádiumai képezik, a megtérésnek és a megszentelődésnek már a penitenciatartásban való implicit jelenléte következtében. Ez a potenciális etikamodell, már „elméleti” változatában, feltételezi a *folyamatszerűséget*, ugyanis a penitenciatartástól (*mint megtéréstől*) a predestináció tudatosításán és a kiválasztottság felismerésén keresztül a megdicsőítés (tehát az örök élet elnyeréséig) a testi halál után történések, állapotok összefüggő rendszere teremődik meg. Gyakorlati megvalósulásában, tehát a *praxis pietatis*ban az individuum számára megtapasztalható, az egyes stádiumokat egyenként elkülönítő élményláncolatként definiálható. A puritánus lelkiség ez esetben is kálvini forrásokból merít, ugyanis a *via salutis* teológiai megformáltságában az *Institutió*ig megy vissza. Kálvin a fentiekben szemléltetett lelki folyamatot az *elválasztás, elhívás, megigazulás, megdicsőítés* egymásra következő állapotaiban azonosította, mondván: „azt állítjuk ..., hogy a választottakban az elhívás az elválasztás bizonyítéka, azután, hogy a megigazulás az elválasztás megnyilvánulásának másik jele, amíg el nem jut az ember a dicsőségre, ami az elválasztásnak beteljesedése.”³⁴ A kálvini változat sajátos magyar olvasatait találjuk puritánus íróinknál, nyilván az angol szerzők recepciója következtében is. Nézzünk néhány példát:

Csúzi Cseh Jakab: (eleve elrendelés), elválasztás, megigazítás, fiúvá fogadás, megszentelés, megdicsőítés;

Tsepregi Turkovitz Mihály: elválasztás, elhívás, fiúvá fogadás, megigazulás, megszentelés, megdicsőülés;

Szőnyi Nagy István: kiválasztás, fiúvá fogadás, megváltás, újjászületés a Szentlélek által;

Mikolai Hegedűs János: elválasztás, megváltás, elhívás, megigazítás, megszentelés, megdicsőítés;

Bökényi Philep János: megigazítás, megszentelés, megdicsőítés.

A *via salutis* fentiekben vázolt folyamatának pontos illusztrációja az *Imádságoskönyv* legutolsó imájában (*A léleknek Istennel, magával és a testével való beszélgetése, Vecsernyekori könyörgésem*) elhangzó kijelentés: „(saját lelkéről mondja) Így veté az Isten a te nyakadba amaz üdvösségnek minden arany és drágakövek felett való láncát, eleve elválaszta, elhívta, megigazította, Szent fia testével, vérével az örök életre táplálta, Szent lelkének templomává fogada, megszentelte, zsongéban meg is dicsőítte.”³⁵

Mindezt figyelembe véve, talán nem alaptalan, a Perkinst³⁶, Amest³⁷ ismerő és ugyanakkor erős kálvinista³⁸ Bethlenről azt feltételezni, hogy az *eleve elválaszta, elhívta, megigazította, örök*

³³ A kifejezés annál is indokoltabb, mivel a puritánus kegyesség rendkívül komplex volta több modell megkonstruálását teszi lehetővé, a különböző megközelítések függvényében. Molnár Attila például a Max Weber-i elmélet alkalmazása révén ajánl egy lehetséges modellt (két ideáltípus és alkotóelemei), ám azonos következtetést von le: „*Természetesen más szempontú ideáltípus is konstruálható a hazai puritán irodalomból.*” Vö. Molnár: *i.m.* 81.

³⁴ Kálvin János: *i.m.* 213.

³⁵ Bethlen Miklós: *i.m.* 1069.

³⁶ Bethlen fogarasi fogsága ürügyén említi ezt: „*Perkinsiusnak egyik munkáját olvasom vala...*” (Bethlen: *i.m.* 1032).

³⁷ Mikor önéletrésében tanulmányairól számol be, említi, hogy Apáczai „...*publice a teológiában Amesiusnak a Medulláját... kezdé tanítani.*” Vö. Bethlen: *i.m.* 552.

³⁸ Az *Imádságoskönyv* tartalmaz olyan kijelentéseket, amelyek arra engednek következtetni, hogy Bethlen ismerte a Dordrechtii Zsinat által az 1618-ban az arminianus rendszerrel szemben megfogalmazott öt tételt, amelyet a kálvinizmus öt pontjának neveznek. Nagyon valószínű, hogy szerzőnk a második pontra – „*A feltétel nélküli kiválasztás*”

életre táplála, megszentele, megdűcsölte terminusok használata több, mint a korban elterjedt vallásos frazeológia begyűrűzése művébe. Részint a terminológia jelenléte a penitenciatartást implikáló *Imádságoskönyv*ben, részint az a tény, hogy e kiemelt szavakat visszahelyezve kontextusukba, egyértelművé válik a folyamatszerűség az *eleve elválasztástól a megdűcsöltésig*, arról győz meg, hogy a *via salutis* vagy *gratia gradus* jelenségével van dolgunk. Következésképpen, a Bethlen által használt kifejezések valóságos szinonimái a fentiekben idézett 17. századi szerzők által használt terminusoknak. Tehát Bethlen az *eleve elválasztás, elhívás, megigazítás, örök életre táplálás, megszentelés, megdűcsöltés* kifejezésekkel, akárcsak a 17. századi magyar szerzők, egyfajta olvasatát adja a Kálvin által leírt folyamatnak. Nyilván a Bethlen-féle olvasat mögött feltételezhetően ott van az angol és magyar puritanizmus – akár a fentiekben is idézett – kegyességi alkotásainak hatása. Bethlen lelkiségében – mintegy visszaigazolván ama lehetséges etikamodell jelenlétét – a *gratia gradus/via salutis* arra a folyamatra utal, melyet például Mikolai Hegedűs János a következőképpen fogalmaz meg:

„Az Isten hat gráditsokon viszi az embert az üdvösségre. Mellyek azok?

1. Az elválasztás 2. A megváltás 3. Az elhívás 4. Megigazítás 5. Megszentelés 6. Megdűcsöltés. Mitsoda az elválasztás?

Istennek örökkévaló Decréto, melyből ő szabadosan és megmásolhatatlanképpen elrendelte, hogy az ő neve ditsőségéért némely embereket az örök életre vigyen a Christus által.

Miben áll... a Megváltás, kit a Christus ...vitt véghez?

1. Az Isten igazságának lött elégtételben, melyet tött a bűn tellyes büntetésének szenvedése által...

2. Az Isten törvényének betöltésében, tökéletesen engedve annak.

3. A mi megszabadíttatásunkban a bűnnek hatalmátul és annak méltó átkátul, reánk ruhásván, mind pengig szenvedő engedelmisségeivel érdemlett jó-téteményeit.”³⁹

„Mitsoda az Elhívás? Az Istennek oly szent és kegyelmes munkája, melyben az ő beszéde és lelke által a bűnös és kárhozat alá vettetett embereket kihíya az ő természeti és megveszett állapottokból, hogy hidgyenek az Ur Jézus Christusban, és vitessenek az uy életre.

Mitsoda a Megigazítás? Oly kegyelmes tselekedete az Istennek, mely által a Christus igazságát tulajdonétyta minden igaz hívőknek: És úgy a Christus érdeméért, ingyen és szabadon feloldozza őket minden bűnöktől és azontúl méltónak ítíli őket az életre.”⁴⁰

„Mitsoda a megszentelés? Külső és belső. Miben áll a belső megszentelés?

Az elmének és értelemnek felnyíttatásában, mely által a tudatlanság elvétetik. Az akaratnak elváltoztatásában, midőn az késszé és állandóvá tétetik a gonosznak eltávoztatására és a jónak elválasztására. Az indulatoknak meguyéttatásában, mely által a megszenteltetett ember alkalmazhatóttatik az ő indólatinak igazán és egyenesen hívására és igazgatására...

Miben áll a külső megszenteltetés?

Az egész külső magaviselésének az Isten törvényével való egyezőségében...

Mitsoda a Megdűcsöltetés?

Az Isten népének boldog állapattya ez élet után, melyben ők szabadosak és üresek lesznek minden bűnöktől és nyavalyáktul és a kegyelemnek s a ditsőségnek tellyes tökéletessége lészen mind lelkekben, testekben.”⁴¹

tanára – utal, mikor kijelenti: „Áldassál...én Uram...hogy engemet világ fundamentomának felvetetése előtt az Úr Jézus Krisztusban ingyen kegyelemből választottál a szent, fegyhetellen és azután az örök életre.” Vö. Bethlen: *i. m.* 985.

³⁹ Mikolai Hegedűs János: *Az mennyei igazságnak tüzes oszlopa*. Utrecht 1648. RMK I. 812. 40.

⁴⁰ Mikolai: *i. m.* 42.

⁴¹ Mikolai: *i. m.* 48, 60, 88.

A *gratia gradus/via salutis* folyamatának ilyen részletes illusztrálása azért is fontos, mert a Bethlen által használt terminológia *implicit módon jelöli* ezt a folyamatot. Másrészt pedig e leírás alkalmazása a Bethlen művére, folyamat jellegéből adódóan, rendszerezi és egyetlen egész struktúrába szervezi Bethlennek a predestináció (ennek megfelelője az *elválasztás*), az unio mystica vagy más a *gratia gradus* folyamatára utaló vagy annak egyik állapotaként (*gradusaként*) felfogható megjegyzéseit. Tehát ennek köszönhetően Bethlen lelkiiségében is – az *Imádságoskönyv* utalásait és a fenti modellt figyelembe véve – teljességgel rekonstruálható az a folyamat (*gratia gradus/via salutis*), amelyet a Mikolai Hegedűs változata illusztrál. Ugyanakkor elkerülhetjük azokat a tévedéseket is, amelyeket – e probléma ürügyén – a Bethlen-szakirodalom némely szerzői elkövetnek. Szávai például felfedezi a predestinációt, illetve az üdvözülés bizonyosságát, tehát a folyamat egyik alkotóelemét (*gradusát*), ám a teljes rendszert (*gratia gradus/via salutis*) már nem látja meg.⁴²

A predestináció tana szervesen beépül a *gratia gradus/via salutis* folyamatába, tehát Bethlen idevágó kijelentését is így kell értenünk, annál is inkább, mivel az *Imádságoskönyv*ben kibontakozó lelkiiség is mint potenciális puritánus etikamodell erre enged következtetni.

„Áldassál... én Uram ... hogy *engemet* világ fundamentomának felvettetése előtt az Úr Jézus Krisztusban *ingyen kegyelmedből választál* a szent, fegyhetetlen és azután az *örök életre*.”⁴³

A predestináció tanának receptálása a puritanizmus kegyességében nemcsak a tan elfogadásában nyilvánult meg, hanem az üdvözülés bizonyosságának (*certitudo salutis*) mint a lelki életben megtapasztalható – Isten által sugallt – élménynek a hangsúlyozásában. Ezzel párhuzamosan a puritánus kegyességi irodalom kidolgozta a hívő számára a kegyességgyakorlás azon vonatkozásait, melyek hozzásegíthették, hogy megtapasztalja kiválasztottságát. Az üdvédemek, a kiválasztottság jeleinek felkutatása, a lelkiismeret vizsgálatának kapcsolódó vonatkozásai a korabeli *conduct bookok* népszerű témáit képezték, amelyek programszerűen megfogalmazták a tennivalókat: „Az üdvbizonyosság hitében a keresztyennek cselekedeteivel is meg kell próbálnia magát. A választottságnak meg kell nyilatkoznia az Isten dicsőségére való keresztyén életben. Ez azt jelenti, hogy a hívő lemondva saját igazságáról, minden emberi erőfeszítésről, terveiről, saját képességben való bizakodásról, mindenestől odaszánja magát hitben a lélek által Isten szolgálatára.”⁴⁴

A kegyességgyakorlás⁴⁵ mellett a misztikus élmények⁴⁶ is nagyban hozzájárultak a kiválasztottság felismeréséhez, bizonyoságként való elkönyveléséhez. Főként az *unio mystica* gondolata, illetve élménye vezethetett el ilyen felismerésekhez. A magyar puritanizmus lelkiiségében az Istennel vagy Krisztussal való misztikus egyesülés (*communio cum Deo/Christo*) gondolata két változatban írható le: vagy az egyház és Krisztus egyesülése (fej és tagok szimbolikája),⁴⁷ vagy a

⁴² Szávai a következőket állapítja meg: „Bethlen ideológiája a predestináción s ennél fogva a belenyugváson alapszik.” Szávai János: *i. m.* 89.

⁴³ Bethlen Miklós: *i. m.* 986.

⁴⁴ Bodonhelyi József: *i. m.* 140.

⁴⁵ A Max Weber-i elmélet akár bekapcsolható is lehetne ezen a ponton, ám Molnár Attila már megvizsgálta a Bethlen és a kapitalizmus kérdéskört, tehát dolgozatomban nem térek ki e kérdéskör tárgyalására.

⁴⁶ Eltekintek a puritanizmus és a misztikus hagyomány viszonyának bemutatásától, a hitvallásoktól egészen Kálvinig történő recepciójáig, mert túlságosan nagy kitérőt jelentene a gondolatmenet számára. Azonban utalnék egy publikációra, amely alaposan kifejti ezt a kérdést. Lásd Tóth Zsombor: *A 17. századi puritanizmus lelkiiségének egyetemes vonatkozásai*. Keresztyén Szó. Kolozsvár X(1999). 3. sz. 7–10.

⁴⁷ Ezt a változatot illusztrálja a következő citátum: „...midőn ő beléje oltatunk *in unione mystica*, lévén ő testéből való testekké. Mert az ő testének tagjai vagyunk.” Lásd Kézdivásárhelyi Matkó István: *Kegyes lelkeket idvességre tápláló mennyei, élő kenyér*. Kolozsvár 1691. RMK I. 1407. Előljáró beszéd.

középkori hagyományt továbbvivő individuum és Isten/Krisztus egyesülése (az *Énekek énekére* visszamenő jegyesi misztika szimbolikája) alapján.⁴⁸ Eltekintve néhány kivételtől⁴⁹ megállapítható, hogy az unio mystica gondolata – mint a certitudo salutis kifejezője – leggyakrabban az úrvacsora kérdésköre ürügyén került tárgyalásra. Ennek magyarázata abban rejlik, hogy részint a praxis pietatis egyik legfontosabb „utasítása” a hívők számára a szentségekkel való élés (tehát *üdvérem*), másrészt pedig ugyancsak gyakori az a gondolat, miszerint a szentségekkel való élés révén lehet felfedezni az *üdvbizonyosság* jeleit.

Bethlen lelkiségére is jellemző a misztika iránti affinitás. A Krisztussal való misztikus egyesülés gondolata/élménye nemcsak kegyességének alapvető fontosságú elemét képezi, hanem ugyanakkor *Imádságoskönyvének* legbensőségesebb mozzanatait teremti meg. Az úrvacsora jelentősége is puritán olvasatban jelentkezik, hiszen ennek fontosságát nemcsak a misztikus élmény, hanem elsősorban az *üdvérem*, *üdvbizonyosság* perspektívái felől hangsúlyozza. Bethlen lelkiségének alapvetően puritánus voltát igazolja az is, hogy az úrvacsoravétel hiánya rendkívül érzékenyen érinti. Itt azonban többről van szó, mint egy már állandósult, hagyományyszerűen gyakorolt rítus hiányolásáról, sokkal inkább a kegyességgyakorlást végző ember azon kétségbeesésével szembesülünk, mely szerint nem adatik meg az *üdvbizonyosság* megszerzésének lehetősége egy misztikus élményben való részesülés által (úrvacsoravétel). Ez magyarázza az álom – mint Isten-látás (*visio beatifica*), illetve az *üdvbizonyosságot*, kiválasztottságot megválaszoló misztikus élmény – rendkívüli fontosságát. (*Önéletírásában és Imádságoskönyvében* is részletesen elmeséli álmait, sőt ő maga is utal erre, mintegy utasítva eljövendő olvasóit, hogy akár ellenőrizhetik is e rendkívüli történések hitelességét.⁵⁰) Az úrvacsoravétel biztosította misztikus élmény hiányában Bethlen az álmok ajándék értékű isteni gesztusában, illetve az álmok konkrét történéseiben véli megtalálni kiválasztottságának, *üdvözülésének bizonyosságát*. (Ne feledjük, Bethlen álmaiban Krisztussal és a Szentlélekkel szembesül!) Hiszen ki is jelenti: „az Isten az ötet igazán félni igyekező híveit kiváltképpen való módon álom vagy látások által is meg... vigasztalja, és előttök álló magok kétséges dolgokban... igazgassa ma is...”⁵¹ Érvelésének következő szegmentuma az, hogy álmainak isteni eredetét igazolja, tehát eloszlatja minden kételyünket afelől, hogy ezek az álmok voltaképpen az ördög megtévesztő, félrevezető praktikai lennének.⁵² Döntő érve az, hogy a csodálatos álomlátás után pontosan két év és hét hónap múlva ugyanazon a napon megengedik, hogy úrvacsorát vegyen. Következésképp Bethlen azt véli felfedezni, hogy álomlátásai az isteni kegyelem ajándékai voltak, illetve azt, hogy álomlátásai

⁴⁸ Medgyesinél olvashatjuk: „Az kenyérnek megh-étele és az Bornak megh-itala után igyekezzél azon, hogy az miképpen azok az külső jegyek az emészto melegség által te testeddel lesznék: Azonképpen te az Hit és Szent lélek munkálkodása által, eggyé lehess az Christussal, az Christus is te veled, érezhessed az Christussal való közösülésednek meg erősítésének naprul napra való öregbülését.” A fejezetet záró imádság egy fokkal még egyértelműbb: „Tégy engemet mint egy pecsétet az te szívedre, és az te buzgó szerelmed maradjon meg én raytam, hogy senkit te kívülled ne szerethessenek.” Lásd Medgyesi Pál: *Scala coeli, avagy egynehány bizonyos időkre alkalmaztatott Istenes elmélkedések*. Debrecen 1632. RMK I. 609. 126, illetve 137.

⁴⁹ Martonfalvi Tóth György az Ames és Vendelinus alapján készült művében érthető módon a Krisztussal való egyesülést a gratia gradus/via salutis kérdéskörön belül tárgyalja. Ez a kivétel szerencsésen igazolja, hogy az úrvacsorai élmény mint a certitudo salutis kifejezője (nyilván az unio mystica révén) miként implikálja a predestináció gondolatát, illetve hogy ez az egész konstrukció hogyan tagozódik be a gratia gradus/via salutis folyamatába mint egészbe. Vö. Martonfalvi Tóth György: *Tanétó és Czáfólo theológia*. Debrecen 1679. RMK I. 1231. 101–105.

⁵⁰ Miközben álomlátásának isteni eredetét hangsúlyozza, kijelenti: „Bővebben leírom az életemben.” Vö. Bethlen Miklós: *i.m.* 1032.

⁵¹ Bethlen Miklós: *i.m.* 1031.

⁵² Bethlen teljes kis traktátust szentel ennek a rendkívül fontos kérdésnek, ahol skolasztikus részletességgel konstruálja meg argumentációját a „divinum somniumról”. Vö. Bethlen: *i.m.* 1029–1036.

az úrvacsoravétel bizonyágteremtő élményének megelőlegezését jelentették. Sőt arra enged következtetni, hogy kiválasztottságából adódóan Isten mintegy kárpótolni akarta őt az álomlátásokkal – mint misztikus és üdvbizonyágot teremtő élményekkel – azért, mert neki nem adott meg az úrvacsoravétel. Ha az általa bemutatott álmokat alaposabban megvizsgáljuk, felfedezhetővé válnak a kortárs puritánus kegyesség irodalmi hagyományának legfontosabb – a fentiekben ismertetett – jegyei. Az unio mystica gondolatának mindkét változata, legalábbis terminológiai szinten, megtalálható. A Krisztussal való találkozás líraian őszinte, igaz keresztényi alázatosságot sugalló jelenete (Bethlen nem merészeli megcsókolni Krisztus feléje kinyújtott kezét, ezért hát sebhelyes lábát csókolja meg) még az újramesélés alkalmával is eksztatikus érzelmi kitöréshez vezet: „Jöszte, nézd meg... Ne a lábom, látod, sebes teéretted. Főjed vagyok én. Ó én mátkám! Ó én szépem! Ó én galambom! Sebes lábom vagy te, ó ecclesia! Ó bűnös lélek!... De eredj, menj el békességgel. Csak amikor itt ezt a faciést írtam, az Isten lelkének kiváltképpen való gerjedezéseit tapasztaltam magamban, kiért hála Istennek.”⁵³ Ha ebben a részletben, az ecclesia emlegetése ellenére is, a személyes élményből adódóan a misztikus egyesülés individuum és Isten/Krisztus változata volt az erőteljesebb, az egyház és Krisztus hasonló viszonyára utal Bethlen *Mindennapi reggeli imádságában*: „mivel tartoznánk Felségednek a te egyetlenegy fiadért... akit a bűnös testnek hasonlatosságában asszonyi állapot által kibocsátál e világra, hogy légyen az ő Anyaszentegyházának feje, váltsága, völegénye...”⁵⁴

A certitudo salutis gondolata kettős megformáltságban van jelen. Implicit jelenlétét jelzi az álmoknak az isteni kegyelem kiáramlásaként való definiálása, illetve ugyancsak az álmok ürügyén Bethlen kiválasztottságának – az álmok isteni eredete kapcsán illusztrált – deklarálása. Továbbá részletes álomleírásaiban expliciten is megfogalmazza, kimondja vagy kimondatja a „jó hirt”. A fejevári álom egyik csúcsmozzanatát képezte a bűnök bocsánatának Krisztus által való kijelentése. Bethlen szinte rögeszmés gyakorisággal idézi fel ezt a számára üdvbizonyágot eredményező kijelentést: „mondjad azt nekünk, amit annak az asszonnak s másoknak is sokaknak mondottál a te igédben, amit a te lelked szüntelenül és most is mond az én lelkemnek, mondjad... amit énnékem régen Fejevárt és itt is mondál álomban: Ne félj, fiam, mert megbocsáttattak a te bűneid, eredj, menj el békességgel, a tű hűtötök megtartott, mert ez az én ajándékom. A tű adósleveleket a keresztfára felszegeztem.”⁵⁵

A Krisztussal való csodálatos szembesülés, a kiválasztottság, az üdvözülés bizonyágának elnyerése szinte középkorinak nevezhető érzelmi lángolást, felszínre törő mámort szabadít fel lelkében. Újra meg újra felidézi a csodálatos élményt, miközben elragadtatottságát is nehezen palástolja: „Akkor is mind álomban, mind émetten azután is sokszor hol étel, hol egyéb dolog közben, hírem nélkül is elmémbe ötlővén az a látás, nekem olyan vigasságot szerzett szívemben, hogy azt csak az hihetné el, aki magán hasonlót tapasztalna.”⁵⁶

Spiritualitásának középkorias misztikája még erőteljesebben nyer kifejezést abban az álomleírásban, amely a Szentlélek látogatását örökíti meg. A „csodálatos szózat” és az elérkező „rettegetes, nagy, drága, jó szagnak illatja, nagy bőséggel”, az ezt követő „rend és természet kívül s felett való”⁵⁷ szívrepesés mondhatni szinte a középkor látomásirodalmának hagyományát idézi.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a predestináció által implikált certitudo salutis gondolat irodalomesztétikai szempontból is legértékesebb illusztrációit az álmok/látomások adják.

⁵³ Bethlen Miklós: *i.m.* 1035.

⁵⁴ Bethlen Miklós: *i.m.* 1038.

⁵⁵ Bethlen Miklós: *i.m.* 1025.

⁵⁶ Bethlen Miklós: *i.m.* 1028.

⁵⁷ Bethlen Miklós: *i.m.* 1029.

A misztika ilyen hangsúlyos jelenlétében is puritánus hatást kell felfedeznünk, hiszen Bethlen, akárcsak a korszak magyar (pl. Csúzi Cseh, Kézdivásárhelyi Matkó stb.) és angol (Reyner, Taylor, Owen stb.) puritánus szerzői, az *amor sanctus* középkori hagyományának alkalmazásában találja meg az ideális eszközt kegyességének bemutatására.

A Bethlennél rekonstruálódó lehetséges etikamodell tehát a következőképpen alakul: az alapot a *penitenciatartás* képezi, amely tartalmazza a *bűnbánat* és *bűnvallás* mellett a *megtérést* is; ezáltal kapcsolódik ehhez a *gratia gradus/via salutis* folyamat, amelyből a *predestináció* és *certitudo salutis* mozzanatai kerülnek előtérbe a misztikus élmények közvetítése révén. Első látásra is egyértelmű, hogy ama lehetséges etikamodellnek a Bethlen-féle olvasatával van dolgunk, amely az egésznek mint folyamatnak nem minden elemét jelöli ki (sokkal inkább implicit módon odaérti), sőt néha elvonatkoztatva a folyamatszerűség diktálta kronologikus linearitástól, sajátosságosan hangsúlyoz, részesít kitérített figyelemben bizonyos fázisokat. (Ilyen pl. a *predestináció* és a *certitudo salutis*, ezek kijelentésével, nem a *megtéréssel* kezdődik az *Imádságoskönyv*.) Ennek elsősorban műfaji magyarázata van, Bethlen ugyanis emlékirást, ezen belül, de ettől elválaszthatatlanul imádságoskönyvet ír, nem *conduct bookot*. Tehát nem bemutatnia és nem *gradusról gradusra* kell egyenként leírnia, definiálnia e modellt, illetve ennek folyamatait, hanem sokkal inkább e modell sajátosságos – egyenként eltérő – alkalmazását kell szemléltetnie.

Az *Imádságoskönyv* mint Bethlen puritánus lelkiségének tükrözője végkonklúzió gyanánt egy olyan paradoxont ajánl, amely a puritánus elit lelki életében és kegyességgyakorlásában is megmutakozhatott. A reáliák és praktikus ismeretek vonzásában élő Bethlen – aki Descartes kételkedő szellemét oly közelinek érezte önmagához, és aki, mondjuk ki, Apáczai mellett valószínűleg a 17. századi Erdély legfelvilágosultabb figurája volt – érdekes módon az álmok irracionális, misztikusan-babonás, tapasztalatilag nem ellenőrizhető világában találja meg hite bizonyosságát, szenvedései, tragédiája méltó kárpótlását. Az *Imádságoskönyv* legerőteljesebben keresztényi és puritán képeit az embléma értékű álmok képezik, az alázat és a puritánus tanítások maximális beteljesedését a Krisztussal való találkozás szentséges momentuma exemplifikálja. Mert a teológiai-dogmatikai argumentáció bizonyítható jelenlétének, a következetesen kálvinista szellemiség és puritánus életvitel kirajzolódásának meggyőző ereje elhalványul az álom, látomás csúcspontjainak – a Krisztus sebes lábát csókoló Bethlen – tanúságtévké kisugárzása mellett.

Kovács Ágnes – Téglás Ernő

Amikor a kognitív rendszerek elbeszélik a mentális reprezentációkat: a kétnyelvűség pszichológiai vizsgálata

A kognitív tudományok elsősorban mechanizmusokat, másodsorban szerkezeteket, struktúrákat kutatnak, tipikus modellezési törekvést mutatva. Ez az interdiszciplináris diskurzus mindvégig a modellek helyességéről fog szólni. Arról, hogy milyen mértékben lehet megragadni egy információfeldolgozó és társas lény megismerő magatartásának valamely aspektusát. A mechanizmusok és szerkezetek ugyan funkcionálisan differenciálhatók, de az információfeldolgozásban, információátrolásban, valamint az ingerekre adott válaszokban egységes egészként működnek. Tehát amikor az elme kerül vizsgálat alá, akkor azt olyan jellemzőkkel írhatjuk le, amelyek szintén nem tűrik a mesterséges szétválasztást. Ilyenek a rendszer, a reprezentáció és a processzálás.

1. A reprezentációk jellemzőitől a reprezentációk osztályozásáig

1.1. A reprezentáció helye a rendszerben

A mentális reprezentációk ugyanúgy, mint a mentális folyamatok (a processzálás), zártak a nyilvános vizsgálat előtt. Ezeket nem lehet lefényképezni vagy színpadon bemutatni: nincsen lenyomatuk. Azokból a változásokból lehet rájuk következtetni, melyek a viselkedéses vagy fiziológiai mérési mutatókban valósulnak meg.

Pszichológiai kontextusban (értsük ezen egyelőre a pszichológiai kísérletet) a mérés általában nagyon változatos metodológiákat követ, de mindegyik kiindulópontja az, hogy egy kísérleti személy jól meghatározott instrukciók alapján feladatot hajt végre. A kísérleti beavatkozást az instrukció és a feladat együttesen kontrollálják, illetve felelősek azért, hogy a kutatás által megcélzott kognitív rendszer legyen a vizsgálat tárgya, és nem egy másik. Ez a tartalomvaliditás problémája a pszichológiában. A kísérleti személynek a feladattal való interakciója során érvényesül az a kognitív architektúra, amely egyszersmind rendszer jellegű és reprezentációkkal jellemezhető. Ha az architektúrát mint elméleti konstruktumot kezeljük, akkor ennek rendelkezésére a kognitív rendszerekbe beépülő alapvető működési elveket kell megragadnia. Eleget kell tennie annak a feltételezésnek, mely szerint egy ilyen architektúra felelős a kísérleti feladat által indukált mentális folyamatok egybehangzó működéséért. Pl. egy szöveg olvasása olyan folyamatokkal jár, mint a morfémasor vizuális processzálása, a mintaelemző folyamatok aktiválódása, melyek eredményeként a bizonyos vizuális mintázatok sora szavakká és mondatokká artikulálódik, majd nyelvi megértési folyamatokban realizálódik, vagy éppen verbális válaszhoz vezet, ha az instrukció erre utasít.¹

Ezek a folyamatok az alacsonyabb rendűtől a magasabb rendű felé vertikálisan szerveződnek. Egy magasabb szint működésére erősen kihat az alárendelt szintek tevékenysége, olyan formában, hogy például a szöveg kognitív feldolgozásának milyensége (de itt beszélhetnénk az esztétikai élményről is) az egyes folyamatok teljesítményével lesz arányos. Ha pl. egy diagnózis az olvasási zavarok valamilyen fajtájára utal, s ha elfogadjuk, hogy ilyen esetekben valamennyi oki magyarázatkeresés szempontjából általában bevett irány a szövegfeldolgozásban részt vevő folyamatok legalább egy szinten való sérülése, akkor ezek a sérülések nagy valószínűséggel a reprezentációkat fogják érinteni.

¹ Lásd bővebben Kintsch, W.: *Comprehension: a paradigm for cognition*. Cambridge 1998.

Amikor a reprezentációknak a rendszerben betöltött helyét és szerepét tárgyaljuk, két utat követhetünk. Az egyik a mentális reprezentációk szerveződése, a másik a mentális reprezentációk formája nyomán körvonalazódik.

A kognitív rendszerben feldolgozott mentális reprezentációk szerveződése egyben a tudás szerveződését is implikálja. Így a tárgyakkal vagy tárgyak kategóriáinak reprezentálására az egyének fogalmakat használnak. Az események, jelenetek mentális képek vagy kognitív sémák formájában lesznek reprezentálva, míg a cselekvések reprezentálása kognitív forgatókönyvbe szerveződik. Az ilyen tudásunk nagy része szemantikai formátumú. Az ismeretszerzés folyamata reprezentációk processzálásával jellemezhető, ami ezeknek egy szemantikus kódra való lefordításából áll, több szemantikus kódra való dekonstrukcióból, melyekhez igazságértéket rendelhetünk.

A reprezentációk formája (szerkezete) határozza meg, miként történik a közvetítés a környezet és az organizmus között, vagyis, milyen elveknek megfelelően rendelődik egy bizonyos ingerhez (bemenet) a megfelelő válasz (kimenet). A klasszikus elméletek szerint a reprezentációk szintaktikailag szervezettek és egész adatstruktúrát alkotnak.² Úgy is mondhatnánk: „atomi összetevőket kombinálva építik fel a molekuláris szintet”, és hogy ezen a szinten a szerkezet egyben körülhatárolja azokat a műveleteket, melyek rajta alkalmazhatóak.

Igaz az is, hogy a legtöbb kognitív pszichológiai tankönyv elutasítja a műveletek és a tudás közti dichotómiát, miszerint az ismeretek a személy által birtokolt feldolgozási műveletek pszichológiai tartalmai. Ez a dichotómia valószínűleg a klasszikus, illetve konneccionista rendszerek közötti különbségek egyik félreértéséből fakad. Abban a kérdéskörben gyökerezik a félreértés, hogy a műveleteknek explicit módon reprezentáltaknak kell-e lenniük. Clark a mesterséges intelligencia különböző koncepcióinak elemzése folyamán leszögezi, hogy „a klasszikus rendszer olyan, ahol szintaktikailag szervezett információkat tételezünk fel, és a számítási műveletek ezekre a reprezentációkra a reprezentációk szerkezete alapján alkalmazhatóak”.³ A klasszikus rendszerekről szóló elméletek nem tartják kötelességüknek a szabályok explicit vagy implicit jellegének specifikálását. Csak azoknak a dolgoknak a strukturált képviselője kell hogy explicit legyen, amelyekre a szabályt alkalmazzuk. A nyelvelméletben feltételezett nyelvtannak nem kell expliciten reprezentálva lennie. Csak azoknak a szerkezeti leírásoknak (pl. ige-vek, ragok, alárendelt mondatok) szükséges az explicit képviselője, melyeken a nyelvtan működik. Egyszerűbben fogalmazva: az a lényeg, hogy minden rendszer fel legyen szerelve az információ egyidejű reprezentálásának és feldolgozásának képességével.

1.2. Terminológiai divergenciák

A „reprezentáció” kifejezést rendszerint a tudás különböző szerveződési formáinak megnevezésére használják. Egyaránt reprezentációk a képek, mentális sémák és forgatókönyvek, ugyanúgy, mint a szavak és mondatok. Ezek nem önmagukban véve tárgyai a gondolkodásnak, hanem reprezentációs kapacitásuk által, melynek értelmében valami mást jelenítenek meg.

A reprezentáció egzaktabb fogalmának vizsgálata egyaránt ösztönöz empirikus és analitikus (filozófiai) próbálkozásokat. A pszichológiatörténetben mindkét iránynak megvan a maga ha-

² A klasszikus elméletek szembeállítását mint a mentális képek analóg, illetve reprezentációs kódolásának vitája minden kognitív pszichológiai tankönyv központi részét adja. Ilyen Eysenk, M.W.–Keane, M.T.: *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp. 1996; Miclea, M.: *Psihologie cognitivă*. Cluj-Napoca 1994; vagy Pléh Csaba: *Bevezetés a megismeréstudományba*. Tipotex Könyvkiadó, Bp. 1998. A klasszikus koncepciókra később részletesebben kitérünk.

³ Clark, A.: *A megismerés építőkövei*. Bp. 1996. 36.

gyománya, és mindkettőnek vannak elokvens eredményei. A kétféle vonulat egyik igen konstruktív ötvöződését Perner munkájában találjuk.⁴

Tételezzük fel, hogy sikerül beszereznünk egy fényképet Pernerről. Ez nem csak egy papírdarab lesz, amelyiken a fényérzékeny festékanyagok színes formákat alkotnak, hanem ugyanakkor Perner lesz. Ez a pillanat a divergencia születése.

Úgy tűnik, hogy ebben a hétköznapi eseményben, amikor egy képpel szembesülünk, a nyelv és az elme egymástól igen eltérő módon viselkednek. Az az érzésünk, hogy beszélni Pernerről és elgondolni Pernert nem ugyanaz.

Maga Perner, mielőtt a metareprezentációval kapcsolatos fejlődéslelektani kutatásokat elemezné, szükségét érzi a terminológia pontosításának.⁵ Szerinte két fogalmat kell elkülöníteni egymástól. Egyik a reprezentációs médium (közeg), vagyis az előbbi példában használt fénykép. Másik a reprezentációs tartalom, vagyis maga Perner az előbbi példából, aki ezt a differenciálást először integrálta funkcionálisan az empirikus kutatásokban. Továbbá a kép és Perner között reprezentációs viszony van. Ezentúl, amikor a „reprezentáció” szót használjuk, a reprezentációs médiumra, vagyis a képre utalunk.

A terminológia pontosítása nem végérvényes megoldás a reprezentációkkal kapcsolatos problémák teljes körére nézve. Világos, hogy amikor megkérdezzük, kit reprezentál a kép, akkor a válasz ez: „Pernert.” De mi történik, ha az unikornisra, tehát valami nemlétezőre kérdezzük rá, vagyis, hogy mit reprezentál egy ilyen kép. A válasz ez: „Egy unikornist.” Ha tovább faggatózunk, hogy mi az unikornis, akkor a magyarázkodás szinte gyermeki: „Unikornis a valóságban nincs, csak a képen van, az unikornis fogalom, reprezentáció.” Ebben az esetben a „reprezentáció” nem a képre mint reprezentációs médiumra, hanem ennek a tartalmára vonatkozik.

A fogalmakban rejlő ambiguitás számai Hume-ig vezetnek vissza.⁶ Amikor a filozófus azt szuggerálja, hogy amire gondolunk (itt a gondolat tárgyát vagy tartalmát érti), az csakis valami mentális lehet, akkor gyakorlatilag legitimizálja azt, amit az előbb még zavarnak tüntettünk fel. Perner megadja a hume-i fogalomrendszer rekonstrukcióját:⁷

1. *Ha gondolunk valamire, azt mentálisan is kell reprezentálnunk.*
2. *Amit mentálisan reprezentálunk, az mentális reprezentáció.*
3. *A mentális reprezentáció az elménkben mentális entitás.*
4. *Tehát amikor valamire gondolunk, mentális entitás aktiválódik az elménkben.*

Elsőre a következtetéssor tökéletes, hiszen logikailag érvényesnek tekinthető premisszákból származtatható, és úgy tűnik, levezeti azt az ontológiai nyugtalanságot, amit a reprezentációval kapcsolatos kérdéseknek a nemlétező dolgokra való kiterjesztése okoz. Ezzel a következtetéssorral az a probléma, hogy bennünk a mentális műveletek vagy az aktiválás (processzálas) fogalma a tartalom fogalmával szennyeződik. Szerzőnk, aki elég elvont példánkban is jól megállta a helyét, interpretálja és ugyanakkor elfogadja a fent említett állítások közül az elsőt. Ez az első premissza valóban teljesen elfogadható annak a kognitív pszichológusnak, aki a gondolkodást reprezentációs tevékenységnek tartja, egészen addig, amíg a „reprezentálás” és a „gondolkodás” a gondolkodási folyamatokra és a tartalom ennek a reprezentációs folyamatnak az anyagára, a „valamire” vonatkozik. A második premissza már explicite egyenlőségi jelet tesz a processzálas és a tartalom között, ami kétségsébe vonja a további premisszák létjogosultságát,

⁴ Perner, J.: *Understanding the Representational Mind*. Cambridge 1993.

⁵ Uo. 87–93.

⁶ Uo. 93–115

⁷ Uo.

úgy, hogy az első állítást is meg kell támogatni egy definícióval. Ez a definíció általánosságában is lényegre törő: „A reprezentáció valami, ami reprezentációs viszonyban van valami mással.”⁸

A reprezentációs viszony elemzésekor azonban kiegészítések szükségesek, és az ide kölcsönzött terminológiának szemantikai vonzata lesz. Hasznos példa Frege egyik észrevétele: a vacsora-csillag és a hajnalcsillag ugyanarra a dologra vonatkozik, azonos a tárgyi referensük (a Vénusz bolygó), de jelentésükben különböznek.⁹ Az egyik esti, a másik hajnali égitestre vonatkozik.

Az ilyen típusú fogalmak a maguk rendjén jól differenciálnak számos más példában. Lásunk itt még egyet. Kelet-európai kultúrkörnyezetben a francia és az angol idegen nyelv, és nyilvánvaló kulturális távolságokat közvetít. Nálunk az „*église*” és a „*church*” szó ugyanazt jelenti, és referensük is egyértelműen a templomra vonatkozik mint keresztény kultikus helyre. Az angol, illetve a francia kultúrközösség tagjai ezzel ellentétben teljesen természetes módon különbséget érzelnek a két szó referensének szintjén. Az „*église*” referense a díszes katolikus katedrális, míg a „*church*” a tartózkodóbb protestáns templomra vonatkozik.

Amikor a szemiotikai töltetű elemzések a „referens” terminust használják, akkor arra utalnak, amit a reprezentáció reprezentál, míg a „jelentés” terminus a reprezentációra úgy vonatkozik, mint ami valamit, valamiként reprezentál.

1.3. A reprezentációk forma szerinti osztályozása

A reprezentációs kutatások problémafelvetése a kognitív pszichológia egyik lényeges kérdéskörét határozza meg, azt, hogy miként valósul meg az interakció a világ és a róla alkotott reprezentációk között. A reprezentáció egyaránt külső és belső dolgok leképezése az elmében, tehát információknak és kognitív konstruktumoknak egy olyan halmaza, amely a gondolkodás tárgyává válhat, átalakítható, újrendezhető azok számára, akik rendelkeznek vele.

Reprezentációink szerkezetüket és funkciójukat tekintve nem alkotnak teljesen homogén rendszert, ami alapul szolgált a klasszikus kutatásoknak arra, hogy egyes reprezentációfajták specifikumainak megfelelően éles határt vonjanak közöttük. Kialakul egy vita, melynek központi témája, hogy lehet-e ténylegesen beszélni egymástól független reprezentációs rendszerekről, vagy valójában egy egységesebb rendszer létezése fogadható el, amely több alrendszerrel rendelkezik, és ezek az alrendszerek sokféle kapcsolatban állnak egymással.

Elsődleges szinten elhatárolható a mindennapi életben használatos külső reprezentáció a belső mentális reprezentációktól. A külső reprezentációk olyan szimbólum jellegű információkat jelentenek, amelyek a külső világ tárgyait, jelenségeit tárgyi mivoltukon keresztül képviselik, amikor ezek nem részei az észlelési mezőnek, másképp mondva: nincsenek jelen. Ezek két konkrét csoportba sorolhatók. Vannak külső képi reprezentációk, amelyek képek vagy ábrák formájában jelennek meg, és vannak külső nyelvi reprezentációk. Ez utóbbiak szavakon vagy más írott jelöléseken alapulnak. A képi reprezentációk, ellentétben a nyelvi reprezentációkkal, általában analógok. Analógnak tekintünk egy reprezentációt, ha struktúrája követi az általa jelölt külső valóság szerveződését. A nyelvi leírások ezzel szemben nem rendelkeznek az analógia tulajdonságaival: a nyelvi jel és az általa reprezentált dolog közötti viszony önkényes. A nyelvi reprezentációk grammatikai szabályok szerint szerveződnek, és így valósítják meg kommunikációs funkciójukat.

⁸ Uo. 18.

⁹ Uo. 93–115.

A belső reprezentációkat, akár csak a külsőket, két csoportra oszthatjuk. Ezek lehetnek analógok és propozicionálisak. Azok a sajátosságok, melyek a külső reprezentációkról megállapíthatók, a mentális reprezentációknál is érvényesek, tehát a kétféle reprezentáció között fennáll a megfeleltetés lehetősége.

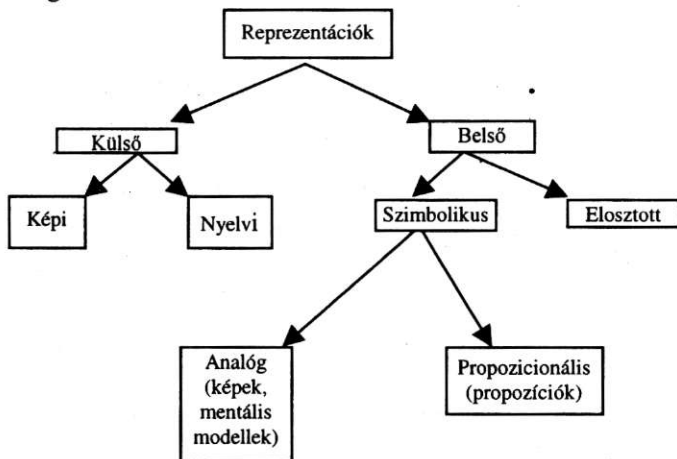
Így a külső, nyelvi reprezentációkat a belső, propozicionális reprezentációkra lehet vonatkoztatni, melyek nyelvszerűek, az elme fogalmi tartalmát ragadják meg, explicitek, elvontak, és bizonyos szabályok szerint szerveződnek. Elvontak abban az értelemben, hogy bármely modalitásból (vizuális, auditív stb.) származó információt reprezentálhatnak, és általában elkülönült és konkrét dolgokra vonatkoznak. Így egyedi tudásunk olyan, mintha kijelentések függvényeként volna elrendezve az elménkben. Például amikor egy tanár az osztályáról való kizárólagos tudását azzal az ismerettel támasztja alá, hogy tegyük fel: „Zsolt Tamás mellett ül”, akkor ez valamiféle jelentés függvényében kódolható. Itt a prédikátum az, hogy „mellett ül”, az első argumentum a „Zsolt”, a második argumentum a „Tamás”. Ez a tudás tehát két kijelentéssel írható le:

K1: ÜL [A = ZSOLT; L = K2]

K2: MELLETT [FIGURA: ZSOLT, HÁTTÉR: TAMÁS]¹⁰

Így az emberi emlékezetet egy ilyen kijelentéshálózattal lehetne jellemezni, vagyis minden tudásunk leírható mint propozicionális hálózat.¹¹

Belső analóg reprezentációink, ellentétben a külső képekkel, nem csupán vizuálisak lehetnek, hanem hallási, szaglási, tapintási vagy mozgási képek is. Ugyanakkor implicit módon reprezentálnak, laza kombinációs szabályokkal rendelkeznek, és konkrétak abban az értelemben, hogy kötődnek a megfelelő érzéketli modalitáshoz.

1. ábra. A különböző külső és belső reprezentációk rendszere (Eysenk & Keane, 1996)

A reprezentációkutatás terén két lényeges, szélsőséges vonal emelhető ki, ami a reprezentációk két fajtájának mentén körvonalazódik, és az analóg versus propozicionális vita kapcsán említi a szakirodalmat.

¹⁰ K1: első kijelentés; K2: második kijelentés; A: szubjektum; L: térbeli viszony.

¹¹ Pléh Csaba: *i.m.*

Anderson csoportosítása szerint a propozicionális szemlélet sajátos irányba radikalizálódik, ahol mind a külvilági képek, mind a verbális információk absztrakt propozicionális formában kódolódnak. Ezt a nézőpontot olyan neves kutatók fémjelzik, mint Anderson és Bower, Chase és Clark¹², Pylyshyn^{13,14}, Reed¹⁵. A propozicionalitás tehát legalább három tulajdonság által határozható meg: 1) absztrakt, 2) igazságértéke van, és 3) szervezési szabályai vannak. A propozíciót képviselheti egy mondat, de az előbbi sokkal absztraktabb, mint az utóbbi, és ez a különbség az, ami megköveteli, hogy ne tévesszük össze a verbális reprezentációval. Mindezek a törekvések merev modellálási elvekben konkretizálódnak a pszichológia és a számítástechnika terén egyaránt.

A másik alternatíva szerint tudásunk mentális képekbe (mental imagery), bizonyos szemléletes mentális térképekbe szerveződik. Ezek modalitásspecifikusak, és a tériség tulajdonságaival rendelkeznek. Anderson szerint ezt az elméleti vonulatot a következő kutatók képviselik: Cooper és Shepard¹⁶, Kosslyn és Pomerantz¹⁷, Paivio¹⁸.

Az analóg versus propozicionális vita alapja az a valós hiányosság, miszerint a mentális képnek nincs elfogadható, egységes definíciója. Ezzel egyidejűleg a propozicionális elmélet leghangosabb képviselői (Anderson Pylyshynt emeli ki közülük) direkt módon támadják a konkurens elmélet központi elemét, a mentális képet (mental image), amelyet ők egyszerűen csak képmetaforának (picture-metaphor) tartanak. Elfogadhatatlannak tartják, hogy egy ilyen labilis struktúrára életképes, valid elméletet lehessen alapozni. A támadás létjogosultságát az analógiás reprezentáció képviselői is elismerik, míg ez a definíciók nyújtotta konceptuális keret hézagosságára vonatkozik, de elutasítják a mentális kép degradálását a képmetafora irányába.

2. „Dual coding theory”

A vita letisztulásának egyik alternatíváját Allan Paivio szolgáltatta. A memóriával kapcsolatos kutatásai során körvonalazódott az ismeretek kétszeres kódolásának valószínűsége. Egyik alapkísérletében a vizsgálati személyeknek azonos számú (72) konkrét és absztrakt szavakat mutattak be. A konkrét szavak „meghaladták” az absztrakt itemek elképzelhetőségét abban, hogy az előbbieket esetében létezik a szó által jelölt tárgyi referens. Ugyanakkor 72 konkrét tárgy sematikus rajzát is bemutatták. Az itemek felidézésekor kiderült, hogy legkevésbé az absztrakt szavakra emlékeznek. Ennél szignifikánsan magasabb volt a felidézett konkrét szavak, valamint

¹² Anderson, J. R.: *Arguments concerning representations for mental imagery*. Psychological Review IV(1978). 249–275. nyomán.

¹³ Pylyshyn, Z. W.: *The imagery debate: Analog media versus tacit knowledge*. Psychological Review XXDVIII(1981). 49–60.

¹⁴ Pylyshyn, Z. W.: *What the mind's eye tells the mind's brain: a critique of mental imagery*. Psychological Review XXIX(1973). 1–24.

¹⁵ Reed, S. K.: *Structural descriptions and the limitations of visual images*. Memory and Cognition II(1974). 329–336.

¹⁶ Cooper, L. A. – Shepard, R. N.: *The time required to prepare for a rotation stimulus*. Memory and Cognition I(1973). 246–250; Shepard, R. N.: *The mental image*. American Psychologist XXXIII(1978). 123–137. vagy Shepard, R. N.: *Perceptual and analogical bases of cognition*. = J. Mehler, E. C. T. Walker, M. Garrett (eds.): *Perspectives on mental representation*. Hillsdale, NJ. Erlbaum 1982. 49–67.

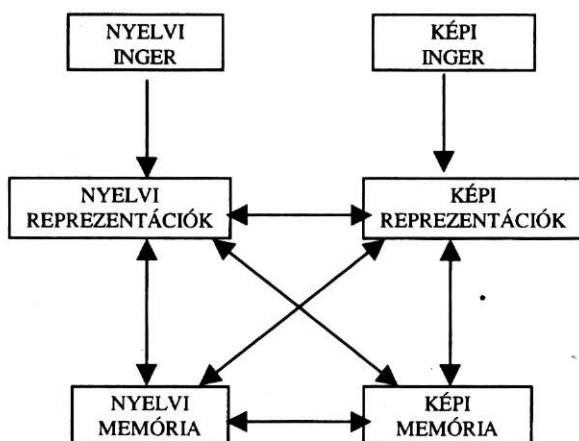
¹⁷ Kosslyn, S. M. – Pomerantz, J.: *Imagery, propositions and the form of internal representation*. Cognitive Psychology IX(1977). 52–76. vagy Kosslyn, S. M.: *Seeing and imagining in the cerebral hemispheres: A computational approach*. Psychological Review XDIV(1987). 148–175.

¹⁸ Paivio, A. – Lambert, W.: *Dual coding and bilingual memory*. Verbal Learning and Verbal Behavior XX(1981). 532–539. nyomán.

a képek aránya. Ezt azzal magyarázták: a felidézést serkenti az, hogy a konkrét szavakhoz lényegesen könnyebb képi formát asszociálni. Hasonló módon a képek esetében feltételezhető, hogy a bevésés szakaszában a kísérleti személyek asszociálják a képekkel a megfelelő verbális címkét is. Összegezve, a magas felidézési ráta ott figyelhető meg a leginkább, ahol megvolt a lehetőség mind képi, mind verbális kód használatára, akkor is, ha az utasításban nem történt erre explicit utalás.

Hasonló memóriafeladatok eredményei alapján fogalmazta meg Paivio a kettős kódolás (dual coding) elméletét. Ezeknek az elképzeléseknek megfelelően két külön kódolási rendszerünk van: egy képi és egy verbális; az első a képi információkat, a második a verbális információkat processzálja. Tehát az emberi kogníció két különálló, de egymással kapcsolatban levő rendszert tartalmaz: egy nyelvi és egy képi rendszert. Mindezeket összevetve a következő modellt rajzolhatjuk fel:

2. ábra. A kettős kódolási elmélet szerkezeti felépítése

A két rendszer egymástól független (habár kapcsolódnak egymáshoz), mindkettő lehet egy időben aktív és egymással konkurenciában; különbözőképpen működnek: a verbális rendszerben az információ feldolgozása szeriálisan, a képi rendszerben pedig párhuzamosan történik. Mindkét rendszerben alapvető reprezentációs egységek vannak: logogének a verbális rendszerben és imagének a nemverbális rendszerben. A két szimbolikus rendszert a logogének és az imagének közötti referenciális kapcsolatok fűzik össze.

Az analóg reprezentációs elmélet hívei kénytelenek voltak elfogadni a kettős kódolás bizonyítékait, ez ugyanis kiküszöbölte a mentális kép definíciójába foglalt hézagokat, miáltal lényegesen koherensebb konceptuális keretet nyertek. Ilyen nyomásra az analógiás elméletek átalakultak, vagy még inkább, helyüket átvették a dual-coding megközelítések. A propozicionális paradigma azonban ennek ellenére sem tűnik el, ugyanis eredményeik, modelljeik jó implementálhatósága folytán, alkalmazhatók a mesterséges intelligenciában, ökológiai validitásuk azonban kétségbevonhatóvá vált.

3. A kettős kódolás és a kétnyelvűség

A kettős kódolás elméletéből kiindulva Paivio az alaphipotézisek kiterjeszhetőségét vizsgálta: amennyiben két külön kódolási rendszerünk van a verbális és képi ingerekre, ez azt is jelentheti, hogy maga a verbális rendszer további tagolódást hordoz.

Ennek a paradigmaticus gondolatnak és a belőle származtatott kísérleti designoknak a felülvizsgálatára a különböző kétnyelvű populációk kínáltak jó kísérleti csoportokat. Pontosabban, ha a szubjektum kétnyelvű, akkor kognitív architektúráját két nyelvi „alrendszerrel” lehetne jellemezni úgy, hogy ezek két egymástól független hálózatot alkotnak. Ennek a tendenciának a jegyében Paivio azt elemezte, hogy milyen kapcsolat van a kétnyelvűek konceptuális tudása és kétnyelvűségük között.

3.1. A kétnyelvűek vonásainak vizsgálata

Erwin és Osgood¹⁹ szerint a kétnyelvűek két, lényegében különböző kétnyelvűségi típust fejleszthetnek ki: az úgynevezett *koordinált* (coordinate) és az *összetett* vagy *kombinált* (compound) *kétnyelvűséget*. Ha az egyik nyelv mindig ugyanazokhoz az egyénekhez és helyzetekhez kötődik, a másik nyelv pedig másokhoz, akkor koordinált kétnyelvűség alakul ki. Ebben az esetben a nyelvsziszterek nem keverednek, és a nyelvek között fellépő interferencia is kismértékű lesz. Ezzel ellentétben, ha a nyelvtanulási források nincsenek eléggé differenciálva, fellép a nyelvsziszterek keveredése, és kombinált kétnyelvűség fejlődik ki. Ilyen helyzet akkor áll elő, ha például ugyanaz a személy ugyanazokról a dolgokról felváltva beszél a gyerekekkel egyszer az egyik, máskor a másik nyelven, vagy ha az egyik nyelv szavainak jelentését a másik nyelven magyarázza. Természetesen a kétnyelvűség e két típusa a két végletet jelöli, és általában a kétnyelvűek e kettő között, egyikhez vagy másikhoz közelebb helyezkednek el.

3.2. A kétnyelvűség szociális és tanulási implikációi

A kétnyelvűséget általában csak lingvisztikailag határozták meg, habár számos nem nyelvi, hanem szociális paraméterrel is kapcsolatba hozható. A legérdekesebb felvetődő kérdés az, hogy a kétnyelvűség kizárólag csak a két nyelvi rendszer ismeretét és használatát jelenti-e, vagy más dimenziókra is kiterjed. A kétnyelvűség vizsgálatánál nem szabad figyelmen kívül hagyni a szociális tényezőket, miszerint a kétnyelvűség általában magában hordoz egy bizonyos etnikai kisebbségi csoporthoz való tartozást, és feltételezi a vele járó problémákat. Nem lehet eltekinteni attól az immár történelmi tényről, hogy az 1900-as években az Amerikai Egyesült Államokba bevándorló személyek óriási tömege nagyszámú kétnyelvű csoportot képezett (feltételezhetően a szülőknél koordinált, a gyerekeknél pedig kombinált jellegű kétnyelvűség alakult ki). A korabeli pszichológiai kísérletek szerint ezek a kétnyelvű gyermekek szignifikánsan gyengébben teljesítettek, mint az egynyelvűek, épp a kétnyelvűségből adódó mentális teher miatt. A kortárs kutatások más nézőpontokból vizsgálják ezt a területet: ezek szerint a fejlett kétnyelvűség az értelmi fejlődés folyamatában a kognitív működés magasabb fokával társul. Ezek a személyek magasabb rendű kognitív flexibilitással rendelkeznek, fogalomkialakításuk gyorsabb.²⁰

Bochner tanulmányai olyan következtetéseket tettek lehetővé, melyekben megfogalmazódik az a tézis, hogy a kétnyelvű tanulók kognitív nyereséggel rendelkeznek az egynyelvű tanulóknál.

¹⁹ Göncz Lajos nyomán: *A kétnyelvűség pszichológiai vizsgálata*. Újvidék 1985.

²⁰ Hakuta, K. – García, E.: *Bilingualism and education*. *American Psychologist* II(1989). 374–379.

hoz képest. Az eredmények konzisztensek azzal a predikcióval, hogy a kétnyelvűség pozitív hatású, de csupán a tehetséges, intellektuálisan stimulált gyerekek esetében. A tanulmány konklúzióinak megfelelően a kétnyelvű tanulók jobban érdeklődtek az iránt, hogy mit tanulnak, és olyan stratégiákat használtak, amelyek lehetővé tették, hogy valamilyen téren kiemelkedően teljesítsenek, teljesítményorientált tevékenységeket folytassanak.²¹

3.3. A kettős kódolásnak a kétnyelvűségre kiterjesztett kutatásai

A kettős kódolás kiterjesztésével foglalkozó Paivio-kísérletek nem voltak előzményektől mentesek. Az ilyen kísérletek általában memóriafeladatokat tartalmaznak, ritkábban olvasási vagy asszociációs próbákat.

Kolers szerint az átkapcsolás egyik nyelvről a másikra a reakcióidő növekedésében realizálódik az olvasási és szabadasszociációs feladatok folyamán.²² Ezt Kolers azzal magyarázza, hogy a kétnyelvűeknél két külön verbális rendszer létezik. Ez az időtöbblet azonban nem feltétlenül azért jön létre, mert teljesen más rendszer lép működésbe, és az átkapcsolás időt igényel, hanem az is elképzelhető, hogy az egységes rendszeren belül ilyenkor interferencia keletkezik. A két nyelv mint verbális anyag interferál, és ez az, amit a rendszer megpróbál kiküszöbölni, növekvő reakcióidőt mutatva.

Egy másik kísérletsorozat²³ eredményeiben azt találták, hogy a kétnyelvű alanyok sokkal pontosabban emlékeznek a nyelvre, melyen egy bizonyos szót bemutattak nekik, mint ahogy azt a véletlen szabályai megengedték. A feladat egy kevert nyelvű szólista elolvasása volt, majd annak felidézése. Ezek az eredmények szerintük inkonzisztensek az egytáras elmélettel, mert ez gyenge emlékezést tételez fel a nyelvi inputra vonatkozóan. Ha egy közös tár van, akkor bármilyen nyelven hangzik el az input, ugyanazt a reprezentációt aktiválja. Tehát a rendszer nem nyelvspecifikus, nincs lehetőség az input nyelv kódolására. Ezzel ellentétes az az elmélet, mely szerint egy rendszeren belül a kétnyelvű egyének képesek hozzákapcsolni az itemeket az input nyelvhez. Egy ilyen magyarázat kiindulópontja, hogy a nyelvtanulási folyamatban fontos szerepet játszanak a különböző támaszpontok (pl. képi támaszok vagy események, melyekhez a nyelvi információkat kapcsolja). A nyelv mindig kultúrspecifikus: a nyelv tanulásakor használt támpontok mindig kötődnek ahhoz a szociokulturális kontextushoz, amelyben az illető nyelvi elemek használatosak, és amelyben ezt megtapasztaltuk. Az a tény, hogy a használt támaszpontnak sajátos kulturális súlya van, jó magyarázat arra, hogy felidézéskor miért vagyunk képesek azonosítani azt a nyelvet, amelyen az inger exponálása történik.

Weinreich²⁴ szerint vannak olyan kétnyelvűek, akik jól beszélnek mind a két nyelvet, mindkettőt gyerekkorukban sajátították el kétnyelvű környezetben, és közös fogalmi rendszerük van ezekhez. Vannak olyan kétnyelvűek, akik később sajátították el a második nyelvet, és két külön reprezentációs és memóriarendszerük van. Ezek kisebb interferenciát mutatnak a kétnyelvű Stroop-tesztnél, pontosan azért, mert a két verbális rendszerük nagyon jól differenciált. Egy szó az egyik nyelven és ennek fordítása más és más reprezentációkat aktivál (pl. az angol *church* és a francia *église* az előbb már említett példából). A kettős kódolás kiterjesztéséhez ezt

²¹ Bochner, S.: *The learning strategies of bilingual versus monolingual students*. British Journal of Educational Psychology VI(1996). 83–93.

²² Paivio, A. nyomán: *Image in mind*. London 1991.

²³ Paivio, A. – Lambert, W.: *i. m.* és Paivio, A. – Clark, J.: *Bilingual dual coding*. Journal of Experimental Psychology XIV(1988). 163–172.

²⁴ Paivio nyomán: *i. m.*

releváns kísérletnek tartják. Csakhogy ismét elkerüli a figyelmet a nyelv kultúrspecifikus jellege és az a tény, hogy a nyelvet az egyén aktívan sajátítja el környezetéből. Azok számára, akik nem angol, illetve francia kultúrkörnyezetben nőttek fel, hanem tegyük fel, kelet-európaiak, mindkét szó jelentése azonos lesz, és tárgyi referensén a templomot mint keresztény kultikus helyet fogjuk érteni (vesd össze 1.2. alfejezet). Úgy is jellemezhetnénk ezt, hogy a két fogalom szemantikailag átjárja egymást. Tehát ebben az esetben csak egy bizonyos kategória (itt a „kultikus hely” kategória) bizonyos konkrét elemeiről van szó. Az angol, illetve francia kultúrkörnyezetből származó beszélő számára a két fogalom szemantikailag nem járja át egymást: nem viselkednek úgy, mintha szinonimák volnának. A szemantikai átjárhatóságról lásd bővebben Clark és Perner fejtegetéseit.²⁵

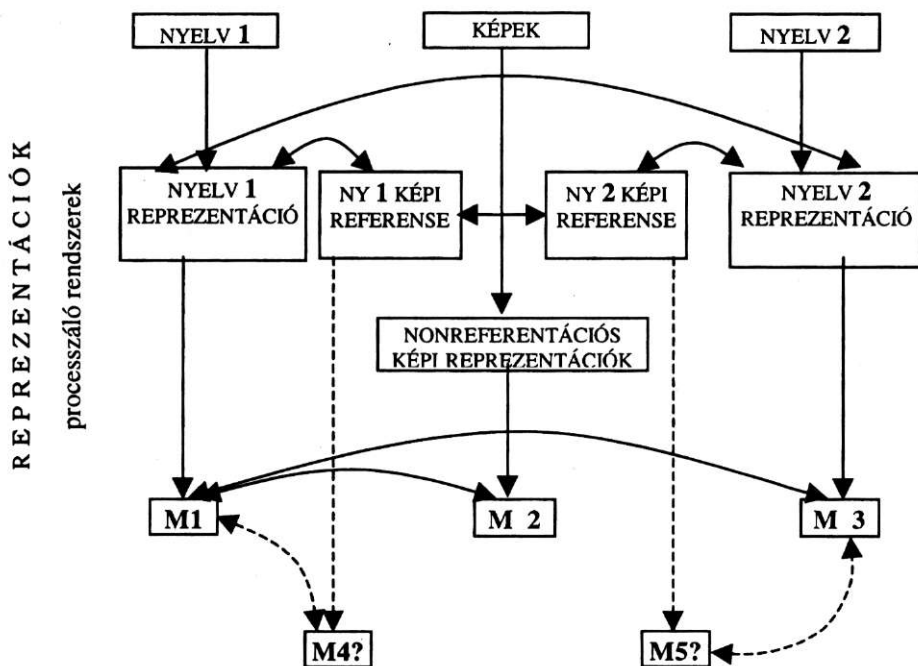
Altariba és Soltano olyan kísérletet végeznek, mely az „ismétlési vakság” effektusára vonatkozik. Az ismétlési vakság akkor jelenik meg, ha egy szó egy összetett mondatban kétszer fordul elő, vagyis rövid időn belül ismétlődik. Ebben az esetben hajlamosak vagyunk csak egyszer felidézni (pl. She ate salad and *fish*, but the *fish* was raw). Az effektus magyarázata egyszerű: amikor megjelenik a szó, aktiválódik a megfelelő neuromimetikus góc, majd refrakter állapotba kerül és ilyen állapotban éri újra az aktivációs hullám. Így nem tud újraaktiválódni, s ezért nem emlékszünk a szó második előfordulására. A kétnyelvűeknél azt találták, hogy ha a mondatban az ismételt szavak szemantikailag azonosak, de a fordítási ekvivalenst használják, az effektus eltűnik. Ezt azzal magyarázták, hogy a kétnyelvűeknél két külön reprezentáció aktiválódott.²⁶

Paivio, a kettős kódolási elméletet alátámasztani próbálva érdekes kísérletet végzett két nyelvet beszélő csoportokon. Kísérleti eredményei szerint nemcsak a képi és a verbális reprezentációs rendszer különbözik a kétnyelvűeknél, hanem a két nyelvnek megfelelően két külön nyelvi memóriatáruk is van. A kísérlet a következő volt: az angol és a francia nyelvet anyanyelvi szinten beszélő kísérleti személyeknek egyenlő arányban mutattak be képeket, angol és francia szavakat. Feladatuk az volt, hogy a képeket angolul megnevezzék, és leírják a szót, az angol szavakat lemásolják, a francia szavaknak pedig leírják az angol megfelelőjét. Bizonyos idő elteltével fel kellett idézniük az összes leírt szót. A következő eredményeket kapták: a kísérleti személyek a verbálisan és képileg is kódolt itemekre emlékeztek a legjobban (51%), ennek felénél valamivel több két nyelven kódolt szót idéztek fel (31%), és negyedannyi olyan szót idéztek fel, melyet csak egy nyelven kódoltak (17%). Paivio szerint az eredmények alátámasztották a hipotézist, miszerint két rendszer létezik, valamint a kétnyelvűeknél két külön verbális rendszert is ki lehet mutatni. Mert ha ezek külön rendszerek, és egyszerre működnek (fordulnak elő), hatásuk additív kell hogy legyen. Az eredmények nagyjából ezt bizonyítják (17%–31%–51%). A bemutatott képeket idézték fel a legnagyobb mértékben, és Paivio szerint ebben áll a mentális képek felsőbbrendűsége a verbális kóddal szemben.²⁷ Ám Paivio itt megállt, nem próbálta meg a kapott (rész)eredményeket (két verbális rendszer léte) saját átfogó – kettős kódolási – elméletébe beágyazni és ennek implikációit vizsgálni. A kibővített kettős kódolási modell (a kétnyelvűekre vonatkoztatva) így nézne ki (feltételezzük, hogy a két verbális rendszernek két külön referenciációs képi rendszer felel meg):

²⁵ Clark, A.: *i.m.* 36–38. és Perner, J.: *i.m.* 61–63.

²⁶ Altariba, J. – Soltano, E.: *Repetition blindness and bilingual memory*. Memory and Cognition XXIV(1996). 700–711.

²⁷ Paivio, A. – Lambert, W.: *i.m.*

3. ábra: Paivio elgondolásának továbbvitele: a kettős kódolás lehetséges kiterjesztése a kétnyelvűek reprezentációs rendszerére (Kovács és Téglás, 1998)²⁸

Ebben a modellben a rendszerek közti kapcsolatok sokkal erősebbek, mint a különbségek, jóllehet Paivio éppen különböző természetüket, egymástól való differenciálódásukat hangsúlyozza. Amikor három vagy több memóriátartat tételez fel, akkor az a benyomásunk, hogy a modell túlbonyolódik, és ugyanakkor homályos lesz, olyanformán, hogy többé nem ad fogódzót a kétnyelvűségeen értelmezett reprezentációkutatásnak. Ami biztos: elég valószínűtlenül hangzik az, hogy az ilyen célzatú kutatásoknak a végére értünk volna.

A kettős kódolásból inspirálódó kísérletek közül nem ez az egyedüli, melynek eredményei nem egyértelműek, és nem adnának lehetőséget másfajta magyarázatra. Például az előbb tárgyalt additív hatás sem feltétlenül interpretálható a rendszerek közötti függetlenséggel. Az eredményeket egyetlen feldolgozó rendszeren belül kielégítően magyarázza a kétszeres megerősítés. A képi és a nyelvi kódolás ugyanazt a reprezentációt aktiválja. Egy rendszer két kiindulópontjáról lehet szó, melyek ugyanazon az úton jutnak el egy közös góchoz.

A fenti kísérlet egyik komoly hiányossága, hogy nem veszi figyelembe a próbák során igényelt processzálas mélységbeli fokozódását. Egy fordítási feladat nyilvánvalóan mélyebb feldolgozási szinteket implicál, mint a szó egyszerű lemásolása, ami jó alternatív magyarázata a felidézési teljesítményekben kapott eredményeknek.

²⁸ Kovács Ágnes – Téglás Ernő: *A mentális reprezentációk kettős-kódolási elméletének vizsgálata kétnyelvűeknél.* Parallaxis I(1998). 42–54.

4. A mentális reprezentációk kettős kódolási elméletének vizsgálata több nyelvet beszélő egyéneknél

4.1 „Szándéknyilatkozat”

Ma már eltűnően vannak azok a társadalmi rétegek, amelyek nem értenek egyet az idegen nyelvek elsajátításából származó előnyökkel. Még tovább menve: gyakorlatilag nem létezik olyan oktatási intézmény, amely az idegen nyelv elsajátítását ne fogadná el mint alapvető követelményt.

A kétnyelvűség a kisebbségi populációk természetes jellemzője ennek minden (szociális és tanulási) problémájával. Kérdés, hogy milyen pszichológiai változásokat provokál a kisebbségi populációk esetében egy harmadik nyelv, melynek az elsajátítására vonatkozó törekvéseket ma már korán magával hozza az iskolai oktatás vagy akár az óvodai nevelés. Ezeket az ambíciókat, melyek az idegen nyelvismeret potenciális értékének kiaknázhatóságát célozzák meg, nem jogos kritizálni. De újra és újra életre keltik a nyelvtanulási vitát. Mikor kell elkezdenni a nyelvtanulást és hogyan. Ennek leszögezése halaszthatatlan, de nem valósítható meg a három vagy több nyelvet beszélő személyek kognitív rendszereinek szerveződésére vonatkozó vizsgálatok nélkül.

4.2. A több nyelvet beszélők kognitív rendszerei

A 3.2. alfejezetben bemutatott elméletalkotó intenciók gyakran kísérleti-módszertani hézagokat takarnak:

a) Paivio kísérletében figyelmen kívül hagyja azt, hogy a különböző szövegek processzállásában eltérő mélységű feldolgozási folyamatok játszanak közre; nem vitás, hogy egy szó egyszerű írásbeli reprodukálása az inger szemantikai tartalmát csupán felszínesen érinti, míg a más nyelvre való fordítása szükségszerűen implicálja a szó jelentésével való manipulálást.

b) Paivio és általában a kettős kódolással kapcsolatos kutatások számításán kívül hagyják a horgonyzási effektus közbelépésének lehetőségét az olyan itemek esetében, melyek egy homogén listában kirívóan jelennek meg.

c) Ha Paivio konklúzióit feltétel nélkül elfogadjuk, akkor annyira elbonyolódik az egész architektúra, hogy elveszti konceptuális keretként való használhatóságát.

A mechanizmusok pontosabb feltérképezése feltételezi ezeknek a hiányosságoknak a kiküszöbölését, áthidalását, ami elvezethetne oda, hogy az esetleg közbelépő effektusok és módszertani elégtelenségek (horgonyzási effektus, a feldolgozás mélységének egyenlőtlensége egyik itemfajtról a másikra stb.) ismeretében kontrolláljuk őket. *Amennyiben elfogadjuk, hogy a valós világról alkotott (akár képi, akár nyelvi) reprezentációink egy egységes mnézikus rendszerben tárolódnak, és azonos paraméterek között válnak a feldolgozás tárgyává, akkor a felidézési teljesítményben nem lesz észlelhető valamilyen „preferencia” egyik vagy másik ingerfajta irányába.*

Az ilyen feltevések vizsgálata érdekében előnyös két irányban dolgozni, differenciáltan a képi és nyelvi, valamint a nyelvi és nyelvi dimenziókban. Ha ezeket a dimenziókat elkülönítve közelítjük meg, nagyobb esély van a köztük fennálló viszony árnyaltabb megragadására. Tehát két kísérlet és kétféle eljárás indokolt: 1) az egyes kísérletekben kiegyenlíteni a feldolgozási szinteket, és 2) a kísérletek összehasonlításával interferenciát vizsgálni.

A kutatásunkban használt kísérleti designokat az additivitás-vizsgálatok által előnyben részesített modellekből származtattuk, specifikus hipotéziseink által indukált részleges módosításokkal. Ahhoz, hogy érvényesebb képet kapjunk a nyelvi rendszer szerkezetéről, a Paivio-féle kísérletekben fellelhető két nyelv mellé bevezettünk egy harmadikat. Ezáltal vizsgáltuk azt, hogy ugyanazok a hatások, melyeket Paivio megragadott a kétnyelvűségkutatásokban, érvénye-

sek-e a három nyelvet beszélő egyéneknél is. De az említett szerzővel ellentétben, egy tagolatlan nyelvi rendszer konceptuális keretében fogalmaztuk meg hipotézisünket: amennyiben a nyelvi ingereket egységes memóriarendszer tárolja, a feldolgozási szintek kiegyenlítése következtében a memóriapróbák felidézett szavak aránya a nyelvtől függetlenül hozzávetőlegesen azonos lesz. Második kísérletünkben az angol nyelvű itemek helyett sematikus képeket használtunk, és a második design követi Paivio kísérletének struktúráját.

A kísérlet elvégzésére Kolozsváron került sor. Kísérleti alanyainkat magyar, román és angol nyelvet jól beszélő személyek közül szelektáltuk.

A kísérlet anyagát egy-egy 60 itemes szólista képezte. Az első kísérletben magyar, román és angol szavak, míg a második kísérletben az angol szavak helyett sematikus ábrák kerültek bemutatásra úgy, hogy az általuk képviselt ingerfajtáknak megfelelően egyenlő arányban oszlottak meg (20/20/20). A szavak konkrét tárgyak és élőlények nevei voltak, melyeket random sorrendben mutattunk be. A használt kategóriák szempontjából a listába bekerült itemek megfeleltek egymásnak. Az exponálás A4-es méretben történt. A kísérletek szerves része volt egy matematikai műveleteket igénylő disztraktor feladat. A kísérleti anyag úgy került az alanyok elé mint teljesítményteszt, amely a verbális és matematikai képességeket próbálja feltérképezni.

Első lépésben a vizsgálati személyek hat rövid utasítást kaptak az itemek egyes fajtáinak megfelelően; mindenikre két szabály volt érvényes. Az első és a második kísérlet a magyar és román szavakra vonatkozó szabályok szempontjából megegyezett. Amikor magyar szót mutattunk be, a személyeknek le kellett írniuk a szó minden második betűjét, majd helyettesíteniük kellett a szó minden mássalhangzóját egy O betűvel. Ha a szó román volt, akkor a személyeknek le kellett írniuk a szó minden második betűjét, majd le kellett fordítaniuk magyar nyelvre. Az első kísérlet angol itemeire szintén két szabály volt érvényes: a bemutatott szót le kellett fordítani magyar, majd román nyelvre. Ez a szabály a második kísérlet képi ingereire némiképp módosult. A sematikus ábrát meg kellett nevezniük magyarul, majd románul. A fordításra vonatkozó utasítások az additivitás hipotézisének jegyében hangzanak el. Minden más művelet a mélységbeli feldolgozásokat akarja azonos szinten, egyensúlyban tartani. Az ingerek exponálása ilyen feltételek mellett öt másodpercig tartott.

Második lépésben matematikai próba gyanánt arra kértük a kísérleti személyeket, hogy egy mátrixban három percen keresztül egyszerű számtani műveleteket végezzenek. Ez a szakasz főként a harmadik lépés szempontjából fontos. Figyelemelterelő szerepe van, meggátolja a vizsgálati alanyok számára, hogy a lista végét jegyezzék meg jobban, vagy hogy utólag speciális mnézikus stratégiákat alkalmazzanak a bevésődő anyag hosszabb megtartására.

Harmadik lépésben előre be nem jelentett (spontán) felidézési próbának vetettük alá a kísérleti alanyokat. Fel kellett idézniük a bemutatott itemeket azon a nyelven, amelyiken eszükbe jut.

Az első kísérletben az egyes itemfajták felidézési átlagának megfelelően a százalékos eloszlás a következőképpen alakult: magyar szavak 16%, román szavak 26%, angol szavak 48%. A második kísérletben kapott felidézési teljesítmény százalékos mutatói hasonlóak: a magyar szavakat 20%, a román szavakat 37%, míg a rajzokat 55%-ban idézték fel.

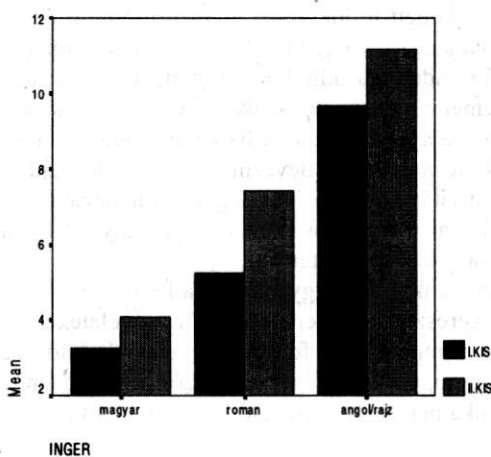
A kísérleti hipotézisnek egy része nem nyert megerősítést. Későbbi észrevételeink alapján ezt legalább két módszertani nehézség váltotta ki.

Valószínű, hogy nem sikerült a mélységbeli feldolgozást minden itemfajtánál szemantikai szintre hozni. A mélységek kiegyenlítésére alkalmazott kalibrálások intuitívak. Az egyes műveletfajták pontos „súlyának” felbecsülésére nem készültek előkísérletek. Más szóval nem tudunk semmit mondani arról, hogy az így alkalmazott műveletek, izolálva a fordítási eljárásoktól, egy külön kísérlet folyamán nagyjából azonos felidézési rátát adnak-e. Lehetséges, hogy a kísérlet egyes (román és magyar táblákból álló) itemeinek megfeleltetett feladatok nem vonták maguk

után azt, hogy a személyek a jelentés szintjén operáljanak. Ilyen esetben az instrukciók által indukált szabálykövetés csupán az itemek szerkezetét érintette, ezek perceptuális tulajdonságaira vonatkozott. Tehát nem növelte annak szükségességét, hogy az itemeket szemantikailag is kódolják, ami drasztikusan módosította az emlékezési próbákon várt teljesítményt.

A protokollok túl magas angol, illetve képi vonatkozású eredményeit a *horgonyzás effektusa* is kiválthatta. Az itemekben foglalt tartalmak egyszerűek és hétköznapiak lehettek ugyan, de nem familiárisak, míg ez utóbbi tekintetében a magyar és román szavak listája egyenletes aktivitásszintet implikálhatott. Az itemeknek ez az otthonossága, ami a mindennapi kommunikációban való jelenlétük direkt következménye, egyfajta akkomodálásban érvényesülhetett. Ha ezeket a feltételezéseket elfogadjuk, akkor az általunk használt listát – a szemléletesség érdekében kissé sarkítva – úgy tekinthetjük, mint egy homogén sort, amelyben kirívó elemek vannak.

Az összehasonlító vizsgálat legfontosabb eredménye az, hogy a két kísérlet román itemeinek felidézési teljesítménye közötti különbség statisztikailag szignifikáns. Az első kísérletben három nyelv konkurál, vagyis három azonos természetű ingercsoportról van szó. Ebben az esetben a felidézett román szavak átlaga szignifikánsan kisebb, mint a második kísérletben, ahol az interferencia csak két nyelv között jöhet létre. Ha létezne két, illetve három differenciált és egymástól viszonylag független nyelvi alrendszer, akkor ez az interferenciaszerű jelenség nem jött volna létre, nem volna megfigyelhető ilyen szabályos változás a statisztikai mintában (lásd 4. ábra).

4. ábra. A két kísérletben felidézett szavak mennyiségének átlaga

Ezek az eredmények nehezen értelmezhetők egy tagolt, párhuzamosan szerveződő alrendszerből álló architektúrán belül. A teljesítménykülönbség magyarázható a kognitív terheltség növekedésével: egységes verbális rendszeren belül az egyes verbális anyagok aktiválása gátló hatással van a hasonló egységekre.

Az összehasonlító vizsgálat eredményei alapján fenntartással kell kezelnünk azt a Paivio-féle állítást, amely a képeknek a verbális tartalmakhoz viszonyított elsődlegességét posztulálja. *Létezhetnek olyan kontextusok, amelyekben a képek superioritása nem érvényesül határozottan* (pl. amikor a kontextusban egyaránt képek és nem-familiáris verbális tartalmak szerepelnek).

Ha a Paivio-féle posztulátum érvényességét elfogadjuk, és ennek értelmében differenciáljuk a képi és verbális reprezentációs rendszert, ez nem feltétlenül vonja maga után a differenciálás hipotézisének létjogosultságát a verbális rendszeren belül. A posztulátum elvileg kijelenthető,

belső logikáját meg lehet erősíteni azzal a tényleges különbséggel, ami a képi és a verbális ingerek természetéből adódik. Ez a különbség lehetővé teszi, hogy két önálló reprezentációs rendszerrel dolgozzunk, melyeken értelmezhető a dual-coding effektus. Az effektus a kétszeresen (verbálisan és vizuálisan egyaránt) kódolt ingerek jobb felidézési teljesítményét jelenti, éppen a kettős kódolásból fakadó additív hatás miatt. Kérdés, hogy mi történik, ha az additivitás lehetőségét a verbális rendszeren belül elkülöníthető nyelvi alrendszerekre is kiterjesztjük. Ebben az esetben a poliglott és az egy nyelvet beszélő személy emlékezési teljesítménye között óriási különbségek volnának regisztrálhatók. Ennek a látszólag „intellektuális hátránynak” a tisztázása végett fontos felülvizsgálni, hogy a képi és nyelvi rendszer viszonyára jellemző strukturális és működésbeli jellegzetességek milyen mértékben terjeszthetők ki a verbális rendszeren belül értelmezhető különböző nyelvi alrendszerek strukturális és működésbeli sajátosságaira.

5. A rendszerek csapdáin túl

A két- vagy többnyelvűséggel kapcsolatos kutatásokat nem szabad öncélúsággal vádolni. Igaz, hogy a legtöbb kísérleti munka alap kutatás, ami a különböző elméletekben értelmezett konceptuális keretek át- meg átjavításában konkretizálódik. Az ilyen konceptuális keretek között kidolgozott programok implementálása értékesebb eredményekre vezethet, mint a kevésbé elméletorientált törekvések, vonatkozzon akár a mesterséges intelligenciára, akár az oktatási folyamatra.

Minden pszichológiai modellen fejlesztett nyelvoktatási program egyben a kognitív rendszer flexibilitását hangsúlyozó demonstráció. A nyelvi rendszernek hatalmában áll annyi változást előidézni, amennyi a rendszeren reprezentált anyagba beiródott, és amennyit a kultúrspecifikus tartalmak hordoznak.

A modern többnyelvűségi kutatások egy viszonylag új területre próbálnak rávilágítani, és pedig a többnyelvűség emocionális oldalát és implikációit vizsgálják. A második vagy harmadik nyelv tanulásának eredményessége nemcsak életkori sajátosságoktól, szociális és kognitív tényezőktől függ, hanem a motivációtól és az egyén azon attitűdjeitől, melyek az illető etnolingvisztikai csoport felé irányulnak, hogy tulajdonképpen hogyan viszonyul a megtanulandó nyelvhez és az azt beszélő közösséghez.

Lambert²⁹ beszámol egy longitudinális kutatásról, melynek során megpróbálták egy csoport egy nyelvű kanadai angol diákot valódi kétnyelvűvé változtatni azáltal, hogy megszervezték nekik egy többéves franciaországi tanulmányutat. A 25 évig tartó megfigyelés szerint a diákoknak sikerült elsajátítaniuk a második nyelvet, és ez nem jelentett számukra különösebb nehézséget, kognitív hátrányt vagy mentális konfúziót és a normális értelmi fejlődés akadályát. Éppen ellenkezőleg, a kognitív működések magasabb rendű flexibilitása és a divergens gondolkodás különleges fejlettsége volt megfigyelhető. Ezek a gyerekek jelentős attitűdbeli változáson mentek keresztül: viszonyulásuk a kanadai francia csoporthoz teljesen pozitívvá vált, jobban értékelték, és toleránsabbaknak mutatkoztak irántuk. Nem kétséges, hogy ez utóbbi változásnak igen fontos társadalmi jelentősége lehet.

Ez a kutatás, mint sok más hasonló,³⁰ nyomós bizonyíték arra, hogy a többnyelvűség nem kognitív hátrány, nem az értelmi erőforrások kimerítését jelenti (ezáltal gátolva a normális értelmi fejlődést), hanem vitathatatlanul kognitív, pedagógiai, szociális és gazdasági előnyökkel jár.

²⁹ Lambert, W.: *Challenging established social issues*. American Psychologist IV(1992). 533–542.

³⁰ Aaronson, D. – Ferris, S.: *The impact of language differences on language processing*. = Langman, J.: *Bilingualism*. Bp. 1996. 175–119. és Bilaystok, L. – Hakuta, K.: *Mind*. = Langman, J.: *Bilingualism*. Bp. 1996. 87–123.

A kétnyelvűség így nemcsak egy másfajta kifejezőmód lehetősége, hanem hatással van a processzáló stratégiákra is. Egy új nyelv elsajátítása új kognitív működéseket is implicál, mert például a kínai nyelvnek nincsenek lingvisztikai jelei bizonyos absztrakt fogalmakra, és ezért a kínaiak képtelenek bizonyos típusú absztrakt gondolkodásra. Ugyanakkor nem található meg a kínai nyelvben a feltételes múlt idő sem, a koreai nyelvben pedig a téri fogalmak megjelölése teljesen más rendszert követ.³¹ Tehát ha a nyelv, amit beszélünk, meghatározza, befolyásolja konceptuális kategóriáinkat és reprezentációinkat, akkor a második vagy harmadik nyelv elsajátítása fontossá válik: ismereteink kognitív struktúrái változáson mennek keresztül. És ezáltal hangsúlyozódik a jelentősége a nyelvi rendszerünk működésére vonatkozó kérdésnek, mérlegre téve az előnyöket és hátrányokat, miközben egyre világosabbá válik, hogy ez a mérleg reprezentációink szerveződésének megfelelően lesz egyensúlyban vagy fog kibillenni, mert két nyelvet tudni nemcsak azt jelenti, hogy beszélünk két nyelvet, hanem többletjelentése van: új gondolkodásmódot hoz magával.

³¹ Uo.

MŰHELY

Sebestyén Mihály

Ifjabb Kemény János temetése 1701-ben

Az Imreh István professzornak szentelt tisztelgő kötet lapjain látott napvilágot hasonló címmel közleményünk.¹ Valamilyen megmagyarázhatatlan és sajnálatos véletlen – a számítógép sátáni, filoszoknak mutatott fintora – folytán az értekezés, a szövegértelmezés teljes egészében megjelent, az okmány viszont, mely közleményünk alapjául szolgált, csonkán, alig tíz sorra csökkent a rangos tanulmánykötetben.

Az Erdélyi Múzeum lapjain adom közre ezúttal kerek egészként az 1701-ben készült temetési instrukciót, melynek művelődéstörténeti jelentősége figyelemre méltó, fontossága abban rejlik, hogy az erdélyi múlt számára fontos adatokat tartalmaz.

A végtisztesség lebonyolítását vezérlő utasítás, miként kutatásaink során kiderítettük, cegei Wass György (1658/59–1705) munkája. Ifjabb Kemény János, a fejedelem unokájának temetéséhez készült 1701-ben. A szertartás, a búcsúvételi ceremónia meghatározott rend, Wass „forgatókönyve” szerint ment végbe a marosvécsi várban. (Természetesen azt nagymértékben befolyásolta a másfél század alatt kialakult erdélyi protestáns temetési szokásrend.) A „nagy” Teleki Mihály (megh. 1690) unokáját a főispáni és táblai méltóságának kijáró, a fejedelmi vérből született közjogi méltósághoz illő ceremónia mellett kísérték utolsó útjára Erdély előkelőségei, a család hátramaradt tagjai.

A mellékelt okmány eredetileg a Kemény vagy a Wass család levéltárában lehetett, ma New Jerseyben található magántulajdonban. 1996-ban az Sz. család betekintésre és másolásra rendelkezésemre bocsátotta, kérve nevének elhallgatását, amelynek a közlő eleget kíván tenni.

**1701. december eleje, Marosvécs. Cegei Wass György utasítása
ifj. Kemény János temetési előkészületeihez**

Nehai Boldog emlekezetü Meltóságos Ur Tekintet[e]s Ngs Gyerő Monostori Kemény János
Uram eö Nga Temetesekor kívántato Gazdáknak és keszületnek le írása és Testenek utolso
Tisztesség tetelenek rendi

Az Egesz Temetesi Alkalma-
tossagra vigyáztato Gazdák.

Palotában az temetesi alkalma-
tossággal vigyáztato Gazda

A Kertbeli szinben vigyáztato
Gazda.

Mellete vigyázo emberek

Papok Deákok Gazdája.

Fel öltöztetett Lovakhoz lato Gazda

Hegyesi Mihály Uram.

Vajda Balás Uram.

Egy tizedes öt Darabantal,

Vita Sigmond Ur, Phülöp Mihály Uram

Teleki György Uram.

¹ Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár 1999. 498–509.

Azon Lovakhoz láto emberek

Fegyverfogo es Aranyas Pan-
celban öltözö

Fekete lobogo fogo
Palotaban fő Ajton álló
Mellette

Harangoztato Gazda
Menetelre vigyázo Gazda
Hintokra vigyazo Gazda

Test Fogok

A belső várbol viszik ki
Fekete posztos es szönyegre szeke-
ket viszik ki [törölve] színbe ki hordato Gazda
Mgs Gubernatorné Aszszon eö nga elöt
jaro Gazda

A külsö Varbul viszik ki

Az kert kapujárol viszik a szenigh[!]
A szenben viszik be es onnet a sirban
minekutánna el rendezödik minden
Ceremonia

Keservesek Fogok

Az Aszszont Kemény Jánosne Aszszonyomot
fogják Felső nagy Palotán vagy kün az Udva-
ron teendő Praedicationi alkalmatosságra
gondot viselő Gazda

Az koporso alatt levo barsonyas kétt fe-
kete szeke viszik

Sirtt ki bontato és be rakato Gazda
Kert kapunal valo ajton álló, Mellette
emberek

Az urakat marasztó Gazda
Az uri Aszszonyokat marasztó Gazda
Fő Rendeket es egyebeket marasztó Gazda
Fő Aszszonyokat es masokot marasztó Gazda
Mgs Gubernator Uram eö nga Asz-
talára vigyázo Gazda
Mgs Gubernátorné Aszszonyom eö nga
Asztalara vigyázo Gazda
Az Felső nagy Palotaban levö Aszta-
lokra vigyáztato Gazdák

Fö Aszszonyoknak Asztalára az Also na-
gyobbik Palotaban vigyáztato Gazdák

Stefán Nemet Janos
Lovasz Peter Poha[r]nak István
Laszlo Sebestyén
Harom Katona Lovasz Marton.

Rácz István Uram, az Lemhenyi.
Horvát Ur.
Tallyai Ur.
két Puskás.
Dési Pap Daniel Uram.
Veczi Kovács István Uram.
Budaj Mihály Uram.

Tályai Uram.

Veczi Kovacz Istvan Uram.

Csernatoni Ferencz uram,

Balásfi Sigmund Ur es
Kovacs János Ur fide Janos Ur
Vajda Balás Uram.

Negy Puskással Biro Mihaly Uram
Nagy Pál Ur.
Hegyesi Mihalj Uram,
Kovacz Janos Ur.
Kolosvarj Racz István Uram.

Nagy Pál Uram, Ver Mihaly Uram,

Vas Györgj Uram Hegyesi Mihaly Uram.

Patkos Ur Kovacz Janos Uram
Szepleki Uram Csernatoni Ur [törölve]

Kolosvarj Racz Istvan Ur
Dioszegi Daniel Uram

Varmegye es mások Asztalokra az
külső kapu felet valo nagyobbik házban
vigyáztato Gazdák
Ferfi Atyafiak Asztalára vigyáztato
Gazda
Aszszony Atyafiak Asztalára vigyázo
Gazda
Papok es Deakok Asztalára vigyázo
Gazda
Konyha mesterek
Mellette

Sáfárok
Mgs Gubernátor Uram Asztalához
Fő Pohárnok

Mellette
Mgs Gubernátorné Aszm. Eő Nga
asztalához Pohárnok

Mellette

Az Felső nagy Palotában levő Asztalok-
hoz valo Pohárnok

Mellette
Az Fő Aszszonyok Asztalához
az also nagy Palotában Pohárnok

Mellette
Az Ferfi Atyafiak Asztalához
Pohárnok
Az Aszszonyi Atyafiakhoz Pohár-
nok
A Varmegye Asztalához az külső
kapu felett valo nagy házban Pohár-
nok

Mellette
Papok Deákok Pohárnokja.
Fő Tálnok
Mellette valo Tálnokok

Belső Vár kapujára vigyáztato Gazda.

Mellette Gyalogok.
Külső Vár kapujára vigyáz-
tato Gazda
Mellette Gyalogok
Trombitások Siposok Gazdjája
Konyha es Tálnokok Ajtajára
vigyázo Ajton álló
Mellette Emberek

Bagji Györgj Uram, Varadj Istvan Uram,

Nagyj Ferencz Uram,

Mohaj János Uram,

Vita Sigmond, es Fülöp Mihalj Uram
Berzenczei Marton es Janos Uraimék
Somodi Ferencz es Bajnyai Mihaly

Sarosi Sigmond Uram, Meltosagos
Gubernator Uram ő nga Pohárnokji
Bor hordok, Pohárnak István es Stefan,

Namenyi Gerson, es Gubernatorné Asz. Ö
Nga Pohárnokji
Bor hordo Vas Györgj Uram
Incsa Gyurka,

Pohárnak Mihalj Racz Mihály
Paska Elek, es az Szász Pohárnak Juán.

Somodi Györgj es Jakob.
Zempe[?], Csontos,

Kemeny Simon Uram Pohárnakja,

Az Asz. Telekine Asz. Pohárnakja,

Varadj Istvan Uram.
Ket Jo, es igassagos Paraszt ember
Ut supra az ő Gazdak,
Csizmadia Lukác.
Talmosi Ferencz Csatlos Gyorgj es
Gabor Dobos, es Csatlos Istvan, Csatlos
János
Öljvösi Balog Sigmond mellettek [törölve]
Lazar Marton Uram, az Porkolábal edgyütt.

Fülpösi Szekely István Uram,
nro 8.
Csoti János.

Bogdány Mihálj-Ideczi.

Czedula oszto
 A Pinczeben az Urak es Asztali Borokhoz költsár
 Czedula szedő
 Praebenda oszto
 Mellette Meszáros
 Zab oszto
 Szena oszto
 Felso Idetsen szena oszto
 Nyuzato mester
 Mellette Meszárosok
 Halhoz es Majorsághoz láttato
 Konyhara valo hust es melljesztettek ki ado sáfár
 Ugjan Konjhara valo vaj szalonna, es egjeb ki ado safar
 Szállás oszto
 Mgs Gubernator Uram eő nga szolgainak Gazdája
 Mgs Bethlen Miklos Ur eő nga szolgainak Gazdája
 Mgs Apor István Ur eő nga szolgai Gazdája
 Haller István Ur eő nga szolgainak Gazdája
 NB. Meltosagos G[ene]r[r]á]lis Úr eő nga ha el találna jöni mind magának eő magának mind szolgainak Gazdájok
 Ugy ismet nemzet[es] Urak ha jönnek.
 Szegenyek Gazdája

Bán Ferencz Uram,
 Bertalan András Uram.
 Az Iffiu Gombásj Uram.
 Szekelj hidi János Uram,
 Nro 4
 Banyaj Miklos,

Desi Pap Daniel Uram
 Nro 4
 Varalljaj Uram.

Somodi Ferencz Uram.

Kifor.
 Sáfár György Uram.

Berrej Uram.

Szebeni János uram, vagj Hamza

Patkos Uram [törölve] Szuczaki
 Uramek: az nagjodik

Vasas Uram.

Kovácz István Uram, mellettek Banjjaj
 Istvan az Görög Uram szolgálja féle.
 Szecci Uram es Veczi Uram,

Az Boldog emlekezettü nehaj Ur Testnek utolso Tisztesség teteleket ez szerint kel fogni.

Leg elsőbben is kün az Templomnal harangoztatni kell,

Az Harangozas alat az Palotaban föl és aláb valo Rendeket be kel gyűjteni es le kel ültetni.

Valamihelt peniglen az harangozást vegzik, Papoknak Deákoknak mindgyárt fel kel jöni, az Papokat be ültetvén az kis gyaszos boltban; az ajtonak bal felöl valo resziben rendel a fal mellett, az Deákok pedig az Pohár szék rekesziben es mellette künnis (Ezek után az enekles el kezdődik:) [törölve]

Fel jövéen az Papok es Deákok a Ferfi Atyafiaiket kel hini a kiss Gyaszos boltban az testnek job oldala felöl ültetvén eő kegyelmekett.

Ezek után az Eneklest el kezdvén Mgos Gubernator Uraméket az Urakkal edgyüt ki kel hini es a kis Gyaszos boltban kel ő ngkat is be vinni.

Ki jövéen ő ngok az keserveseket kel vinni es kit kit e szerint rendben ültetni.

Elöl kel vinni a Testnek jobja felől
es ültetni

A meg szomorodott Aszszont Kemény Jánosne
Aszszonyomott ő Ngatt.

Masodik leszen es a testnek bal felől elől
kel ültetni

Harmadik leszen a test mellé job felől másodiknak kel ültetni

Negyedik leszen a test mellett bal felől másodiknak üll.

Eötödik leszen a test mellett job felől harmadik üll.

Hatodik leszen a test mellett bal felől harmadik üll.

Hetedik leszen a test mellett job felől negyedik üll.

Nyolczadik leszen a test mellett bal felől negyedik üll.

El vegződven a Varban a Boldog emlekezetű Urnak Teste felett való tisztesseg tetele a Varbul ilyen rendel kel ki vinni a Sirmál való színben

Leg elsőbben is kel menni az Deákoknak

A Deákok után kel menni a Papoknak

A papok után kel menni a Vármegyének

A Vármegye után kel menni a szolgál rendeknek es más egyebfele közönséges rendeknek.

Az után kel menni az Fő Rendeknek.

A Fő Rendek után kel menni az Uraknak vagy ha hinton mennek az hintojoknak

Az Urak után kel menni Mgos Gubernator Urunk eö nga hintájának

Az Ur eö nga hintaja után kel vinni [törölve] vezetni a fekes Lovakott

A fekes Lovak után a Pánczelos, a kardot es botot viszi edgyik Paripán, ket legeny vezetvén kantár száránál fogva.

Az után a Varmegye Zászloját ugyan az Varmegye vice Ispánnya viszi, ugyan más paripán annak is más két legeny fogván a kantár száratt

Az után Panczel ingben fekete köntösben az fekete lobogot viszik az fekete bársonyos Lovon, azt is kantár száránál fogva vezetven ket legeny

Az lovak után mennek az Trombitások, Siposok, Dobosok

A Musikasok után mennek a Mgos meg holt Ur gyaszos szolgálai

A szolgak után mennek az Sogorságok eö Ngok.

Eö kegyelmek után mennek az férfiakból álló Atyafiai eö Kgk

Eö Kgk után mennek edgy testver Atyafiai es edes Fiai ő Ngok s Kgk.

Az Atyafiai után viszik a Testet.

A test után viszik az keserveseket vagy ha hinton mennek az hintajok megyen.

Azok után a szomorú Aszszony eö kglme Fejir Cselédi, mikor penig az hintoban fel ültetik az keserveseket az Fejir Cseled az kik gyocsban vadnak a test után mennek addig míg a keservek le szálnak a hintoból

Azok után Mgs Gubernatorne Aszszonyom eö Nga hintaja

Az ő nga hintaja után a több Uri Aszszonyok hintaja

Az Uri Aszszonyok hintaja után az fő Aszszonyok hintaja

Azok után mennek mindenfele Aszszonyi rendek.

Notandum

1. Az két bársonyas szeket mellyen az koporso al két betstületes Ifiu tsak szinten a test elöt az Atyafiak eö kglmek utan az kezekben kel vinni edgymás mellet menven a kettö.
2. A test fogok közzül penig az kik mikor a testet nem fogják két felöl oldal felt a test mellet mennyenek.
3. Ugy az keserves fogok is mikor hintoban ültetik az keservesekett két felöl oldal felt jarjanak az hintok mellet.
4. A panczelos fegyveres fogo a Varmegye zaszlojával vice Ispán Uram es az fekete lobogos mind az varban mind kün az színben a test lábánál allyanak, job kez felöl a Fegyver fogo, panczelos közeppen, a varmegye zaszlojával Ispan Uram, bal kez felöl a fekete lobogos.
5. Az Idvezült Ur Gyászos szolgálai penig az Palotaban (:mint hogy az kis boltban a testnel el nem térnek:) belöl az Palota ajtaja mellé allyanak csuportban a színben peniglen a be menö ajtonal a test laba felöl es az Ferfi Atyafiak hata megett Csuportban allyanak, mint hogy a Ferfi Atyafiak a be menö ajto felöl [törölve] elöt a testnek job oldala felöl ülnek.
6. Valamihely[t] peniglen a testet az Varbul meg indityák az harangozást a Templomnál el kel kezdeni es mind addig harangozni kel mig a testet a színben le teszik.

El vegezödven es vegben menven a színben is Praedicatio es Oratio a testet ugyan azon test fogok kik a színben be vivék fogják es a sirban be viszik el keserven a testet a sirhoz a keservesek is.

Be vivén a testet a sirban a keservesekett onnet el kel hozni es a keserves fogok hintoban ültetven eö kglmeket el kisirjek es a Var kapunál le veven eö kglmeket fel vigyek azon hazban a melyből ki hozták volt.

Meltóságos Gubernator Uramot es az Urakat ö ngokat ugy az Fö rendeket az arra rendeltetet Gazdák maraszszak es eö ngok Gratiajált s faratsagokatt köszönynek meg.

Hasonlokeppen Mgs Gubernatorne Aszszonyomott es az Ur Aszszonyokott eö ngkat s eö kglmeket ugyan a fő Aszszonyokott eö kgket az arra rendeltetet gazdak maraszszak es az ö ngoknak s eö kegknek faradozasátt s Gratiajált köszönynek meg.

Ezek vegben menven mgs Gubernatorne Aszszonyomott az ö nga Gazdaja kisirje fel az Varban.

Mind ezek vegben menven es az Urak eö ngok minden Rendek el oszolván a színből az arra rendeltetet Gazda a Sir ajtaját rakassa be.

Praebendát ez szerent kel osztani közönsegesen

Egy egj személyre Czipott 3,, 3,,	
Hust	Libr. 1 1/2
Bortt Inst.[?]	1.
Hatt Lora egy veka abrakott,	

Nemes Belső Szolnok vármegyének Level faluban

Egy marhának az Husát
Uraimek Czipot 50.
Zabot metr. 12.

Bortt Ur. 20.
Praebenda Czipot 50

Fejer Czipott 20
Szenatt Cur. 2

Idvezült Kemény Janos Úr
temetese alkalmatosságával
valo Dispositio.

Eredeti okmány. Dátum nélkül. 6 negyedrévű papírlévél fekete tintával

Tamásné Szabó Csilla

Megjelenőben a Nagyszombati Kódex új kiadása

A *Nagyszombati Kódex* a Régi Magyar Kódexek című sorozatban lát napvilágot Budapesten, várhatóan a jövő évben.¹

A *Nagyszombati Kódex* (1512, 1513) óbudai klarisszák számára másolt könyv. Első harmada a hazai misztika legértékesebb nyelvemléke, párbeszédese formájú elmélkedés a *Teljes bölcsességről* címmel. A második rész a lélek üdvösségének kereséséről szóló tanításokat, a harmadik pedig katekizmust tartalmaz. Nevét korábbi őrzőhelyéről kapta: ez az esztergomi káptalan nagyszombati könyvtára volt.

A kódex leírása

A kódex az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár tulajdona. Jelzete: MSS III. 178, melyet ceruzával írtak a kötéstábla belső borítólapjának bal felső sarkába. A könyvtár pecsétje a 158. és a 403. lapok alján található. Ugyancsak tulajdonjogra vonatkozó, fekete tintával írt bejegyzés van az 1, 158, 161, 308, 402. lapokon; az írástükör fölött olvasható: *Ex Libris*, alatta pedig: *Veri Capituli EM Strigoriensis*.

A kódex anyaga egyforma, vastag, negyedrért hajtott papír, jelenlegi lapmérete 210x150 mm. Húsz ívfüzete 202 levélpárból, azaz 404 lapból áll.

Az egy kéz által írott könyv három önálló tartalmi egységből tevődik össze, ezeket valószínűleg külön-külön is használták, és csak később köthették őket egybe, mert első és utolsó lapjaik piszkosabbak, sarkaik kopottabbak a többinél, sőt az első és a második rész után egy-egy üres levél is található. Szintén az egyes részek önállósága mellett szól az a tény is, hogy az első rész későbbi a másodiknál: 1513-ban, a második rész 1512-ben készült a kódexbeli évszámok szerint. A papír vízjele mindenhol azonos, horgony csillaggal (vö. Piccard V. 371, 372, 373, 374. tételével²).

Kötése egykorú, 16. századi barna bőr, vaknyomású, fatáblára vont reneszánsz stílusú, két bordával a gerincén. A két rézkapcsot tartó pántot és a kapcsokat kicserélték, csak a fedőlapon maradt meg az alsó az eredetiből.

Kódexünket egyetlen kéz másolta, személye ismeretlen, írása egyenletes bastarda. A scriptoról annyit tudunk csak, hogy nagyon szorgalmas lehetett, hiszen ugyancsak e kéz írásként tartjuk számon a *Nádor-kódexet* (1508), a *Debreceni Kódex* (1519) ötödik kezétől származó részt, valamint a *Simor-kódexet*, amelynek csak töredéke ismeretes.³

Legkarakteresebb betűje a kurzív *a*, melynek öble és szára elválík egymástól. Az írástzőmők betűtestek, lendületes ívben meghúzott betűszárak, szögletes hurkok jellemzik. A farkas *q* kilenceshez hasonlít.

A sorvonalezás eléggé jól látszik, néhol a punctorium nyoma is megmaradt. Az írástükör mérete 157–164x100 mm között változik a sorok számától függően. Általában egy lapon 19–20 sor van, de találni 18 és 26 soros lapokat is.

¹ Eddigi kiadása: Nyelvemléktár III. *Nagyszombati Kódex*. Közzéteszi Komáromy Lajos és Király Pál. Bp. 1874. I–128. IV: XII. Kézirat másolata a 19. sz. elejéről: MTA Könyvtárának Kézirattára Ms 878. Régi jelzete: Magy. Cod. 4-r. 21. Mikrofilmen: MTA Könyvtárának Mikrofilmtára A 1516/VIII.

² Piccard, Gerhard: *Wasserzeichen*. 5. Wage. Stuttgart 1978.

³ Jakubovich Emil: *A Nagyszombati-codex írója*. Mny. XIII(1917). 22.

A scriptor az íráshoz fekete tintát használt, a díszítéshez általában pirosat. Pirossal írja a címeket, az első részben a *Sapientia* és *Discipulus* szavakat, az iniciálékat. Pirossal díszíti a nagy kezdőbetűket és többnyire rubrumozza a tagolójeleket, néha az ékezeteket is pirossal teszi ki. A rövidebb sorok mellé érdekes hullámvonalú piros sorkitöltő dísz rajzol. Két zöld színű iniciálé is van a kódexben, az első lapon az *E*-t, a 15. lapon az *M*-et rajzolta zölddel, ez utóbbit pirossal díszítette.

A kódexben négy apró rajzocskát találunk, mindig a tartalommal összefüggőt. Az 53. és 316. lapon az írástükör mellé fekete tintával egy-egy gyűrűt, a 248. lapon egy tört, a 331. lapon a *keral'* szó fölé kis piros koronát rajzolt.

Őrszavakat fekete tintával minden ívfűzet végére írt a scriptor, sajnos ezek erősen csonkulnak, mert az egybekötéskor a lapokat körülvághatták. Sok helyen csupán a betűk felső szára látszik.

Többféle, korabeli és későbbi lap-, illetve levélszámozás is van a kódex lapjain.

A kódex története

A *Nagyszombati Kódex* másolójának személye ismeretlen.

A kódex, mint már jeleztük, három részből áll, az első kettőnek keletkezési évét ismerjük: maga a scriptor írta pirossal az egyes részek végére.

A 158. lapon, az első rész végén ez áll: „finis est Anno dominí Milesímo quingentesimo Tredecimo.” A másolás éve tehát 1513.

A második rész egy évvel korábbi, 1512-ben keletkezett. A 306. lapon ez áll: „Vr istennec segedsegeuel vege vağon 1•5•12•.”

A harmadik rész évszám nélküli.

A szakirodalom szinte egybehangozóan állapítja meg, hogy a kódex óbudai klarisszák számára készült.⁴ Karácsonyi⁵ véleménye ettől eltér, szerinte a nagyváradi kláraszűzek számára másolták. Némethy⁶ nem tudja biztosan eldönteni, hogy domonkos vagy klarissza apácák számára készítették-e a kódexet.

Timár⁷ Karácsonyi és Némethy állításait azzal cáfolja, hogy a *Nagyszombati Kódex* tartalmilag domonkos kódexekkel (ÉrsK., WinklK.) is érintkezik, s ehhez a kódexeknek egymás közelében kellett lenniük. Ez a hely csakis Óbuda és a Nyulak szigete lehetett, mert itt találkozhattak egymással huzamosabb ideig a klarissza és domonkos apácák.

Az érintkezés mellett szól az a tény is, hogy a *Nagyszombati Kódex* első harmada egy német dominikánus misztikus művének fordításrészleteit tartalmazza.⁸

A helyhez kötés vitájában ugyanez a kérdés merült fel a *Debreceni Kódex* esetében is. Az új kiadás előszavában Madas Edit így vélekedik: „A vitában Timárnak lehet igaza, amennyiben a kódexet Budához, illetve Óbudához köti, a kérdés azonban nem ilyen egyszerű. Nyelvelmélek kódexeink fordítói, másolói és a megrendelők vagy címzettek általában nem azonos személyek. A fordítók szerzetesek voltak, a másolók jelen esetben lehettek apácák is, a címzettek minden bizonnyal apácák. Az azonban biztos, hogy egy művet kétszer ugyanannak a címzettnek nem

⁴ Timár Kálmán: *Magyar kódexcsaládok*. ItK. XXXVII(1927). 60–67.

⁵ Karácsonyi János: *Szent Ferenc rendjének története Magyarországon 1711-ig*. I–II. Bp. 1922, 1924; II. 596.

⁶ Némethy Lajos: *Adatok Árpádházi boldog Margit ereklyéinek történetéhez*. Bp. 1884. 201–207.

⁷ Timár Kálmán: *i.m.* 60–67.

⁸ Vargha Damján: *A Nagyszombati codex „teljes bölcsességé”-nek forrása*. AkÉrt. XX(1909). 476–486.

másolt le valaki, a *Nádor*-, a *Simor*- és a *Nagyszombati Kódex*ben viszont több azonos kéztől származó azonos szöveg olvasható. Nem valószínű, hogy a három kódexet egyszerre egy helyen használták, mint ahogy ezt Timár állítja.⁹

A kódex vándorlásának nem minden momentuma ismeretes. Timár¹⁰ teljes bizonyossággal rajzolja meg útját Óbudától Pozsonyon, Magyardiószegen, Nagyszombaton át Esztergomig.

Arra nézve, hogy a kódexet Pozsonyba vitték volna magukkal a török elől menekülő óbudai apácák, csak közvetett bizonyítékok vannak. A következő állomás bizonyosságát igazolja a kötetstábla belső borítólapjára írt tulajdonosi bejegyzés. 1617-ben a kódex a senkvici születésű diószegi plébános, Kolenicz Márton birtokában volt: „Sum possessor huius libri Martinus Nomine, Cognomine kolenicz, natione Senquiciensis, et parochus moderno temple Dioszegieñi. Sub Anno Dnj 1617. Incipiens a Festo Exaltationis Sancta' Crucis usc. per tres integros Annos ad Festum interū Exaltationis Sancta' Crucis seruire teneor.”

Timár¹¹ szerint Kolenicz 1617. szept. 14-től 1620. szept. 11-ig volt a Pozsony megyei Diószeg plébánosa. Ez a tény bizonyítaná a kódex Pozsonyon át történő vándorlását, mert a Magyar- és Németdiószeg községekre oszló régi Diószeg 1360 óta az óbudai klarissza apácák birtoka volt. Tőlük kaphatta 1617-ben a plébános a kéziratos könyvet.

Más tulajdonosi bejegyzés nincs a kódexben. Először 1811-ben említi Palkovich György teológiai tanár, aki összeállította az esztergomi káptalan nagyszombati könyvtárában található kéziratok jegyzékét, melynek címe: „Index codicum mss. antiquorum in Bibliotheca V. Cap. Ecc. Metr. Strig. A. 1811 confectus per Georg. Palkovich Theol. Profess. et Bibliothecarium ejusdem”. A jegyzékben 35. tételként szereplő kódex keletkezésének idejét Palkovich 1617-re teszi, nyilván Kolenicz tulajdonosi bejegyzése alapján. Ezt írja róla: „Sz. Anselmus tellyes Böltességéről könyve. Es Libris Martini Kolenicz Senquiciensis, Parochi Dioszeghiensis. In 4°. Comp. Gall. Vol. 1. S. III. N. 1.”¹²

Az esztergomi főkáptalan könyvtára 1852 őszéig Nagyszombaton volt, ekkor költözött Esztergomba Lányi Károly szentszéki jegyző és levéltáros gondozása, felügyelete alatt. 1852 óta tehát kódexünk az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár tulajdona. Nevét korábbi őrzhelyéről kapta.

Az elnevezéssel kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy a 19. században az *Érdy-kódex* a nagyszombati érseki szeminárium könyvtárának tulajdonaként a „Nagyszombati kézirat” nevet viselte. Toldy Ferenc azonban, hogy megkülönböztesse a *Nagyszombati Kódex*től, *Érdy-kódex*-nek nevezte el (első ismertetője Érdy János volt 1834-ben).

A kódex a múlt században többször is megtette az Esztergom–Budapest közötti utat. Kéziratos másolatot készítettek róla, amely az MTA Könyvtárának Kézirattárában van (régi jelzete: Magy. Cod. 4-r. 21, jelenlegi jelzete: Ms 878). Előtte egy aláírás és keltezés nélküli összefoglaló, amelyben a kódex tartalmát és bejegyzéseit ismerteti írója. Szerinte mindezeket vele Lányi Károly könyvtárnok közölte. A kódex másolatának végén hangjelölési és helyesírási jegyzék van, ezt a másoló készítette, akinek személyét nem ismerjük.

A kódexet felhasználták a Nyelvtörténeti Szótár munkálataiban is. E célból Simor János esztergomi érsektől elkérték a nyelvemléket. Erről néhány, az MTA Könyvtárának Kézirattárá-

⁹ Madas Edit: *Debreceni Kódex*. Bp. 1997. RMKód. 21. sz. 11.

¹⁰ Timár Kálmán: *A Nagyszombati Kódex első ismertetése*. Mny XXXII(1937). 330–331.

¹¹ Uo.

¹² *Könyvkiállítási emlékek*. Kiadja az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum. A „Könyvkiállítási kalauz” 2. bőv. kiadása. Bp. 1882. 306–335.

ban őrzött levél tanúskodik. A kérést először Gyulai Pál osztályelnök intézte az Akadémia főtítkárához, Arany Jánoshoz (jelzete: RAL 1218/1874), majd Arany továbbítja Esztergomba, természetesen Lónyay Menyhért akadémiai elnök hozzájárulásával (RAL 95/1874). 1874. február 16-án Simor elküldi a kódexet egy levéllel együtt (RAL 145/1874), február 21-én Arany fogalmazványa szerint meg is érkezett (RAL 1395/1874). Végül 1875. március 31-én küldték vissza a munkálatok befejeztével egy köszönőlevél kíséretében (RAL 288/1875).

Kódexünket kiállították 1882-ben az Országos Magyar Iparművészeti Kiállításon is. Erről tanúskodik a könyv elejére beragasztott kis cédula. A „Könyvkiállítási kalauz” 2. kiadásában (1882) a 72. katalógusszám alatt szerepel.

A kódex tartalma

A kódex három önálló tartalmi egységből áll.

Az első rész (1–158) Seuse (Suso) Henrik Amand (és nem Anselmus, amint a kódexben szerepel) német domonkos rendi szerzetes egyetlen latin nyelvű műve, a *Horologium sapientiae* (A teljes bölcsességről) egyes fejezeteinek a fordítását tartalmazza.¹³ Az 1513-ból ránk maradt szöveg másolat. Vargha szerint a fordítás ideje a 15. század utolsó évtizede lehetett, ekkor másolják Seuse műveit más nemzetek is. Vargha kódexünk scriptorát gépiesen másolónak tartja. A fordítás egészében nyomon követi az eredeti szöveget, amely azonban nem szó szerinti, hanem bizonyos önállóság jellemzi. Megtartja a latin *Sapiencia*, *Discipulus* és a *consolál* szavakat. Az előbbieket mindig értelmezi is (*Sapiencia* = bölcsesség, *Discipulus* = bölcsességnek fia).

A szövegben egy passióból önállósult Mária-siralom is van (145–153), amely típusában egyezik a NádK. (342–388), illetve a WinklK. (213) Mária-siralomával.

Az első részt a „Szent Alázatosságnak dicsérete” kezdetű elmélkedés zárja (156–158). Ez a téma megismétlődik a 251–273. lapokon.

A második rész (161–306) tanításokat, elmélkedéseket tartalmaz, amelyek a bűnbánatot segítik elő, valamint egy példázatot, amely az imádságból rózsakoszorút kötő deákról szól.

A harmadik rész (309–403) a lélek üdvösségének elnyeréséhez szükséges tudnivalókat, magyarázatokat, a gyónást megkönnyítő bűnlajstromot, a Credo, a Pater noster, az Ave Maria magyarázatát, valamint egy példát foglal magába. Ez a példa, amely a zsolozsmájukat tunyán mondó szerzetesekről szól, zárja kódexünk szövegét.

A kódex hangjelölése

A kódex egyetlen kéz írása. A *Simor*-, a *Nádor*- és a *Debreceni Kódex* ötödik kezének írással azonos.

Helyesírása viszonylag egységes. Kniezsa a mellékjeles helyesírás II. C típusába sorolja.¹⁴ Farkas az egyjegyes (mellékjeles) helyesírású kódexek B. típusának képviselőjeként tartja számon: „A típusalkotás alapja, hogy a lényegében és eredetében egyjegyes mellékjeles rendszerben a problematikus hangok közül a *c*, *cs* jeleként a várható *č*, *l*-féle betű mellett a másik rendszerből való *cz*, *ch* is használatos.”¹⁵

¹³ Vargha Damján: *i. m.* 476–486.

¹⁴ Kniezsa István: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Bp. 1952.

¹⁵ Farkas Vilmos: *Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története*. Bp. 1971. NytudÉrt. 74. sz. 67.

A maitól eltérő hangjelölések a következők:

Hang	Betű
á	a, aa
c	c, ch, L (14, 37. lap)
	cz, tz
cs	L, ch
é	e, ee
gy	g, gý
i, í	i, ý, ý
j	i, ý, ý
k	k, c
ly	l', lý
ny	ń, n
ó	o, oo
ö	o, ew
ő	oq
sz	z, sz
ty	t', tý, ti
u, ú	u, v
ü, ű	ú, w
v	v, u, w
zs	s

A hangjelölésben tehát megfigyelhető néhány következetlenség. A mellékjeles betűk mellett betűkapcsolatokat is használ, néha ugyanazokat más-más hang jelölésére. Meglehetősen gyakori a henyé *h*, a *j*-t több alkalommal ' jellel rövidíti.

A kéz tagolójelei a / (virgula) és a • (középső pont, amely lehet kis- és nagy pont egyaránt).

Gyakran megjelenik a } („félparagrafus jel”) mint mondat egységet kezdő jelölés. Ezt is általában rubrumozza. A szövegben három kérdőjelet is találunk, mindig a mondat elején a *mire* kérdőszó előtt (163/14, 22; 164/18). Az elválasztást a sor végén és a következő sor elején egyaránt jelöli egy ferde vonallal. A betoldások helyét szintén megjelöli, mind a szövegben, mind pedig a beiktatandó szó előtt találunk betoldójelet.

A kódex nyelvjárásáról D. Bartha Katalin¹⁶ megállapítja, hogy labiális *ö*-zést és illabiális *i(i)*-zést mutat, mindkettőt erős fokon.

¹⁶ D. Bartha Katalin: *A labiális-illabiális tendencia állapota a Nagyszombati Kódex nyelvjárásában*. Mny. LXVI(1970). 300–312, 429–443.

Turai Tünde

A somlyóújlaki asztal és asztaltáncoltatás hiedelemköre

Az asztal mint az ég és a spirituális központ szimbóluma¹ olyan objektum, aminek segítségével kapcsolat teremthető a transzcendens világgal. Mivel a profán és a túlvilági szféra találkozását teszi lehetővé, egyrészt az Istennek bemutatott áldozatok helyévé válik, s mint ilyen az oltár előképének tekinthető, másrészt pedig a természet és a test újjáéledésének képzetei társulnak hozzá, termékenységszimbólum jellegét öltve.²

Ezeknek az archetipikus sajátosságoknak következtében az asztal körül való összegyűlés a transzcendens világgal való kommunikációs lehetőséget valósítja meg.³ Az ilyen összejövetelek tehát az olyan lényekkel való érintkezésre adnak alkalmat, amelyek nem részei a profán világnak: halottak lelkei. Az asztaltáncoltatás jelensége a 19. században terjedt el az amerikai spiritizmus nyomán, azt feltételezve, hogy az asztal kopogtató jelbeszéde mögött elhalt emberek lelke rejtőzik.⁴

Bár a spiritiszta szeánszok fokozódó népszerűsége következtében az asztaltáncoltatás egyre nagyobb tömegek körében vált ismertté, és folklórjelenséggé nőtte ki magát, a néprajzi szakirodalom nagyon kevésé foglalkozik ennek a jelenségnek és képzetkörének az elemzésével. Tanulmányomban ezért nem az asztaltáncoltatás jelenségének általános bemutatására törekszem, hanem egy konkrét példa ismertetésére.

Egy szilágysági faluban, Somlyóújlakon⁵ és a hozzá legközelebb álló városban, Szilágysomlyón⁶ végeztem kutatásomat. A hiedelemkör Újlakon kezdte életét, ugyanis tárgyi központjának, az asztalnak a tulajdonosa idevaló, és az asztal jósló és táncoló képességének a kipróbálására is itt került sor először. A más településeken lakó rokonok és barátok érdeklődését felkeltve, az asztal elhagyta a falut, és bejárta a környező falvakat és várost egyaránt.

A spiritiszta szeánszoktól való különbözőség

A spiritizmus alapja az a hit, miszerint az emberi lélek halhatatlan, és a test biológiai halála után a lélek összekötetésbe léphet az élőkkel, olyan fizikai és lelki tünetények sorát idézve elő, amire az ember nem képes. Az élők és a halottak szférája közötti kapcsolatteremtés közvetítőkön (médiomokon) keresztül valósítható meg, akik sajátos képességekkel rendelkezve megidézhetik a halottak lelkeit, kapcsolatba léphetnek velük.⁷ A spiritiszta szeánszok egyik legnépszerűbb technikája az asztaltáncoltatás volt.⁸ Ezeknek az együttléteknek fontos feltételei voltak: a médium jelenléte, a sötétség vagy félhomály, a médium sajátságos állapota (transz), a jelenlevők koncentrációja, a csend; illetve fontos mozzanat volt a halottidézés, a vele való kommunikálás.⁹

A szilágysági példa egészen eltérő képet mutat. Nem teremtenek kapcsolatot halottakkal, nem idézik meg azok lelkeit. Egyetlen adatközlő képzi azt, hogy az asztalban túlvilági gonosz

¹ Evseev, Ivan: *Dicționar de magie, demonologie și mitologie românească*. Timișoara 1997. 258.

² Uo.; Hoppál Mihály–Jankovics Marcell–Nagy András–Szemadám György: *Jelképtár*. Gyula 1997. 27.

³ Evseev: *i.m.* 258.

⁴ *Magyar Nagylexikon* II. 1994. 510; Dr. Lehmann Alfréd: *Korunk spiritizmusa és okkultizmusa*. = L. A.: *Babona és varázslat a legrégebb időktől a jelen korig*. Bp. 1900. 369–431.

⁵ Román neve Uileacu Șimleului.

⁶ Román neve Șimleul Silvaniei.

⁷ Vö. Dr. Lehmann: *i.m.* 369; Keszeg Vilmos: *Jóslások a Mezőségen. Etnomantikai elemzés*. Sepsiszentgyörgy 1997. 82; *Magyar Nagylexikon* II. 1994. 510.

⁸ Keszeg: *i.m.* 85.

⁹ Dr. Lehmann: *i.m.* 369–502; I. még Keszeg: *i.m.* 85–89.

lelkek laknak, és az asztaltáncoltatás alkalmával ezekkel léptek kapcsolatba. A szeánszok alkalmával viszont a kapcsolatot nem a lelkekkel, esetleg szellemekkel veszik fel, hanem csupán az asztallal. A kérdéseiket sem túlvilági lényekhez intézik, hanem az asztalhoz. Médiumra sincsen szükség, ugyanis bárki kérdezhet, olyan is, aki akkor lát ilyesmit először. Különösebb külső körülményre nincs szükség: a villany égni szokott, a jelenlevőknek nem kell feltétlenül koncentrálniuk, beszélgethetnek, viccelődhetnek, sőt nevelhetnek is. Sajátos állapotba (transz) nem kerül senki. A kommunikáció tehát az asztal és a jelenlevők között zajlik, közvetlen formában, különleges külső körülmények megteremtése nélkül.

Az asztal bemutatása

Az asztal különlegességét abban látják, hogy nincs benne semmi vas, faékekkel vagy faszegekkel van összeállítva. De mivel már legalább negyven éve házról házra, sőt helységről helysére hordozzák, annyira meggyengült, hogy elkerülhetetlenné vált, hogy megerősítsék vasszegekkel, és a lábát megdrótozzák. Bár a vas hiányát lényeges feltételként emelik ki, a későbbi változtatások nem gyengítettek a hiedelem erején. „*Nem vagyok abban biztos, hogy egyáltalán számít valamit, hogy ebbe van-e egyáltalán szeg, vagy egy szeg van benne, vagy huszonhét.*” (Sz. I., sz. 1948)¹⁰

A másik nagyon fontos sajátossága a régisége: „*Tulajdonképpen ez egy nagyon réginek tűnő asztal. Így ránézésre nem ad az ember semmit rá.*” (ifj. P. A., sz. 1968) 150–200 évesnek tartják vagy még régebbinek. Stílusa és állapota is ezt jelzi: „*Olyan kis rozoga asztal, hogy valami ritkaság ... De azt mondom, hogy az tuti, hogyha én megnyomom, az összetörik egy az egybe, de engem felemelt, egy lábra.*” (ifj. P. A.) „*De tudtommal, mivel ez egy rozoga kis asztalka, ütöttek bele szeget, hogy ne menjen szét, és továbbra is táncolt.*” (Sz. I., sz. 1948)

Kihangsúlyozzák azt is, hogy könnyű, alapanyaga talán fenyő.

Alakja: téglalap.

Méretei: kicsi, kb. 80 cm magas, az asztallap 40x50 cm nagyságú.

Ezeken kívül lényeges az is, hogy van fiókja, vagyis fiókhelye, mivel ebbe kell belebeszélni.

Az asztal milyenségét nem mindenki tartja fontosnak. Nagyrészt azonban a táncoltatás képességét az asztal különlegességével magyarázzák („*Puterea este în masă.*”¹¹ V. C., sz. 1948), de vannak, akik a meghalt gazdája sajátosságaiban találják meg a választ erre a különleges jelenségre, sőt néhány adatközlő teljesen elvonatkoztat az asztaltól, és a jelenlevők „*egy húron pendülésével*”, bibenergiájával, szuggesztiójával stb. indokolja a történeteket.

Mindezekén kívül fontos tartozékai az asztalnak antropomorf tulajdonságai:

– Megsértődik, ha nem beszélnek szépen vele, vagy ha kinevetik: „*Há, szépen beszélni. Szépen tenni fel a kérdést. Nem kiabálva. Ha kikacagtuk, akkor megharagudott, akkor nem mozgott.*” (N. Sz., sz. 1952) „*Dacă ai vorbit obraznic, nu mai bătea, nu mai făcea nici un efect.*”¹² (V. C., sz. 1948)

¹⁰ Mivel a beszélgetések jellege túlságosan személyes volt, és engedélyt sem kértem adatközlőimtől arra, hogy nevüket nyilvánosságra hozzam, csak neveik kezdőbetűivel jelzem az azonos adatközlőhöz tartozó szövegeket. Viszont az adott hiedelemkör vizsgálatára fontosnak tartom az életkor jelzését, s ezért a születési dátumot egy esetben sem hagytam el.

¹¹ *Az erő az asztalban van.*

¹² *Ha szemtelenül beszéltél, nem kopogtatott többet, nem reagált többet semmire.*

– Elfárad, nincs kedve: „Már amikor sokan, nagyon sokan jöttek, és mind kérdezték, oszt nem vót már kedve, akkor nem mozdult. És kérdeztük, hogy el van fáradva, vagy valami. És kopogott, hogy igen. És akarja, hogy menjenek el? És megint kopogott, hogy igen.” (N. Sz., sz. 1952)

– Kiengesztelhető: „Jaj, ne haragudj, asztalkám, ne haragudj, hogy megsértettelek.” (V. J., sz. 1970)

– Szépen kell vele beszélni, sőt hízelegni kell neki: „Te rog răspunde la întrebare. Te rog frumos.”¹³ (V. C., sz. 1948) „Asztalkám, légy szíves, mondd meg...” (id. P. A., sz. 1944)

– Egyenrangú partnerként kell kezelni: „Amíg nem úgy beszélsz vele mint egy partnerrel, addig nem is hajlandó...” (Sz. I., sz. 1948)

– Zavarja a tévé (l. később is).

– Vannak preferenciái: „Állítólag az asztal nem mindenkire hallgat. Volt egy valaki, akiről tudták, hogy arra hallgat, és azt elhívták, hogy ő beszéljen hozzá.” (K. E., sz. 1970) „A reformátusokat szereti. [A katolikusokat nem?] Há igen, me há református vót [ti. a gazdája]. [És a hívőket sem szerette?] Há úgy mondta, úgy kopogta, ahogy kérdezték tőle.” (P. I., sz. 1945)

– Megszomjazik, iszik: „Kérdeztük, hogy szomjas? Kopogott, hogy igen. És mit akar inni? Pálinkát vagy bort vagy sört? És akkor, amikor mondtuk az italt, kopogott. És egy-egy csepp bort vagy sört vagy még pálinkát is úgy az asztal tetejire, és eldörzsöltük.” (N. Sz., sz. 1952) „Câte pahare de vin vrei? Și atunci lovea de două ori. Și au turnat ăștia paharul pe masă. [Și a dispărut?] O curs jos. Unde să dispară?”¹⁴ (V. C., sz. 1948)

Az újlaki asztal és asztaltáncoltatás története

Általánosan ismert, hogy az asztal eredeti tulajdonosa: „valami öreg néni volt” (Sz. I., sz. 1948). Pontosabb információkra csak az újlakiak emlékeznek: Hudi Erzsébetnek hívták, és 1981-ben halt meg.

Az asztal beszerzésére vonatkozó ismeretek hiányosak, még az unokája sem tud semmit erről. Elképzelhetőnek tartják, hogy a férje készítette, de ez nem valószínű. Tözsomszédja és családja, akik azt tartják magukról, hogy a faluban ők tudnak róla a legtöbbet, mivel „nálunk mindennapos volt. Csak aludni járt haza.” (K. E., sz. 1934), Hudiné elbeszéléseire hivatkozva, úgy emlékeznek, hogy vagy ő, vagy az édesanyja cseléd volt Magyarországon egy grófnál, és ott kapta, onnan hozta magával. „Az asztalt aztat... egy cseléd volt Magyarba egy grófnál. És onnan hozta az asztalt el. Onnan kapta. Egy gróftól. De hogyhát ki, aztat nem tudom... Az biztos, hogy régi volt... Lehet, hogy az édesanyja hozta az asztalt, arra nem emlékszem, hogy ő vót cseléd vagy az édesanyja vót cseléd valami grófnál Magyarba. És akkor hozták ezt az asztalt.” (K. I., sz. 1954)

Hudiné – nem tudni, milyen okból – elajándékozta vagy eladta „potom pénzért” (ifj. P. A., sz. 1968) az asztalt a szomszédjának, és a továbbiakban öröklődés útján került újabb és újabb gazdákhöz. Jelenleg Sarmaságon van.

Az asztal különleges képessége felfedezésének történetéről csak az unokája tud: „Nagyanyám, amit mondott, hát aszonta, hogy legelőször, amikor Kárásztelken¹⁵ vót, ahol eztet csinálták, ahol ű látta. Ű azért ment oda, hogy megkérdezze... akkor vótak a fronton kint Oroszor-

¹³ Kérlek, válaszolj a kérdésre. Szépen kérek.

¹⁴ Hány pohár bort kérsz? És akkor kétszer kopogott. És ezek az asztalra öntötték a pohárból. [És eltűnt?] Lefojyt. Hova tűnt volna?

¹⁵ Újlaktól kb. 10–15 km-re. Román neve Carastelec.

szágra nagyapámék... hogy él-e nagyapám. És én nem tom, hány asszonynak a férje itt a faluba, az mind odavót. Ű azért ment el, hogy azt kérdezze meg. És azután, mikor hazajött, itt is megpróbálták az ilyesmiket.” (K. E., sz. 1958)

Az asztalt kb. negyven évig hurcolták házról házra. Bejárta a közelebbi falvakat és várost egyaránt. Különböző neműek és korúak, különböző foglalkozásúak és különböző társadalmi rétegekhez tartozók vettek részt asztaltáncoltatáson. Az 1989-es változások után még rövid ideig foglalkoztak vele, de utána kiesett a gyakorlatból. Részben azért, mert azóta vannak változatosabb szórakozási lehetőségek is. Részben azért, mert megunták: „*De atunci n-am mai avut nici curiozitate, deci... atunci ne-am satisfăcut cu ea toate curiozitățile.*”¹⁶ (O. M., sz. 1955) „*Hát akkorába egy olyan nagy újdomság volt.*” (N. Sz., sz. 1952) De vannak ilyen jellegű magyarázatok is: „*Azt is mondták, a demokrácia megváltoztatta az asztalt... Hogy annak idején nem volt ennyi energia, és akkor tudtak ezek az ilyesmi... babonák, meg mit tudom én mi, működni. De most ezek a levegőbe elveszik.*” (V. J., sz. 1970)

Az asztal gazdája

Hudi Erzsébetet a megkérdezettek többsége nem tartja különleges tudással vagy képességgel rendelkezőnek. „*Egyszerű falusi asszony.*” (K. E., sz. 1943) „*[B. azt mondta, hogy ez az asszony el tudta venni a tehének tejét.] Azt én nem halltam azat. A szomszédot mondták, izét: M. I.-t.*” (P. M., sz. 1922) „*Én tudnám, hogy valami szellem lett vóna Erzsók néniibe, me nálunk mindennapos vót... Tudtam vóna, hogy tehenekből tejet hozott vóna, vagy ilyesmit. Abzolút sohase semmit nem hallottunk.*” (K. E., sz. 1934)

Felmerült annak a gyanúja, hogy „piritusza” lett volna, de ennek a lehetősége mégis ki van zárva. „*Ha csak az Ű szavára hallgat az asztal, akkor igen, akkor na, van piritusza, de elvitte bárki, és szólottak, és akkor táncolt az asztal.*” (K. J., sz. 1933)

Egyesek mégis azt tartották róla, hogy valami nincsen egészen rendjén vele. „*A falu mindig azt tartotta, hogy valami nem stimmel vele kapcsolatban.*” (Sz. I., sz. 1948) „*Azt úgy tartották a faluban, hogy kicsit misztikus ilyen öreg nénikének tartották.*” (V. J., sz. 1970) „*Azt mondták, hogy nem volt tehénük, és teje mindig vót. Hudinének. Én hallottam. Ű el tudta rendezni, hogyhát ha a te tehenedbű kiviszi a tejet.*” (V. B., sz. 1938)

Az asztaltáncoltatás jelenségének a bemutatása

A jelenlevők (asztaltáncoltatók és kívülállók) száma

Az újlakiak, az Újlakról elszármazottak, illetve azok, akik Újlakon vettek részt asztaltáncoltatáson, azt tartják, hogy hét embernek kell az asztalon tartania a kezét. „*Nem, ezt nem lehet, drága, egyedül, csak hogyha heten vagynak. Muszáj hét legyen.*” (K. E., sz. 1958) Ez főleg az elején fontos, de „*Mikor már belejött, akkor már egy emberrel is úgy megyen mind.*” (ifj. P. A., sz. 1968) Szükséges egy nyolcadik ember jelenléte is, aki az asztalhoz beszél. „*Fábú vót összeállítva, és kicsike asztal volt. Kivettük a fiókját. Hét, heten vótunk, és a nyócadik kiabált bele... Aki odaült az asztal fiókjához, ráült egy kisebb székre, és kiabált belé az asztalba.*” (K. E., sz. 1958) Ez elsősorban a bevezető percekben szükséges, amíg az asztal megmozdul, utána már akárki beszélhet hozzá.

¹⁶ Azóta kíváncsiak sem voltunk, szóval... akkor vele elégettettük ki minden kíváncsiságunkat.

A hét személy jelenlétét nem tartják mindenhol fontosnak, sokan nem is tudnak erről a kritériumról. A lényeg csak az, hogy egynél többen legyenek. Vagy: „*Mindegy. Ahányan elférnek a kezükkel.*” (L. F., sz. 1937)

Azokon kívül, akik közvetlenül kapcsolatban vannak az asztallal, tehát akik „táncoltatják”, még nagyon sokan lehetnek jelen. A kívülállókra nem vonatkozik semmilyen betartandó szabály, csupán akkor, ha ők is kommunikációs viszonyba lépnek az asztallal.

A jelenlevők személye

Kívülállóként bárki jelen lehet egy ilyen összejeövetelen. Az asztalt viszont csak az táncolathatja, aki hisz benne. Ha ennek a feltételnek nem tesz eleget akárcsak egy is közülük, az asztal nem fog táncolni, vagy csak nagyon nehezen. „*Ha a közül, ahányan vannak, ha egy nem hisz benne, nem mozdul... Például nálunk is. Lehozták. És az én uram nem hisz benne. Az, ha nem vette le a kezét, az asztal meg sem mozdult.*” (V. B., sz. 1938) Vannak mégis olyan tapasztalatok, hogy kételkedők részvételével is megindult az asztal.

Az újlakiak ajánlottan tartják, ha a táncoltatók között jelen van egy hetedik születésű személy. „*Az egyik kellest a hetedik gyerek legyen. Hogy hetedik születésű legyen.*” (P. I., sz. 1945)

Az asztaltáncoltatók elhelyezkedése

Általában csak azt tartják fontosnak, hogy az asztal körül helyezkedjenek el. Állhatnak is, ülhetnek is. Az elrendeződésük lehet szabad, illetve szabályhoz kötött: szabadon kell hagyni azt az oldalt, ahol a fiók helye van; ha ketten vannak, akkor egymással szemközti oldalon kell állniuk; ha négyen vannak, akkor minden oldalon kell egy személynek lennie.

Testhelyzetre vonatkozóan csupán a kéztartás szabályozott: „*Hétnék a keze rajta kellett legyen, úgy, hogy egybeírjen... egész a kisujjáig egybeírjen a keze.*” (K. E., sz. 1958) A kezek egybeérése nem megsérthetetlen kritérium. A lényeg csak az, hogy mind a két kéznek érintenie kell az asztallapot.

A vezető szerepe

A vezető jelenléte nem feltétlenül szükséges, a jelenség nélküle is működik.

Mivel egyesek azt tartják, hogy az asztal nem hallgat mindenkire, meghívják egy olyan személyt is, aki már részt vett asztaltáncoltatáson, és akiről tudják, hogy az asztal reagált a kéréseire, kérdéseire. Az ő szerepköre és feladatköre elsősorban a „bemelegítés” idejére vonatkozik. Beszélnie kell az asztalhoz, hízelegnie kell, rá kell vennie, hogy megmozduljon. „*Rengetegget kell hozzá beszélni addig, amíg elindul az egész... Asztalkám, drága. Így. Tehát személyhez, és nem akármilyenhez. Tehát kell vele éreztetni, hogy gyakorlatilag ő az, aki dönt, és te ki vagy neki szolgáltatva, és te csak megkéred arra, hogy legyen szíves és csinálja. Ő valami felsőbbrendű, misztikus valami, amivel szemben neked vagy alázatosnak kell lenni, és akkor hajlandó veled közreműködni, vagy egyszerűen nem válaszol... Azt mondták, hogy ha nem tartjuk tiszteletben, akkor nem hajlandó.*” (Sz. I., sz. 1948) A kérdéseket is a vezető közvetíti kezdetben, de amennyiben az asztal „belejön”, az ő szerepe megszűnik, és bárki kommunikálhat közvetlenül az asztallal.

A bemelegítés

A bemelegítés öt perctől kb. fél óráig tarthat, attól függ, hogy milyen meleg van a szobában. A kezdeti idő jelentősége a „melegítésben” van, ami a kezek által történik, de ezt segítheti az is, ha a szoba hőmérséklete magas. „*És úgy melegedett fel az asztal. Úgy, ha rátette a kezit*” (K. E., sz. 1958) „*És így rátettük a kezünket, és mikor felizzadt a tenyerünk, akkor az asztal úgy kezdett... A tenyér... Érezte az a meleg... Átmelegedett az asztal...*” (P. J., sz. 1943)

Erre az időre a viselkedés lehetett szabályozott („*Meg nem szabad rosszra gondolni, meg kételkedni benne.*” Sz. I., sz. 1948; „*Liniște. Nu-i voie să vorbească nimeni nimic.*”¹⁷ V. C., sz. 1948) és szabad („*Szabad vót beszélni aközbe.*” K. E., sz. 1958).

A beszélőnek ez idő alatt biztatnia kell az asztalt, hogy emelkedjen fel. „*Kellett melegíteni, és közben P. B. kiabált, hogy: »Asztalka, állj két lábra, ha akarsz velünk beszélni.« És aztán ezt egy párszor elkiabálta, és aztán felemelkedett.*” (K. E., sz. 1970) „*És akkor volt egy olyan fiókja, mán a helye a fióknak. És abba beszélt a nyolcadik, vagy akárki, hogy na: »Asztalkám, emelkedj fel.« S az emelkedett. Ott, ahol beszélt. »Asztalkám, most a másik felől.« És akkor ott emelkedett.*” (R. A., sz. 1968)

Ha az asztal reagált ezekre a kezdeti kérésekre, akkor következhetnek a kérdések és a „ritka”, „fantasztikus” jelenségek.

Körülmények

Időhöz való kötöttség nem jelentkezik kritériumként. Bármelyik évszakban és napszakban lehet asztalt táncoltatni. A legkedveltebb mégis a tél és a délután, illetve az este. Indoklásként csupán arra hivatkoznak az adatközlők, hogy ekkor érnek rá leginkább ezzel foglalkozni.

A helyhez való kötöttség sem szabályozott.

A meleg hőmérséklet ajánlott, de ha nem adott, akkor pótolható a kezekkel való melegítéssel. Az asztal „beindulását”, nem teszi lehetővé, csak lelassítja.

Zavaró tényezőként a kezekben levő ékszereket (gyűrű, óra, fém karkötő) tartják számon, amelyeket le kell tenni. Egy adatközlő említette, hogy az asztal azért nem akart náluk megmozdulni, mert a tévé be volt kapcsolva („*Volt úgy, hogy nem akart táncolni vagy kopogni, ha ment a tévé. Kérdeztük, hogy zavarja a tévé vagy valami? És kopogott, hogy igen. Akkor kérdeztük, hogy ótsuk el? Akkor jött utánunk.*” N. Sz., sz. 1952), illetve azt, hogy az asztal nem tűrte egy nő közvetlen közelségét, mert fekete ruhába volt öltözve.

Sötétnek, valamint csendnek nem szükséges lennie.

„Érdekes” és „fantasztikus” jelenségek

– Felemelkedik magától (egy, két vagy három lábra), és így meg is áll. Lenyomni sem lehet: „*Ez tényleg magyarázhatatlan. Valami, ami fel van emelkedve, és nincs alátámasztva, az le kell hogy essen. S ez nem esett le. Ezt lenyomni se lehet.*” (Sz. M., sz. 1948)

– Kopog a lábával: „*Hát igen-igen koppan így minden kérdésre, csak azt nem tudjuk, hogy igaz vagy nem [a válasz].*” (K. E., sz. 1958)

– Ugrabugrál: „*A végén már úgy belemelegedett, emlékszem... hogy ugrabugrált összevissza. Kacagtunk, nevtünk.*” (V. J., sz. 1970)

¹⁷ Csend. Nem szabad senkinek semmit sem beszélnie.

– Odaszorit a falhoz: „Mondtuk, hogy szorítsa oda azt a személyt. És akkor tényleg volt, amikor így nyomta, és azt az asztalt nem tudta félrenyomni az a személy.” (V. J.)

– Kikísér a szobából: „Amikor láttuk, hogy olyan jól megy, valamelyik a vicc kedvéért megjegyezte, hogy na most kísérd Enikőt az ajtóig. És akkor elindult az ajtó felé. Utána kellett menjünk.” (Sz. I., sz. 1948) „A végén, amikor mentünk hazafele, kísért ki mindenkit. Úgy, tartottuk rajta a kezünket, és mentünk utána, és így egész az ajtóig.” (N. Sz., sz. 1952)

– Táncol: „És keringőzött. Margit nénit. És így ment körbe. Így lassan ketten.” (id. P. A., sz. 1944) „Enikővel a szó szoros értelemben keringőzött az asztal” (ifj. P. A., sz. 1968) „»Táncoljál!« Akkor táncolt is. Keringőzött... Mondtuk, hogy: »Csárdásozzál!« Akkor így: egy-kettő, egy-kettő. Azt mondtuk: »Járjad a măruncicát!« [...] »A keringőt.« Akkor így körbe.” (R. A., sz. 1968) „»Aztán még táncolt is. Még tangót is meg mindenfélét.«” (N. Sz., sz. 1952)

– Felemel embereket, ha ráülnek: „Volt úgy, hogy ráült egy férfi vagy egy nő. Még a lányom is. És kérdeztük tőle, hogy fel bírja emelni? Kérdeztük előbb, hogy felemeli? És kopogott, hogy igen. De fel bírja emelni, van olyan erő benne? És akkor is kopogott. És ráült. És hátrafele emelte. Két lábra.” (N. Sz., sz. 1952) „»Asztalkám, felemeled az A.-t?« Akkor ráültem. És akkor: »Emeld két lábra.«...Utána: »Emeld egy lábra, ha bírod.«” (ifj. P. A., sz. 1968) „Fel-emelte, felült az asztalra egy 90 kilós ember. »Asztalkám, emeld fel.« És akkor felemelte.” (R. A., sz. 1968)

– Diót tör: „Törte a diót. Tettünk egy diót a lába alá, és felemelkedett, és addig mozgott úgy egy lábom, míg eltörte teljesen a diót.” (N. Sz., sz. 1952)

– Iszik. (Lásd az asztal antropomorf tulajdonságainál.)

– Mindenre képes: „Akármit lehet.” (N. Sz., sz. 1952)

– Válaszol a kérdésekre.

Az asztaltáncoltatás szokásának gyakorlása: motivációk

Elsősorban szórakozásnak számított az asztaltáncoltatás. S mint ilyen inkább a fiatalok foglalkoztak vele. Az 1989-es változás előtt volt nagyon népszerű, mert akkoriban nemigen volt más lehetőség a szórakozásra. A legmegfelelőbb a tél volt, mert ilyenkor több idő jutott erre. Több órán keresztül ültek/álltak mellette. Volt úgy, hogy heteken, hónapokon keresztül mindennap elővették. „Szórakozásból. Szórakoztunk. Hát fiatalok voltunk. Összeültünk ott a haveri társaság.” (R. A., sz. 1968) „Többször. Pláne így télen, mint most is. Mint most télen, pláne itt falun, úgy a fiataloknak nincs hogy hova menni. Most már nem, de amikor én fiatal voltam.” (K. E., sz. 1958) „Egy szórakozás vót az akkori fiataloknak.” (P. M., sz. 1922) „Am jucat de revelion. Și atunci toată noaptea am jucat cu ea.”¹⁸ (O. M., sz. 1955) „Că a fost o distracție. Am ținut într-o veselie. Coceam cartofi în ler, un pahar de vin, și dai cu masa... A fost o distracție de iarnă.”¹⁹ (M. V., sz. 1949) „Mi csak így szórakoztunk. Fiatalok vótunk. Szombat, vasárnap még nem volt akkor ennyi minden: ez-az, diszkó, meg ez, miegymás. Na. Itt az asztal.” (ifj. P. A., sz. 1968)

Az asztalt mutogatás céljából is elővették, ha olyan vendégük érkezett, aki még nem látott ilyesmit, de érdekelt. „Ha került egy haverem, aki még nem látta, akkor: ne, fiúk, gyertek már, hogy mutassuk meg a Jancsinak vagy a Bélunak, vagy a... mégis miről lenne szó.” (ifj. P. A., sz. 1968)

¹⁸ Szilveszterkor szórakoztunk vele. És akkor egész éjszaka játszottunk vele.

¹⁹ Mert szórakozás volt. A jókedv megvolt hozzá. Sütöttünk krumplit a lerben, egy pohár bor, és gyérünk az asztallal... Téli szórakozás volt.

A kíváncsiskodóknak és a kételkedőknek is szívesen bemutatták, hogy mit tud az asztal, részben öngigazolásként, részben eleget téve a kérdésnek, részben a szórakozás kedvéért. „*Hát az akkorába olyan nagy újdonság volt. Nekünk is H. mondta. És nem hittük. És akkor elment utána. Behoztuk, elhoztuk hozzánk.*” (N. Sz., sz. 1952)

A kérdezés és a kérdések

Az asztallal való beszélés módja

A legtöbb adatközlő szerint hangosan, esetleg kiabálva kell az asztalhoz beszélni: „*Ahol a kanalakat szokták tartani, kihúzták, és abba kiabáltak bele.*” (V. J., sz. 1970) Lehet vele normális hangerővel is beszélni, sőt egyeseknek olyan tapasztalataik is vannak, hogy elég volt a kérdésre csak gondolni, és az asztal mégis reagált: „*Mikor beindult, akkor már tulajdonképpen így csak a szuggesztiótól is: hogy én gondolok valamire, és akkor elindul. Vót úgy, hogy amelyik erősebben gondolt... Tulajdonképpen mindenki gondolt valamire, és ha én erősebben koncentráltam, akkor az én izémre hallgatott.*” (ifj. P. A., sz. 1968) Bár a hangerősségre vonatkozóan eltérően vélekednek a megkérdezettek, de abban mindannyiuk válasza megegyezik, hogy szépen, kérelve és tisztelettudóan kell az asztallal beszélni.

A kérdezés módja

Az asztal csak akkor tud válaszolni, ha jól teszik fel a kérdést, tehát a kérdésnek olyannak kell lennie, hogy az arra adott válasz számszerű legyen. „*A lényeg az, hogy hogy teszed fel a kérdést. Tehát a kérdést nem teheted így fel: Meghal Ceaușescu? Erre nincs mit kopogjon. Hanem ezt kell mondani: Hány évig él még Ceaușescu? S akkor ezt ki tudja kopogni. Ha így meg így van, akkor kopogjál egyet, ha így meg így van, akkor kopogjál kettőt. Tehát ilyen kérdésekre tud válaszolni. Ha nem olyan kérdést teszel fel, amire a válasz nem egy szám, akkor ő azt nem tudja értelmezni, nem tudja lekezelni, és akkor nem válaszol.*” (Sz. I., sz. 1948)

A kommunikáció nyelve

Egyes újlakiak tapasztalata szerint az asztal csak magyarul ért: „*Például belekérdeztek románul, hogy hallgat a román szóra? De nem, románul nem hallgatott, a román szóra. Nem mozdult.*” (id. P. A., sz. 1944)

Mikor az asztal bekerült Szilágysomlyóra, nagyon sok román családhoz is eljutott; ahol nem azt tapasztalták, amit a fenti adatközlő. Amennyiben a jelen levő közösség többnyelvű volt, a használt nyelv a román volt. „*Románul volt megszólítva, mert mi egy román gazdánál voltunk, de szerintem annak az asztalnak édes mindegy, hogy milyen nyelven szólítják meg.*” (V. A., sz. 1963)

A kérdések

Mindenfélet lehet kérdezni, nincs olyan, hogy az asztal ne tudna válaszolni. „*És akármit kérdeztünk, válaszolt kopogással.*” (N. Sz., sz. 1952) „*[És minden kérdésre tud válaszolni?] Hát igen-igen koppan így minden kérdésre, csak azt nem tudjuk, hogy igaz vagy nem.*” (K. E., sz. 1958)

A kérdések a következőképpen tipizálhatók:

- a) jósló kérdések;
- b) az egyén számára nem ismert dologra vonatkozó kérdések;

- hány liba van az ólban?
  - hány elemből áll a kérdező szobájában a fűtőtest?
  - hányadika van?
  - hány lej van a kérdező zsebében?
  - hány csipesz van a falon?
- d) Az asztal – állapotára vonatkozó kérdések – szomjas-e?
- haragszik-e?
  - fáradt-e?
  - megsértődött-e?
- képességeire vonatkozó kérdések – tud-e hangokat kiadni?
- fel tud-e emelni embereket, ha rátülnek?
  - tud-e táncolni?
  - tud-e diót törni?
  - sarokba tudja-e szorítani a kijelölt személyt?
- életkorára vonatkozó kérdés
- preferenciáira vonatkozó kérdések – milyen vallásúakat szeret?
- zavarja-e a tévé?

A válaszok hitelessége

Az adatközlők többsége hisz az asztal által adott válaszok igazában. Ez a hozzáállás az igazoló/ellenőrző típusú kérdésekre adott feleletek valódisága során alakult ki, amelyek részben a múlt, részben a jelenre vonatkoztak. „*Am întrebat, câți ani are băiatul meu. Cosmin a avut atunci zece ani. Și de zece ori o bătu.*”²⁰ (V. C., sz. 1948) „*Jött B. bácsi Bukarestből, és mondta, hogy kérdezzük meg tőle, hogy ő a vonatba jött Bukarestből, és a fülkébe, amelyikbe ő ült, hány gyászba öltözött néni volt. És hármat kopogott. Annyi volt.*” (id. P. A., sz. 1944) Ezt a meggyőződést még jobban megerősítették azok az események, amelyeket az asztal megjósolt, és később ténylegesen bekövetkeztek. „*Folyamatba vót a per. Na és kérdezték, na, hogy tehát javára fog dűlni a per vagy ellenkezőleg? Hogy elzárják vagy szabadulni fog? És, és nem koppant az asztal. És nem zárták el. Mondták, hogy ha mégis börtönbe kerül, akkor koppanjon. És megúsza.*” (id. P. A., sz. 1944) „*Váltig édesanyám úgy haragudott reá, mer nekem úgy kopogtatta, mikor kisleány voltam, hogy hát én öt év múlva nagy beteg leszek, és közelébb állok a halálhoz, mint az élethez. Pontosan, mikor mondta ő, hogy hát mék hónapra koppantotta ki, hány hónapot, akkor lettem olyan nagy beteg, hogy teli vótam úgy sebbel, hogy hát azt hitték, meg se maradok.*” (K. E., sz. 1934) „*Nekem, tudom, aszonta, hogy kétszer megyek férhez. Kettőt kopogott. [És hányszor tetszett...?] Kétszer.*” (K. E., sz. 1934) „*Kikopogta Ceaușescunak a halálát... A dátumot, a napot is.*” (R. A., sz. 1968) „*Nem tévedt. Főleg a jövőbe aztá egyáltalán nem tévedt.*” (id. P. A., sz. 1944)

Az asztal által adott válaszok nem győztek meg mindenkit, és a jövőre vonatkozó információk hitelességében nem bíznak. Ezért ők inkább csak a múltból és a jelenről kérdeznak. „*Nem mondott igazat, hogy mi lesz. A múltat azt mondta. És amit tudtunk, az igaz volt.*” (R. A., sz. 1968) „*És akkor annyit koppant. Most nem mondhatom azt, hogy biztos annyi, hogy igaz-e, ezt*

²⁰ Megkérdeztük, hány éves a fiam. Cosmin akkor tízéves volt. És tízszer kopogott.

én nem tudhatom.” (K. E., sz. 1958) „Deci cam treizeci la sută spunea adevăru despre viitor. Despre trecut...aia sută la sută.”²¹ (O. M., sz. 1955)

Magyarázatkísérletek

Biztos, teljes és meggyőző választ senki nem tud adni. Vannak egyéni próbálkozások, de mindenki bizonytalan, és ezeket is csak részmagyarázatként tudják elfogadni.

– Emberi testből áradó hő, meleg: „Először fel kellett melegedjen az asztal. Nem azonnal működött.” (V. J., sz. 1970) „Avea ceva efect încălzirea aia cu pălmile.”²² (V. C., sz. 1948) „Így mondják, hogy a hő hatására. A testhő hatására az asztal kap egy meleget, ami által oztán, ennek a melegnek a hatására lehet, hogy valaki vezeti az asztalt...de aztá én nem tudom. Én csak kacagtam a dőgon. A hő hatására képzelődik el az egész dolog.” (L. F., sz. 1937)

– Energia, bioenergia: „[És a többiek kellett tartásák a kezüket rajta?] Igen. Tulajdonképpen abból meríti az energiát.” (ifj. P. A., sz. 1968) „Biztos ezzel is meg lehet magyarázni, hogy itt ezek az energiák tevődnek össze, amit az ember tud sugalmazni az asztalnak. Csakhogy aztán mért hallgat a szóra, azt már tényleg nem lehet megmagyarázni.” (Sz. M., sz. 1948) „Deci se transmite bioenergia din corpul omului, se transmite în masă efectiv.”²³ (O. M., sz. 1955)

– Paranormális jelenség: „Aștia numai ceva explicații paranormale au.”²⁴ (M. V., sz. 1949)

– Természetfeletti jelenség: „Ceva supranatural poate fi. Nu?”²⁵ (V. C., sz. 1948)

– Hangrezgés és energia összetevődése: „Én aszondom, hogy vagy hogy hát annak a hét személynek a különleges energiája az összevágott avval a hanggal, mikor belészólhatott. Ha csak ez nem lehet.” (K. E., sz. 1934)

– Kézidegek: „Mi azt mondtuk, legalábbis arra gondoltunk mindig, hogy az idegek a kezibe az embereknek, az idege, amit rátesz, felmelegszik, és az az ideg mozgatja.” (K. E., sz. 1958)

– Erekek és izzadság: „Én azt magyarázom abba, hogy nagyon könnyű fa. És ahogy az a kéz rá. És azok az erek...Hát nem is tudom, hány személy, körbe kellett így a kezünk rajta legyen. És amikor megizzadt, felemelkedett.” (P. J., sz. 1943)

– Az emberi tudat: „Informația se transformă în impuls și impulsul se concretizează în bătăile mesei... orice creier uman emite vibrații electrice... Și probabil alea se transformă...deci impulsuri, practic.”²⁶ (O. M., sz. 1955)

– A fa tágulása hő és nedvesség hatására: „Van-e esetleg olyan tulajdonsága, mint a fémnek, hogy... Most éppenséggel az, hogy a nedvesség hatására tágul a fa, növeli a térfogatát. Ugye? Mer a száraz fa az összeszikkad, s a nedves fa pedig kitérül... Tehát én próbáltam tudományos magyarázatát keresni annak az asztalnak, hogy mégis mér mozog az az asztal. De akkor megint, hogyha tudományosan magyarázod... Arra gondoltam, hogy a tenyerünk megizzad. És a hő hatására, mer a tenyérnek a hő hatására és a nedvesség hatására mondanám, hogy létrejön egy fizikai jelenség, aminek következtében a fa elkezd, mondjuk, táncolni, a rostjai tágulnak. De akkor mér egyszer hetet kopog, egyszer tizenhetet kopog? Szóval akkor itt mégis tudományosan nincs megmagyarázva.” (V. A., sz. 1963)

²¹ Szóval körülbelül harminc százalékban mondott igazat a jövőről. A múltról... arról száz százalékban.

²² Volt valami hatása annak a tenyérrrel való melegítésnek.

²³ Szóval az emberi testből a bioenergia ténylegesen átadódik az asztalba.

²⁴ Ezeknek legfeljebb csak valami paranormális magyarázatuk lehet.

²⁵ Valami természetfeletti lehet. Nem?

²⁶ Az információ átalakul impulzussá, és az impulzus az asztal kopogtatásaiban konkretizálódik... bármilyen emberi agy elektromos vibrálásokat bocsát ki... És valószínűleg azok alakulnak át... szóval maguk az impulzusok.

– Az asztaltáncoltatók között létrejövő kommunikációs tér: „*Na és honnan tudod te azt, hogy egy olyan mező, amiről mi nem tudunk, mert ez nem gravitáció, ez nem elektromágnesesség, tehát... valami, amiről nem tudunk... Azért, mert mi még nem tudunk, hogy létezik egy valamilyen kommunikációs tér közöttünk... az nem azt jelenti, hogy az nincs. És ez annál inkább igaz, minél inkább olyan egyének kerülnek össze, akiknek közös az érdeklődési körük, jól ismerik egymást vagy valami... Nem az asztal számít, és nem a körülmények, hanem az, hogy azok, akik ott vannak, tudnak kommunikálni egymással vagy nem... Már volt olyan kérdés, hogy nem várta meg a végét. És ez is a magyarázata annak, hogy a tudat alatt mi már tudtuk, hogy mi lesz a kérdés vége. És az asztal már csinálta. Tehát nem a szöveg volt a lényeg. A szöveg csak arra kellett, hogy mindenki egy valamire gondoljon, és erősen koncentráljon arra, hogy na, most ez kell történjen. És akkor, mikor ez valahogy rezonanciába lépett... ez a belőlem, belőled, belőlük stb.-ből kiáradó valami, amit nem tudom meghatározni, hogy micso-da, akkor az asztal határozottan működött.*” (Sz. I., sz. 1948)

– A sátán, a gonosz lélek: „*Énszerintem tényleg van sátán, tényleg van túlvilág. [És ezt te a sátánhoz kötöd?] Igen. Én igen... Semmi nem ártatlan, ami a sátánnal kapcsolatos. Tehát... mer egy kötelék, mer ha akármilyen ártatlan is, de te hallgattál a sátánra, vagy a sátán hatott rád, akkor már... akkor már hatott rád, az már egy kötelék, és ezér veszélyes... Számomra az a lényeg, hogy az tényleg egy lélek, mondjuk egy gonosz lélek, akinek én tartom. És nekem az a lényeg, hogy én most azzal a gonosz lélekkel kapcsolatba kerülök, és az azt jelenti, hogy őneki, amikor következő alkalommal kedve lesz, akkor már használhat engem, mer ismer, már egyszer kommunikáltunk. És soha nem tudhatom, hogy mire fog rávenni a következő alkalommal... Imádkoztunk ezzel az idősebb lelkipásztorral és még egy barátnőmmel, hogy ne legyen semmi baj ebből... Bánom, hogy volt részem benne... Mert nem szeretem ezeket a dolgokat, sötét dolgokat... Veszélyesnek tartom... Pedig hiszem azt, hogy a Jóisten megszabadít... dönt, és hatalmasabb ennél, és mégis.*” (K. E., sz. 1970)

A hiedelemkör ágrajza

A jelenség részletes bemutatása után a hiedelemrendszer elemeinek szemantikai vizsgálatát végzem el. A hiedelmek kutatása során ugyanis nem elsősorban magukkal a hiedelmekkel találkozunk, hanem ezek verbalizált változataival, nyelvi szövegekkel, melyek sajátosan elrendezett jelekből és jelkapcsolatokból állnak. Ennek a kapcsolatrendszernek a leírása magának az elemzett hiedelem rendszerének a leírását jelenti.²⁷

A leggyakrabban ismétlődő elemkapcsolatok elkülönítése és elemzése elvezet végül a hiedelemkör ágrajzához, ami teljességigényének következtében folklórkompetenciának, absztrakciónak tekinthető, ugyanis ebben a teljes formában senki sem ismeri ezt a hiedelemkört. Az ágrajz tehát nem az egyén, hanem a jelenséget gyakorló közösség tudása.²⁸

Résztevők

Táncoltatók – nemük – bármilyen

– számuk – min. 2

– 4

– 7

²⁷ Vö. Niedermüller Péter: *A „vesszőzés” és az analóg népszokások szemiotikai elemzése*. 150–151. = Népművelési Intézet Kutatási Osztálya (szerk.): *A társadalom jelei* (Szemiotikai tanulmányok). Bp. é.n. 150–151.

²⁸ Hoppál Mihály: *A magyar lidérc-hiedelemkör szemantikai modellje*. Ethnographia 1969. 3. 402–414.

- akárhány
  - 1, ha „belejön” az asztal
- koruk – bármilyen
  - inkább fiatalok
- helyük – asztal körül
  - asztal körül, szabadon hagyva a fiókot tartalmazó oldalt
  - szemközt
- öltözetük – bármilyen
  - feketét kivéve bármilyen
  - ékszer ne legyen a kézen
- tevékenységük – kezüket az asztalon tartják
  - követik az asztalt, bárhova megy
  - kérdeznek
  - nevetnek
- szellemi és lelki hozzáállásuk – hisznek benne – igen
  - nem
  - koncentrálnak – igen
  - nem
  - alázatosak az asztallal szemben
- elhelyezkedésük – állnak
  - ülnek
- hetedik születésű gyerek – van köztük
  - nincs köztük
- Vezető – van – személye – aki már többször próbálta
  - aki „ért hozzá”
  - akire „hallgat” az asztal
- tevékenysége – beszél az asztalhoz
  - kérdéseket közvetít a jelenlevőktől az asztalnak
- nincs
- Kérdező – a vezető
  - csak bizonyos emberek
  - akárki
- Jelenlevők (nézők)
- Kellék*
- Asztal – a Hudiné asztala
  - csak fából készült – fenyőből
    - akármilyen fából
  - könnyű
  - régi
  - antropomorf tulajdonságai vannak – haragszik, megsértődik
    - szomjas, iszik
    - válaszol, érti az emberi szót
    - kiengesztelhető
    - nincs kedve
    - fárad
    - vannak preferenciái

- táncol
- diót tör
- elvárja, hogy hízelegjenek neki, és szépen beszéljenek vele
- partnere a kérdezőknek

Körülmények

- Idő – napszak – bármikor
  - délután, este
- hónap – bármelyik évszakban
  - inkább télen
- Hely – bárhol
- Hőmérséklet – meleg
  - bármilyen
- Zavaró tényezők – tévé
  - nincs

Táncoltatás időtartama

- fél óra
- 1–2 óra
- egész éjjel

„Érdekes” jelenségek

- kopog
- felemel
- diót tör
- falhoz szorít
- kikísér
- táncol – tangó
  - keringő
  - csárdás
  - mărunțică
- felemelkedik, és nem lenyomható
- ugrabugrál
- válaszol a kérdésekre
- mindenre képes

Kérdések

- jóslóak
- az egyén számára nem ismert dolgokra vonatkozó kérdések
- ellenőrző/igazoló kérdések
- az asztalra vonatkozó kérdések

Egy hiedelem születése

Az újlaki asztal és asztaltáncoltatás vizsgálata épp egy hiedelem születésének pillanatát érte tetten. Annak a jelenségnek lehetünk tehát szemtanúi, amikor az asztallal kapcsolatba kerülő személyek egy számukra annyira új jelenséggel, valóságdarabbal szembesülnek, amelyre vonatkozóan nincsen sem készen kapott, sem általuk már megkonstruált képük/tudásuk. A kör-

nyezetnek erre a kihívására reagálnak oly módon, hogy a rendelkezésükre álló reprezentációs készletek elemeiből reprezentálókat építenek fel, és ezeket rávetítik a jelzett szituációra.²⁹ Az így kialakuló reprezentációk – amelyek verbális megnyilatkozásait a dolgozat vizsgálja – bizonyos aspektusai nagyon eltérőek, ugyanis itt az asztalhoz fűződő hiedelem születésének az a kezdeti fázisa körvonalazódik, amely a jelenséghez kapcsolódó tudásanyag kanonizációját előzi meg.

²⁹ Terestyéni Tamás: *Szövegelméleti tézisek*. 7–18. = Petőfi S. János–Békési Imre (szerk.): *Szemiotikai szövegtan*. 4. Szeged 1992. 7–18.

Tonk Márton

Bevezetés Rickert értékfilozófiájába

„A humán tudományok területén bármelyik tudományág tudományos voltának szükségszerű feltétele a tudományág tökéletes haszontalansága” – írja René Thom *A humán tudományok tudományosságáról* című esszéjében.¹ A kijelentés a tudomány, illetve a filozófia önmeghatározásainak az elmúlt évszázadban végbement differenciálódásai fényében már nem tűnik annyira „szentségtörésnek”, amennyire a Rickert korában (de itt akár Comte-ra, Husserlre, Wittgensteinre is utalhatunk) annak tűnhetett volna. Az állítás annak a nyitott kérdésnek a meghosszabbítása, melyet Husserl fenomenológiája hagyott örökül: igazolható-e – és ha igen, hogyan – a filozófia igénye a szigorú tudományosságra? A kérdés akár ekképpen is szólhatna: lehetséges-e valamilyenféle megfelelést felfedezni/érvényesíteni a természettudományok és humán tudományok eljárásai, módszerei között? Amennyiben ugyanis a tudomány világának nincs semmiféle vonatkozása a szubjektív életvilághoz, a tudományok elvesztik jelentőségüket az élet számára – hangzik a fenomenológia tétele.

Századunk gondolkodásmódja azonban már lehetőséget nyújt a kérdés negatív megválaszolására is. Így Gadamer a természettudományos, illetve humán kultúra kettősségére szavaz, tagadva ezzel a két gondolkodási rendszer összeolvashatóságának lehetőségét, de ugyanakkor kívánatosságát is. Minden olyan kísérlet, amely a természettudományok és a „moráltudományok” kibékítésére törekszik, mélységesen kétes dolog – írja –, majd a kanti formulára emlékeztet: „Két világ polgárai vagyunk.”

Fél évszázaddal korábban a rickerti filozófia igenlően válaszol a fenti kérdésre. Eszménye egy tudományos alapon felépített, mindenféle típusú világnézetet átfogó filozófiai rendszer (*világnézet-tan*). Ennek megfelelően a filozófiának arra kell törekednie, hogy az összes világnézetről áttekintést adjon, valamint támpontokat kell szolgáltatnia e világnézeteknek. Kifejeződik itt a filozófia azon igénye, mely az emberi tevékenység különböző szféráit egységes magyarázatnak akarja alávetni. Rickert vallja, hogy a filozófusnak módjában áll egy ilyen általános világnézet-tant kidolgozni, s ez tudományosan megragadhatja a nem tudományos világnézetek összességét is.

A kifejtett alaptételek a kanti filozófiához való viszonyulás jegyeit is magukon hordozzák, s nyugodtan hasonlíthatjuk őket a Kant–Schelling-vita alapproblémáihoz, melyek ugyan esztétikai kérdések kapcsán, de alapjában véve erkölcsi és metafizikai paradigmák körül forogtak. Schiller kérdése a következő volt: hogyan állíthatjuk vissza az emberi természet egységét, amelyet a Kant-féle „két világ polgára” mintha teljesen megszüntetett volna? A rickerti gondolkodásban a kérdés a következő formát ölthetné: hogyan alkothatunk egy olyan *észelveken* alapuló filozófiát, amely ugyanakkor tartalmazza az emberi lét nem észelvek után irányuló mozzanatait? Míg Schillernél ezt a szakadékot a művészet hivatott áthidalni, addig Rickert megoldása (és egyben eszménye) egy minden létszférát átfogó tudományos filozófia.

A filozófia alapproblémáinak alcíme az alapvető léterületek, a természet és a társadalom vizsgálatát ígéri, valamint a megismerés természetének, az ember megismerési képességeinek az elemzését. Már ebben az állításban benne foglaltatik a gondolat, hogy a tudományos filozófiának egyaránt tartalmaznia kell a teoretikus, elméleti intellektusra alapozott világnézeteket (ezeknek mindenekelőtt az ember mindennapi érdekeitől függetlenül fennálló világra kell rá-

¹ Lásd *A modern tudományok emberképe*. Szerk. Krzysztof Michalski. Bp. 1998.

kérdznük), valamint a nem tudományos, „tudományon kívüli” (*ausserwissenschaftliche*), ateoretikus megközelítéseket (ezek elsősorban az ember gyakorlati életére vonatkoznak). Ez az átfogó jelleg látszólag biztosítja a filozófia egyetemességét, de a szigorú tudományosság ígényét még nem elégíti ki.

Rickert szerint a filozófia mint tudomány csakis ott lehetséges, ahol a kutató határozottan és tudatosan távolságot tart a világmindenség (beleértve tulajdon személyét is) és önmaga mint a világ egy különös individuuma között. Nem világos, hogy Rickert itt pontosan mire is gondol: a tudományos kutatás érdekmentességének követelményére? Vagy talán egy, a fenomenológiai vizsgálódásokra jellemző kutatási módszerre? Ha tekintettel vagyunk a profizikai szubjektum rickerti, illetve a transzcendentális ego husserli fogalmainak hasonlóságaira, valamint az objektíven létező értékvilág gondolatára – mely mind Rickertnél, mind Schelernél meghatározó vonás –, hajlamosak lehetünk a kérdést az utóbbi irányban megválaszolni. De egyáltalán hogyan képzelhető el egy ilyen jellegű távolságtartás? Nem jutunk-e óhatatlanul egy módszertani/ismeretelméleti ellentmondáshoz? Az az állítás ugyanis, hogy a filozófiai vizsgálódásban a szubjektumnak (azaz a vizsgálónak) fel kell függesztenie önmagát, s csak így kerülhet tudományos, objektív ismeret birtokába, összeférhetetlen a tudományos filozófia azon törekvésével, hogy a világot mint egészet ismerje meg; ebben az esetben ugyanis a kutatónak önmagát, a szubjektumot is vizsgálat tárgyává, objektummá kell tennie. Rickert pontosan felismeri a buktatót, s úgy próbálja feloldani, hogy bevezet egy második tárgyfogalmat, a „vizsgálódás tárgya”-nak fogalmát. Ez nem más, mint a szubjektum és az objektum egyazon időben.

Rickert a filozófiának három területét állapítja meg: az *ontológiáét*, mely arra a kérdésre keresi a választ, hogy mi az ember által megismert világ mint egész, a *módszertanét*, mely azokra a gondolkodási eszközökre kérdez rá, amelyekkel az életünk foglalatoként fennálló világegészt tudományosan megismerhetjük, végül pedig az *antropológiáét*, melynek alapkérdése: mi is az ember abban a világban, amelyben él, és mi jellemzi a világban való helyzetét? Elemzéseink szempontjából elsősorban ez utóbbi területre kell összpontosítanunk, de már itt jelezzük, hogy Rickertnél az említett doméniumok s főleg az antropológia és az ontológia szétválaszthatatlanok. „Az antropológiai alapproblémák tárgyalását az ember és a világegészen megállapítható létformák közötti viszony elemzésével kell kezdenünk”² – írja, s ez annyit jelent, hogy az ontológiából kell kiindulni. Az emberről szóló egyetemes tan csak az egész világot átfogó és pluralisztikusan felépített ontológiával összefüggésben dolgozható ki. (A „pluralisztikus” jelző itt a rickerti világegész négy létformájára utal, azaz az érzéki, tapasztalati, profizikai és metafizikai világra.)

Az antropológia és az ontológia összekapcsolásának alapja, mint az elkövetkezőkben látni fogjuk, az objektíven tételezett értékvilág, valamint a valóság és az értékszféra közötti, közvetítést biztosító jelentések és értelmi képződmények világa.

Rickertnél az antropológia kérdése a következő lehetne: *az élet értelmének vizsgálata során milyen mértékben fogható fel az emberi lét individuálisnak, illetve társadalmilag meghatározottnak?* A kérdést átfogalmazva: mennyiben tekinthetjük az élet értelmének vizsgálatakor meghatározónak (célnek) az individualizmust, illetve a társadalmiságot? Egyértelmű etikai/axiológiai kérdésvetéssel állunk szemben; „a filozófiai antropológiának az ontológia azon részére kell ráépülnie, amely a maga sokféleségében létező intelligibilis világot egy érték-

² Rickert, Heinrich: *A filozófia alapproblémái*. Bp. 1987. 179.

rendszerre támaszkodva törekszik egyetemesen megismerni”.³ Az intelligibilis világ itt nem jelent mást, mint a fentiekben már említett négy létszféra összességét; ezen kívül helyezkedik el a transzcendencia (a vallás) világa. Az egész ember filozófiai vizsgálatának követelménye tehát az, hogy kapcsolatba hozzuk az értékek azon univerzumával, amelyek életének értelmet biztosítanak. Már innen is kitűnik az a rickerti törekvés, hogy egy olyan rendszert vázoljon fel, amely a tárgyi világ és az értékvilág kölcsönhatásán nyugszik; e két világ az értelemben egyetl, mégpedig azért, hogy az értékekhez szabadon viszonyuló szubjektumok vagyunk.

De hogyan is konstituálódik Rickertnél az értékek univerzuma? Az elmondottak alapján a kérdés akár általános érvénnyel is megfogalmazható: hogyan konstituálódik és milyen belső tartalmat hordoz a rickerti világegész? Ebben a vonatkozásban ugyanis rendszere minden kétséget kizáróan leszűkül a kultúra, illetve az ebben kifejeződő önértékek területére. A filozófiának az átfogó életnek csak egy részét kell szolgálnia, azt a részt, mely egyedül az ember tulajdona – mondja Rickert –, ez pedig nem más, mint a kultúra. Rickert leszögezi, hogy az ember társadalmi lény, a világ pedig, amelyben él, a társadalom világa. Aszociális életmód abszolút értelemben nem is létezik, hiszen a társadalomellenes tendenciák is mindig feltételeznek valamilyen társadalmat. Az ember csak társadalmiságában lehet individuum, de ugyanakkor ahhoz, hogy társadalmi lehessen, individuumnak kell maradnia. Az ember első attribútuma, melyet minden vizsgálódás során szem előtt kell tartanunk, a társadalmisága. Ugyanakkor ezen vizsgálódások során nem a természeti, biológiai lény, hanem a kultúremler jön számításba mint a kultúra hordozója. Végül pedig, mivel minden kultúra fokozatosan jön létre, terméke annak a folyamatnak, melyet történelemnek nevezünk. Mindezek a tényezők – az ember társadalmisága, kultúrája és történelme – egy olyan formális keretet hoznak létre, mely Rickert számára kijelöli az embert körülvevő értékuniverzum határait. Az ember ekképpen mindig egy történetileg meghatározott társadalmi kultúrlénnyé válik. A meghatározás azonban, ha az értékuniverzum viszonylatában vizsgáljuk, nem kerülhet meg egy lényeges problémát, nevezetesen, hogy miként legitimálhatjuk az egyetemes értékeket, milyen értelemben beszélhetünk általában az emberi élet értelméről, ha ezt az értelmet s egyszersmind a benne kifejezésre jutó értékeket a kultúra fejlődésének egy különös állapotára korlátozzuk.

Az értékrelativizmus efféle felvetésének megoldása lehetségessé válik, ha olyan „örök” értékekre bukkanunk, amelyeknek érvényessége a különböző kultúrkorszakok történeti meghatározottságaitól függetlenül is elgondolható. Ennek érdekében Rickert a természeti létezés, a természeti ember jól bevált fogalmához fordul. A kultúra előfeltételeként a természeti létezés mentes minden történelmi változástól, s olyan javakat foglal magában, amelyek egyetlen kultúreléletről sem hiányozhatnak. Az életértékek azok, melyek az ember természeti lény mivoltából fakadnak, ám nem korlátozódnak a természeti lét területére, hanem a történeti kultúrában is érvényesülnek. Mégis esetükben nem vonatkoztathatunk el a természeti lét fenntartását illető funkciójuktól, és mint a kultúremler természeti létezését biztosító premisszákat, feltételektől függő értékeknek nevezhetjük őket. Nem egészen evidens tehát, hogyan oldhatják fel a vitalitásértékek az értékrelativizmus felmerült problémáját. Amennyiben ugyanis ezeket az értékeket a történelmi változásoktól függetleneknek gondoljuk el, egyetemes érvényességgel kell bírniuk; ha azonban feltételektől függő értékeként tételezzük őket, érvényesíthető rájuk az értékrelativizmus. Ezzel maga Rickert is tisztában van, mikor megjegyzi, hogy „ha a pusztá vitalitást mindenek fölött álló kultúrelvvé tesszük, és döntő mozzanatként alkalmazzuk a filozófiái érte-

³ Uo. 183.

lemmagyarázat kidolgozásánál, akkor csak egy fogalomtalan naturalizmus jöhet létre, amely a kultúrélet tárgyalása során teljesen használhatatlan lesz”.⁴

A feltételtől függő értékek önértékkel bíró javakat feltételeznek, ezek viszont márt túllépnek az élet pusztá fenntartásának értékein. Az értékrelativizmus feloldása ezáltal új vetületet nyer, hiszen az önértékek attól függetlenül is értékként mutathatók fel, hogy az ember természeti lény mivoltának fenntartásához eszközül szolgálnak-e vagy sem. Más szóval: nem vezethetők le az önmagával azonos emberi természetből, s lehetővé teszik a történelemfelettinek a megragadását.

Rickert szerint, ha a kultúra esetében el tudjuk különíteni a tartalom és forma kategóriáit, akkor a történelmi relativizmus is feloldhatóvá válik, mégpedig úgy, hogy a kultúra egyetemes formája által a reálisan fennálló történelmi sokféleségen túlléphetünk. Az axiológiai alapvetésnek megfelelően a rickerti gondolat úgy hangzik, hogy fel kell mutatni „a formai értékeknek és ellenértékeknek az áttekinthető rendszerét, amelyek különböző történelmi formáik ellenére a legkülönbözőbb korok és helyek kultúráinak minden képződménye vonatkozásában egyformán jelentőséggel bírnak”.⁵ A kultúra összes területén létezik egy olyan forma, ami által valamely kultúrterület az, ami, és aminek alapján a partikuláris eseteket az illető doméniumhoz tartozóknak minősítjük. Azaz minden kultúrterületen fellelhető valamiféle történelemfeletti tényező. Rickertnél ezek csakis értékformák lehetnek, olyan képződmények, melyeket a bennük kifejeződésre jutó értékek miatt követünk és gondozunk. A történelmi-egyedi fogalma tehát csak úgy alakítható ki, ha az ember egy értéknézőpontból indul ki, melynek fényében az egyedi a maga sajátos jelentésében tűnik elő. Az értékformák az immanens létezés önértékei, s ezeknek mindig formálisaknak kell lenniük, hiszen – mint láttuk – a kultúrélet tartalmilag mindig történelmi jellegű. Az „immanens” jelző hangsúlyozása azért fontos, mert Rickert különbséget tesz az immanens világ önértékei, valamint a transzcendencián alapuló önértékek között – ez utóbbi viszont már a vallás területe. Mivel a vallásos világnézet értékeire nem fogunk kitérni (egyébként maradéktalanul Rickert sem teszi meg), le kell szögeznünk azt a tényt, hogy Rickertnél az isteni lény ontológiai „helyének” elméleti rögzítésére a metafizikai lét szolgáltatja a lehetséges keretet. Ez viszont, jóllehet általánosságban létezőként kell előfeltételeznünk, tartalmi sajátosságai alapján, mint létforma tudományosan megismerhetetlen. Ugyanakkor, amennyiben a vallásos élet immanens folyamataival foglalkozunk, ezek ugyanolyan sajátos és önértékű kultúrese-ményekként tűnnek fel, mint a nem vallásosak. Ennyiben tehát nem is esszenciális az önértékek efféle szétválasztása.

Ezen a ponton ki kell térnünk a rickerti filozófia egyik alapvető módszertani/ontológiai tételére, mégpedig a heteronómia elvére. Ez arra keresi a választ, hogy milyen módszerrel adhatjuk vissza a világ összes mozzanatát, azaz a világegészt. Közismert, hogy fogalmilag csak úgy ragadhatunk meg valamit, ha elhatároljuk és megkülönböztetjük mindazoktól a dolgoktól, melyekkel nem vág össze. Minden állítás tehát egyben tagadás is. A tagadás azonban mindig a megismert tárgy részleges voltát feltételezi, s így nem vezet el a világegész fogalmához. De vajon nem egészíthető-e ki a világegész fogalmának tagadáson keresztül definiált része (ez az, ami közvetlen módon megismerhető) a világ egy másik része fogalmának a közbejöttével? – teszi fel a kérdést Rickert. Szerinte ezáltal egy olyan, egymást kölcsönösen kiegészítő fogalompárhoz juthatunk, ahol az egyik rész negációja pozitívan állít valamit a másik részről. A filozófia feladata tehát az, hogy olyan fogalom párokat találjon, „amelyek az adott értelemben

⁴ Uo. 203–204.

⁵ Uo. 212.

világalternatívák, és amelyek éppen ezért kezeskednek arról, hogy a világ minden létezője a két fogalom közül vagy az egyik, vagy pedig a másik alá legyen sorolható”.⁶ Ilyen világalternatíva például az ember–világ, szubjektum–objektum fogalompár.

Mind a módszer, mind pedig az értékvilág objektív tételezése megkívánja a világalternatívák önértékekre való alkalmazhatóságát is. Rickert szerint a művészetben és a tudományban kifejeződő értékformákat aszociális, dologi, kontemplatív jellegűeknek nevezhetjük. Dologiaknak, mivel a kultúra embere megérti, hogy önmagát mint személyt el kell nyomnia ahhoz, hogy az alkotásához teljesen „tárgyszerűen” viszonyulhasson; aszociálisaknak, mivel a társadalmi összefüggésrendszer, amelyben a tudomány és a művészet projektumai létrejöttek, nem releváns; kontemplatívoknak, hiszen a művek jelentésük sajátosságát nem a tevékeny, hanem a kontemplatív embertől kapják. A kultúrélet első két nagy területe tehát a művészet, illetve a tudomány; a nekik megfelelő önértékek pedig a *szépség*, valamint az *igazság*.

A világalternatívák segítségével azonban a kultúréletnek azon részeit is vizsgálnunk kell, amelyek személyesek, társadalmiak és sohasem függetlenek az emberi tevékenységtől. Rickert szerint e jellemzőkkel a kultúra erkölcsi (etikai) és erotikus önértékeinek szférái rendelkeznek. Az erkölcs itt a tevékeny személyek társadalmi autonómiájával foglalkozó tan, s önértéke az *erkölcsösség*; az erotika pedig az ember azon cselekedeteit tartalmazza, melyek nem kötelességből, hanem hajlamból történnek, s önértéke a *boldogság-közösség*. A kultúra személyes és társadalmi javainak immanens világa területén az etikai és erotikai értékek kettősségében egy olyan alternatíva áll rendelkezésünkre, amely a „gyakorlatinak” a teljes területét kimeríti.

Az elméletinek és a gyakorlatinak a területeit egymás mellé rendelve kiviláglik, hogy az immanens világon belül létező, történetileg adott kultúréletben nem találunk egyéb kultúrterületeket, s ekképpen – véli Rickert – az értékeknek egy olyan osztályához jutunk, amelybe az általunk ismert kulturális értékek összes formája behelyezhető. A gyakorlatinak és elméletinek a kettőssége ugyan fennáll, ám megoldást az ad rá, hogy ez is világalternatívaként funkcionál. Így válik aztán lehetségessé, hogy a tudományos, esztétikai, etikai és erotikai értékek alapján egységesen értelmezzük az emberi élet önértékkel bíró javak összefüggésében megnyilvánuló értelmét.

⁶ Uo. 60.

Székely Noémi

A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen folyó tanárképzésről

Sokak véleménye, hogy a hazai tanárképzés a pedagógia képviselői részéről évtizedenként felemlegetett s ugyanakkor agyontárgyalt kérdés csupán. Valóban erről van szó, vagy ellenkezőleg: számottevő problémákkal találkozunk a tanárok képzése során?

A rendszerváltozás utáni tanügyi reformok egyikének keretében sem találkozunk komoly módosításokkal vagy megjegyzésekkel, amelyek a tanárok képzésére irányulnak. Kutatásom közben is hiába keresgéltem, érdeklődtem a hazai tanárképzéssel kapcsolatos bibliográfia után. Úgy vélem, a kérdés egyáltalán nem agyontárgyalt, vagy ha igen, csak a szóbeliség szintjén az, viszont nem vállalkozik senki arra, hogy érdemben foglalkozzék a témával. Egyes szerzők is csupán egy-egy mondat erejéig utalnak¹ arra az állapotra, amelyben a jelenlegi tanárképzés található.

Nálunk minden területen, de főleg az oktatók körében korszerű szakmai megújulásra van szükség. Az oktatás kvalifikációjának egyik fontos ismérve a szemléleti megújulás, szakítás mindazzal, ami statikusnak bizonyul.

Mind a tanári szakma professzionalizálódásának, mind az iskola humanizálásának alapvető és nélkülözhetetlen előfeltétele a szabad tanárképzés. Napjaink felsőoktatási intézményeinek tanárképzési struktúrája, stílusa és módszere alkalmassá kell hogy váljon független, felelősségteljes, döntőképes szakemberek képzésére.

Azokban az országokban, melyekben az alternatív, illetve szabad képzés magas színvonalú, és nagy múltra tekint vissza, kétféle tanárképzési forma van folyamatban:

1) Szabad tanárképzés, ahol külön tanárképző főiskolák működnek, az ún. free schoolok, a szabadiskolák, és külön az állami iskolák, illetve magániskolák számára. A szabadiskolákban tanári képesítés nélküli szakemberek is taníthatnak, az ő képzésükre rövid kurzusokat vezettek be. Az ilyen típusú képzésre a legjobb példát Dánia nyújtja.

2) A különböző szintű (tanár)képzés egyetemi kereteken belül történő megszervezése. Erre kitűnő példa a Svédországban levő Eskilstuma/Västeras College és az Uppsala University, az Egyesült Államok-beli St. Lawrence Egyetem² stb.

Az Európai Unió tagállamaiban már 1975-től jelentős változások történtek a tanárképzés intézményrendszerében. E változások általános tendenciája az volt, hogy felértékeltek a tanárképző intézményeket. Az egyik általános cél az iskolai tanítóképző intézmények átalakítása volt olyan módon, hogy teljes mértékben megfeleljenek a felsőoktatás követelményeinek. A hazai tanítóképzésben ez a trend csak idén, az 1999–2000. tanévtől indul be, az új oktatási reform keretén belül.

Az Európai Unió tagországaiban alapvetően duális rendszerben, főiskolán és egyetemen folyik a pedagógusok képzése. Több tagországban kifejezett törekvés tapasztalható a minőség javítására a képzési idő meghosszabbítása révén (Belgium, Franciaország, Görögország, Spanyolország stb.).

Az európai tanárképzési rendszerek két alapmodell szerint folytatják tevékenységüket. Az első az ún. *párhuzamos modell* (*concurrent modell*), amelyben gyakorlatilag a teljes képzési időben együtt halad a szaktudományi, illetve szaktárgyi és a pedagógiai felkészítés. A tanító-

¹ Murvai László *Közoktatási reform Romániában* c. tanulmányában, elemmezve az eddigi oktatási reformokat, utal a tanárképzés helyzetére is. Vö. *Pedagógia ma*. Kvár 1999. 183.

² Vö. Hunyadi Györgyné: *A pedagógusképzés ellentmondásai és perspektívái*. Új Pedagógiai Szemle 1993. 2. sz. 29–30.

képzés és a középfokú iskolák alsó fokozatára felkészítő tanárképző főiskolák (Teacher Training College, Pedagogische Hochschule) ebben a képzési szerkezetben működnek. A másik az ún. *követő modell* (*consecutive model*), amelyben a szaktudományi-szaktárgyi felkészítés a viszonylag rövid képzési időre, egy-két évre összesűrített, elméleti és gyakorlati pedagógiai tudományok oktatását foglalja magában. Ez a modell tekinthető általánosnak a középfokú oktatás fokozataira felkészítő intézményekben.³

A közoktatás alakulásában a pedagógusképzésre újabb feladatokat ró a megközelítési módok, pedagógiai stílusok, szemléleti keretek gazdag változatossága. A pedagógusképzés számára minden korábbit meghaladó, rendkívül bonyolult feladat, hogy a nevelés-oktatás standard módszertanát nyújtsa a pedagógusjelöltek számára, s ugyanakkor felruhazza őket az arra való készséggel és hajlammal, hogy alternatív megoldásokat sajátítsanak el, ezeket kellő kritikával átültsék a gyakorlatba, sőt ilyeneket maguk is találjanak. A tanári tudás szerkezetének dimenziói alapvetően a következőkben határozhatók meg: szaktudományos tudás, általános pedagógiai tudás, pszichológiai tudás, tantárgyspecifikus tudás, gyakorlati tudás, általános műveltség.⁴ Olyan elkerülhetetlenül fontos területek, melyek elengedhetetlenek a tanárok képzésében.

A hazai tanárképzésben nem észlelhetők a reformtörekvési tendenciák. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen folyó tanárképzés gyakorlati megvalósítása számos akadályba ütközik. A tanárképzés párhuzamos a tudományos képzéssel. A tanárjelöltek félévnyi általános pszichológiai, egy évbe sűrített pedagógiai jellegű tanulmányok, félévnyi gyakorlat és félévnyi módszertan elvégzése után lesznek tanárok.

Főfigyeltem arra a jelenségre, hogy a különböző szakok (filológia, reáltudományok) tanárjelöltjei mennyire tanácstalanok a pedagógia területén. Nem kelti fel érdeklődésüket, előadásokra, szemináriumokra sem járnak.

Kutatásom⁵ célját e tanárképzés hiányosságainak és kifogásolható megszervezésének megvilágítása és igazolása képezte, amely a végzős (IV. éves) hallgatók (140) és az egyetemi tanárok (45) véleményein alapszik.

A kutatás két szakaszból épül fel: helyzetfeltárás (I) és a jelentkező problémák leküzdésének és megelőzési lehetőségeinek megfogalmazása javaslatok formájában (II).

Az első szakasz a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen folyó tanárképzés során felmerülő sajátos problémák okainak, megnyilvánulási formáinak a feltárására irányul.

– *szaktárgyi* felkészítés szempontjából a tanárjelöltek csak a szaknak megfelelő képzést kapnak, kizorítva vagy nagyon kevés óraszámban tanulmányozva az olyan tárgyakat, melyek fontosak a tanárképzésben (pl. neveléstörténet, nevelésfilozófia, fejlődéslélektan, gyermeklélektan, gyogyepedagógia stb.);

– a *gyakorlati* felkészítés mindössze félévnyi, öt-hat megtartott órából áll, következésképpen a tanárjelölteknek nincs lehetőségük elégséges tapasztalat gyűjtésére.

A fentebb felsoroltak értelmében nincs lehetőség a tanárjelöltek alapos pedagógusi képzésére, következésképpen hivatástudatuk bizonytalan, ami a későbbi tanári pályán inkompetenciában, idő előtti „burnout”-ban juthat kifejezésre.

³ Vö. Zsigmond Anna: *Közösségi programok és a tanárképzés trendjei az Európai Unió országában*. Új Pedagógiai Szemle 1998. 7–8.

⁴ Fodor László *A tanári tudás* c. tanulmányában részletesen elemzi a tanári tudás szerkezetének dimenzióit. Vö. *Közoktatás* 1999/4. 3–6.

⁵ Az itt bemutatott kutatás egy átdolgozott változata annak az 1999. áprilisi Comenius Tudományos Diákköri Konferencián bemutatott dolgozatnak, melynek dr. Fodor László egyetemi adjunktus volt a szakirányítója.

A felmérést kérdőív használatával végeztem azokon a szakokon, ahol tanárképzés folyik (filológia, pszichológia, pedagógia, gyógypedagógia, biológia, földrajz, fizika, kémia, matematika, informatika, filozófia, történelem, szociológia).

Külön kérdőívet alkalmaztam diákoknál, illetve tanároknál. A diákoknak összeállított kérdőív kérdései a végzős tanárjelöltek pedagógiai, pszichológiai felkészültségéről, a képzés minőségéről, előnyeiről, illetve hátrányairól, más képzési alternatívákról, javaslatokról kérnek önálló véleményt.

A megkérdezettek többsége (60%) az egyetemen tanulmányozott tantárgyak mennyiségét túlzottnak tekinti. Jellemző, hogy ezek között a többség kétszakos (magyar–idegen nyelv, biológia–kémia, pedagógia–magyar, matematika–fizika). Soknak tartják a két szak keretén belül tanulmányozott tárgyak számát, az időt pedig kevésnek a mélyebb stúdiumokhoz. A tárgyak 35%-a nem jelentős (tölteléktantárgy), ezek tanulmányozását nem érzik fontosnak felkészülésük szempontjából. A többi 40% megfelelőnek tartja a tárgyak mennyiségét, viszont alacsonynak a minőségi színvonalat. Akik így válaszoltak, általában egyszakosok (pszichológia, informatika, fizika, matematika, kémia), azaz olyan tudományterületeket tanulmányoznak, ahol a tudományos felfedezés napról napra gyors változásokat mutat.

A megkérdezettek 55%-a a képzés következő előnyeit sorolta fel: jól felkészült tanárok és szakemberek vannak, a képzés sok területre nyújt betekintést, erős elméleti alapot ad, anyanyelven lehet tanulni, tág ismeretkörhöz juttat, jól ellátott könyvtárak vannak (biológián, kémián), elismert neve van az egyetemnek. 45% az egyedüli előnyt az eggyel több elhelyezkedési lehetőségben látja (ennek érdekében pedig nem kell külön egyetemet végezni).

A következő kérdés a képzés hátrányait tárgyalja. 95% elsődlegesen a kevés gyakorlati képzést említi meg mint hátrányt, ugyanakkor azt, hogy nincs összhang elméleti és gyakorlati képzés között. Továbbá nem fordítanak elég hangsúlyt az alternatív tanítási módszerek elsajátítására, elhanyagolják a tanári képzés kulturális vetületét, kevés általános műveltséget gyarapító tárgyat oktatnak, nem tanárokat, hanem információs lényeket képeznek, a tanulmányok végén a felgyűjtött ismeretek nem tisztulnak le, a képzés nem nyújt átfogó képet arról, hogy milyenek kell lennie, milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie egy tanárnak, a pedagógiai szemináriumok túlszűfoltak (azaz nagy létszámúak a csoportok), így nincs lehetőség megbeszélésekre. 5% nem lát semmilyen hátrányt.

Arra a kérdésre, hogy mivel lehetne gazdagítani, javítani a képzést, illetve az alternatív képzési javaslatok kérdéskörére a megkérdezettek 45%-a a gyakorlati órák növelését szorgalmazza, ugyanakkor felkészítők szervezését a versenyvizsgára (mert ugyan miért van az, hogy a versenyvizsgán a jelöltek többsége nem kapja meg az átmenő jegyet sem). 55% a következő alternatívákat, illetve javaslatokat ajánlja: a kétszakos képzés időtartamának növelését, a tanárképzés mint mellékszak megszervezését, az egy tárgyból való szakosodást, nagyobb lehetőségeket a választható tárgyak területén, új pedagógiai elméletek, szemléleti megközelítések bevezetését és oktatását, felszerelt laboratóriumokat stb.

A következő kérdés a képzés módjának kérdéskörébe tartozik. 70% úgy vélekedik, hogy kimondottan elméleti alapképzést kapott, elhanyagolva a személyiségfejlesztést az egyéni specifikumok figyelembevételével. 20% szerint kutatói képzést kaptak, de ennek minősége kétes. 8% úgy érzi, nem lehet ezt a képzést sehová besorolni, mindenből kapnak egy keveset, de egyik képzés sem teljes. A megkérdezettek csupán 2%-a válaszolta határozottan azt, hogy tanári képzést kapott. Ennek ellenére a következő kérdésnél a megkérdezettek 75%-a a továbbiakban a tanári pályát választja, ebből azonban 35% csak a legvégső esetben, tehát ha más választása nincs (itt a kevés fizetést okolják a legtöbben, szerintük ilyen anyagi körülmények mellett minden hivatástudat lelohadt), 40% pedig erős meggyőződéssel és hivatástudattal választja a

tanári pályát. 15% teljesen más pályát választ, ők azok, akik hallani sem akarnak a tanári pályáról, a maradék 10% pedig az adódó lehetőségek szerint reméli az elhelyezkedést.

Mindezek után 60% úgy érzi, még nincs felkészülve a tanári pályára, és nem tudná kezelni a pályája során fellépő pszichológiai, illetve pedagógiai jellegű problémákat. 30% biztos a képességeiben és tudásában, bátran vág neki a nehézségeknek. 10% nagyon bizonytalan, intuíciónra hagyatkozva, improvizációs készségeiben bízva gondol a tanári pályája során fellépő problémák kezelésére.

A diákok véleménye alapján kiderült, hogy nagy többségük nyitott, és fontosnak tartja a változtatást, a képzés átszervezését s nem utolsósorban a mentalitásváltást a tanárok s ugyanakkor a diákok egy része esetében is.

Arra a kérdésre, hogy mi módon változtatna a képzésen, 30%-a a megkérdezett tanároknak, akárcsak a diákok, több gyakorlati óra bevezetését javasolja. 20% a tanár- és tudományos képzés teljes különválasztását indítványozza, hároméves tanárképző főiskolával és négyéves tudományegyetemmel, teljesen más tantervvel és programmal (hiszen két teljesen különböző képzési formáról van szó). Véleményük szerint a tanárok képzésében nem szükséges a magas szintű elméleti tudományokban való elmélyülés, hanem elsősorban az V–XII. osztályok tananyagaira kellene hogy alapozódjon a képzés. 30% nem tartja indokoltnak a szétválasztást, ugyanis egy tanár mindenekelőtt szaktudásával, tudós gondolkodásával tud hatni a gyerekre (ebben az értelemben a tanár is tudós), az egyetem fő hivatása ezen tulajdonságok fejlesztése kellene hogy legyen. A maradék 20% meghosszabbítaná egy évvel a képzés időszakát, az utolsó évet pedig tartalmassá lehetne tenni mind a gyakorlati, mind az elméleti képzés területén. Egy másik képzési javaslat a tudományegyetemen belüli kétféle oktatás, ahol az első két év alapképzés közös, a második két évben a tanárképzés különválna a tudományos képzéstől. A tanárok többsége fontos szempontnak tartja a helyek számának csökkentését (ideje leállítani a futószalagos tanárképzést), a jelöltek szelektálását, a felvételi vizsga előtti pályaalakalmasság vizsgálatát, az idegen nyelvek kötelező jellegű bevezetését. Továbbá a következőkkel lehetne gazdagítani, hatékonyabbá tenni a képzést: modern technikával, eszközökkel, megfelelő dokumentációval, a tanterv, tankönyvek, oktatási programok alternatív lehetőségeivel, tanári felelősséggel (egyre kevesebb a karakteres tanári személyiség), a diákok komolyabb hozzáállásával, egyetem és gyakorlóiskola közötti természetesebb kapcsolattal, módszertani szemléletváltással, több vendégtanár- és ösztöndíjlehetőséggel és még sok mással.

A tanárok, kivétellel, nem kezelték kellő komolysággal a problémát. Többen is visszautasították a kérdőív kitöltését. Ha a tanárképzésben részt vevő egyetemi szakembereket nem, kit kellene hogy foglalkoztasson a tanárképzés?

Az eredmények alapján kialakult egy viszonylag általános kép a kolozsvári BBTE-n folyó tanárképzésről. Noha a vélemények megoszlanak, úgy tűnik, hogy sem a diákok, sem a tanárok többsége nem érzi megfelelőnek a jelenlegi képzési formát, ellenvetéseikből, javaslataikból mindez kiderült.

Azért is tartottam fontosnak ezt a felmérést, mert a diákok is nyíltan és szabadon szólhattak a témáról, elgondolkoztak a kérdéseken, megpróbálták elhelyezni magukat az egyetemi rendszerben.

A helyzetfeltárás során számos javaslat hangzott el a tanárképzésben jelentkező problémák megelőzésére és kiküszöbölésére. A tanárok és diákok javaslatainak mindegyikében vannak jó gondolatok, melyeket mélyrehatóan át kellene gondolni és tanulmányozni.

Összegezve a következő főbb képzési javaslatok merültek fel:

1) Az ötéves képzési időszak visszaállítása, ahol az ötödik évet kell tartalmassá tenni a pedagógiai tanulmányok oktatásában mind a gyakorlati, mind az elméleti képzés területén.

2) A tanárképzés és tudományos képzés teljes különválasztása hároméves tanárképző főiskolával és négyéves tudományegyetemmel.

3) Tudományegyetemen belüli kétlépcsős oktatás, ahol az első két év alapképzés közös, a következő két évben a tanárképzés különválna a tudományos képzéstől.

Ami a legfontosabb lenne, az elsősorban a képzés gyakorlati oldalának a gyarapítása. Kevés olyan lényegbevágó kérdés van a pedagógusképzésben, mint a gyakorlati képzés tartalma és megszervezése. Természetesen ennek nem az elméleti, illetve szaktárgyi stúdiumok sorvasztásának javára kell történnie, hiszen a szakmai tudás éppoly fontos, akár a pedagógiai. A legjobb pedagógusok azok, akik magas fokú és minőségi szaktudásukból tudják kiaknázni az abban rejlő nevelési lehetőségeket, tudós gondolkodásukon és gondolataikon keresztül hatnak diákjaikra. Tehát a pedagógiai jellegű tárgyak és a képzési idő növelése lenne a legfontosabb.

Egyre nagyobb súlya van a problémának. Szembe kellene már nézni ezzel az állapottal és valamit tenni kéne megváltoztatásának érdekében. Ha egyáltalán sor kerülne valamilyen módosításra, fontos szempont a helyi sajátosságaink, lehetőségeink figyelembevétele, immár a diákok igényeit is szem előtt tartva.

Kérdőív

Köszönöm, hogy őszinte válaszaiddal hozzájárulsz a kutatásomhoz, mely megpróbálja feltárni a BBTE-en folyó tanárképzés jelenlegi állapotát.

1. Milyenek találod az egyetemen tanulmányozott kötelező tantárgyakat?
  - mennyisége:
  - jelentősége:
2. Milyen előnyei, illetve hátrányai vannak szerinted a BBTE-n folyó tanárképzésnek?
  - előnyök:
  - hátrányok:
3. Milyen alternatívát javasolnál, tartanáál hatékonyabbnak? Miért?
4. Véleményed szerint milyen irányú (profilú) képzést kaptál az egyetemen?
5. Immár tanulmányaid végéhez érve milyen pályát választasz (a tanárit vagy más foglalkozást)? Miért?
6. A négyéves felkészüléssel alapján tudnád-e majd kezelni a tanári munkád során fellépő pedagógiai, illetve pszichológiai problémákat?
  - pedagógiai:
  - pszichológiai:
7. Felkészültnek érzed-e magad, hogy a tanári pályára léphess? Fejtsd ki válaszod!

Kérdőív

Köszönöm, hogy kérdéseimre válaszolva hozzájárul helyzetfeltáró kutatásomhoz. Biztosítom, hogy válaszait a megfelelő bizalommal fogom kezelni.

1. Ha lehetőségében állna, mi módon változtatná meg azon egyetemi szakok tantervét, ahol tanárokat képeznek?
2. Milyenek találja azt a tényt, hogy az egyetemen a tanárképzés párhuzamos a tudományos képzéssel? Indokolja választát!
3. Milyen alternatívát javasolna, tartana hatékonyabbnak? Miért?
4. Ön szerint mivel lehetne gazdagítani, hatékonyabbá tenni a hazai felsőoktatási szinten folyó tanárképzést?

Vincze Mária

Tanulságok egy rendezvény kapcsán

Régió- és vidékfejlesztés. II. Vállalkozói Fórum

1999. október 8–10. között *Régió- és vidékfejlesztés* témakörben nemzetközi fórum zajlott Kolozsváron, a Bethlen Kata Diakóniai Központban. A rendezvény előtörténetéhez tartozik, hogy az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jogi, Közgazdasági és Társadalomtudományi Szakosztálya 1997 októberében létrehozta a régiófejlesztési diákklubot, amelynek tagjai elsősorban egyetemisták voltak a közgazdasági karról, de részt vettek szociológus, politológus, jogász, földrajz szakos diákok is, és hozzájuk csatlakoztak a kevésbé ifjú résztvevők. Ennek keretében havi két alkalommal az Európai Unió regionális és vidékfejlesztési elveit és megvalósításait ismertették, de arról is hallhattak a résztvevők, hogy mivel foglalkozik a településföldrajz, vagy honnan gyűjthetők össze azok a statisztikai adatok, amelyek egy térség gazdasági-társadalmi potenciálját jellemzik. A klub tagjai több pályázatot is elkészítettek és leadtak, amelyekben egy nemzetközi tanácskozás megszervezéséhez kértek anyagi támogatást a jelzett témakörben, és természetesen kellő időben meghívták az előadókat is. Miután augusztus végén megtudtuk, hogy kéréseinket elutasították, úgy gondoltuk, nincs más hátra, mint erről értesíteni a meghívottainkat is. Ekkor kaptuk azt a kedvező ajánlatot, hogy a *Rajka Péter Vállalkozók Szövetségével* együtt szervezzünk vállalkozói fórumot, amit az *Illyés* és az *Új Kézfogás Közalapítvány* támogat. Ez az összefogás a két civil szervezet között példaértékű lehet, mert ily módon lehetőség nyílt a rendezvény megszervezésére, de azért is, mert az elméleti szakemberek tudásukat azoknak a vállalkozóknak és politikusoknak adhatták tovább, akik leginkább érdekeltek ennek felhasználásában, továbbgondolásában. Hasznos volt a magyar–román párbeszéd az előadók számára is, főleg az információcserét és a kapcsolatépítést tekintve.

A fórumon tíz előadás hangzott el, ezekből idézünk néhány gondolatot. Hunya Gábor, a bécsi Nemzetközi Gazdasági Összehasonlító Intézet főmunkatársa, a kiváló Románia-szakértő *A román gazdaság helyzete és kilátásai* címmel tartott megnyitóelőadást. A globalizáció, a regionalizáció és a lokális gazdaság elvi összefüggéseit taglalta, majd a román gazdaság fejlődési tendenciáit elemezte. A lokális gazdasági rendszerek fejlődésének, a helyi specifikus termékek előállításának fontosságát és ezeknek a nemzetközi termelési és marketing hálózatokba való fokozatos beágyazódása szükségességét hangsúlyozta. A külső behatároltság és a belső szabadság kapcsolatát, az ország kockázatának és a vállalat kockázatának az összefüggéseit ismertette, majd felhívta a figyelmet azokra a voluntarista megnyilvánulásokra, amelyek hátráltatják a gazdaság fejlődését: a nemzeti valuta reál felértékelődése 1998-ban, a fizetéseknek a munkatermelékenységnél gyorsabb növekedése stb. A romániai gazdaság gyenge pontjaként a gyors és viszonylag nagyfokú eladósodottságot, a külföldi tőkebeáramlás alacsony szintjét és a privatizáció lassúságát, valamint annak elégtelen mértékét jelölte meg. Románia rendelkezik azzal a potenciállal, amely a működőképes piacgazdaság létrehozását és a demokrácia megszilárdítását biztosíthatná az elkövetkező években. Az ország nagysága, földrajzi helyzete, emberi és természeti erőforrásai beruházási alkalmat jelenthetnek a külföldi vállalatoknak, ha az állami vállalatok privatizációja valóban felgyorsul. Románia hosszú távú fejlődésének optimista és pesszimista forgatókönyvét is vázolta. Ha sikerül az országnak 2003-ig a gazdasági átalakulás nehéz problémáit megoldania, akkor az évi átlagos növekedés 2–4%-os lehet, majd a gazdasági hatékonyság fokozatos növekedése nyomán 2010-ig 3–5%-ra gyorsulhat fel a növekedés üteme. Igaz, hogy az egy főre jutó GDP (bruttó hazai termék) vásárlóerő-paritáson 2010-ben is még mindig csak az EU átlagának 30%-át teszi majd ki, de akkorra már egy működő piacgazdaság-

gal és az integrációt megkönnyítő intézményi és jogi rendszerrel rendelkezhet Románia. Peszsimista megközelítésben, ha nem áll majd rendelkezésre az átalakításhoz szükséges beruházás, akkor az elkövetkező 5–10 évben csak 0–2%-os növekedési ütem érhető el. Ez is csak akkor, ha a magas inflációt és a fizetési mérleg hiányának növekedését elkerüli az ország, és ha az intézményi korrupció csökkenni fog.

Franz Greif, a bécsi Szövetségi Agrárkutató Intézet osztályvezetője *A különböző földtulajdon-jog rendszerek és azok hatása a farmgazdálkodásra Kelet-Ausztriában és a szomszédos országokban* címmel tartott nagy vitát kiváltó előadást. Kiindulópontként a Világbanknál dolgozó Csáki Csaba pontozási rendszere szolgált, amellyel a kelet-közép-európai agrárátalakulást jellemzi. A földreform kiteljesedését jelző mérőszám, ami Romániában 7, Magyarországon 9, Ukrajnában 5 stb., szoros pozitív összefüggésben van az illető ország gazdasági fejlettségével. Ezért tartotta fontosnak a szakember a földtulajdon-viszonyok behatóbb vizsgálatát. Több esettanulmányt ismertetett az osztrák földtulajdonosok és főleg földbérlők magyarországi földhasználatával kapcsolatban. A kompenzációs törvény alkalmazása kapcsán kb. 7000 ha került osztrák tulajdonba 1994 előtt, amikor az 1947-ben kisajátított földeket kaphatták vissza az egykori tulajdonosok, illetve azok örökösei. Becslések szerint a külföldi földtulajdonosok száma 600–1000, ezek átlagosan 5–30 hektáron gazdálkodnak. Jelentősebb a földbérllet mértéke, egyes vállalatok nevéen kb. 50 000 ha mezőgazdasági terület van Nyugat-Magyarországon, ami országos viszonylatban kevés. Az EU-szabályozás szerint 5 km-es sávból importvám nélkül szállítható be a termék az EU-ba, ami kedvező az osztrák termelők számára, még ha a növény- és állategészségügyi ellenőrzés bonyolult is. Magyarországon, a határ mentén földet bérlő külföldi agrártermelők nemcsak az osztrák piac magasabb árait, de az olcsóbb magyar input-árak előnyeit, sőt a magyar állami támogatásokat is élvezik. Az osztrák szakember minőségi bortermelelssel foglalkozó vegyes osztrák–magyar vállalkozásokat is bemutatott, amelyek a termék jelentős részét magyar piacokon értékesítik. Következtetésként fogalmazta meg azt, hogy a földpiac fokozódó liberalizálása a kelet-közép-európai országokban jelentős változásokat idéz majd elő, különösen a határ menti területeken: a beruházások növekedése, a föld értékének növekedése előnyként tekinthető, de a magasabb árak, a fokozódó verseny előnytelen lesz a hazai termelők és a fiatal gazdálkodni kezdők számára.

Dumitriu Irina, a bukaresti Kereskedelmi és Iparkamara munkatársa a *Kis és közepes vállalkozások finanszírozása Romániában* címmel tartott előadást. A jelen lévő kisvállalkozók, egyetemi hallgatók érdeklődéssel hallgatták a beruházási projektek finanszírozásának elméleti megalapozását és azokat a gyakorlati információkat, amelyeket az előadó ismertetett. Kitűnt, hogy nem elsősorban a hitelhez jutás nehéz Romániában, hanem az életképes projektek hiányoznak, amelyek biztosítékot jelenthetnének a hitelek visszafizetéséhez. Gond viszont, hogy a kedvezményes hitelhez jutás lehetőségeiről szóló információk nem mindig jutnak el időben azokhoz a kisvállalkozókhöz, akik a leginkább érdekeltek. Ez a tanácskozás alkalmat jelentett a vállalkozók számára, hogy első kézből nyerjenek információkat és biztatást arra is, hogy keressek fel az előadót Bukarestben is felmerülő problémáikkal.

Horváth Gyula, a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központjának főigazgatója a *Magyarország EU-csatlakozásának regionális politikai kihívásai* témáról tartott előadást. Hangsúlyozta, hogy a kelet-közép-európai országok közül a magyarországi regionális politika és a területfejlesztési gyakorlat az, amely modellérték lehet a térség országai számára, mivel leginkább kompatibilis az EU elvárásaival, tehát zökkenőmentessé teheti az EU-hoz való csatlakozást. Lényegében két különböző regionális politikai stratégia alkalmazható: egyik a domináns állami szerepvállaláson és dekoncentrált intézményrendszeren nyugszik, a másik pedig a regionális kezdeményezésekből kiinduló és az állami kötelezettségvállalás decentralizált eszkö-

zeinek alkalmazásán alapuló politika. Egyelőre a regionális politika kialakulását a legtöbb kelet-közép-európai országban több tényező is akadályozza, így a kormányzati körök nyílt vagy kendőzött ellenállása, a területi fejlesztési intézményrendszer gyengeségei és a területi közigazgatás megoldatlansága. Nincs egyértelmű válasz arra sem, hogy a regionális politika hatékony eszköz-e az átmenet feladatainak megoldására, vagy pedig a szűkös erőforrásokat központilag, esetleg ágazatok és nem régiók között célszerű továbbra is szétosztani. Hiányoznak a regionális politika jogi keretei, alkotmányos alapjai. Sem központi, sem pedig a régiók szintjén nincsenek intézmények a fejlesztés tervezésének és végrehajtásának szervezésére és ellenőrzésére, az állami, a civil és a magánszektor együttműködésének az ösztönzésére. Magyarországon már csak a meglévő intézmények közötti koordináció erősítése, a területfejlesztés pénzügyi eszközeinek megteremtése és a forráskoordináció jelent gondot. Románia számára az Európai Bizottság regionális politikai ajánlásai sokkal összetettebbek, így a fentiek mellett a jogszabályok kidolgozása, az intézmények kiépítése, az ellenőrzés és a regionális statisztikai adatbázis biztosítása is elvégzendő feladat.

Magyarországon az egyes térségek közti jelentős fejlettségi különbségek mérséklése, az állami pénzalapok számának csökkentése és koordinációjuk erősítése, a területfejlesztési alap összegének bővítése, a megyék területfejlesztési szerepének erősítése, az érdekegyeztetés területi-regionális mechanizmusainak kialakítása jelenti a fő feladatot.

Szaló Péter, a magyarországi Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium helyettes államtitkára *A területfejlesztés intézményrendszere és az az EU-csatlakozással kapcsolatos feladatok* címmel tartott érdekes, tartalmas előadást. Kifejtette, hogy a területfejlesztésről és területrendezésről szóló 1996. évi törvény olyan jogi dokumentum, amely céljait tekintve megfelel a társadalmi igazságosság és méltányosság elvének, a területi kohézió erősítését szolgálja, és alapvetően gazdaságfejlesztési orientációjú. A törvény a partnerség elvén alapszik, az autonóm intézmények kooperációjára épít és a decentralizációt fokozza. Lényeges eleme, hogy piacokonform eszközökkel operál, így lehetőséget teremt a regionális gazdasági szabályozók alkalmazására, a gazdasági hatékonyság mérésére, és ugyanakkor áttekinthetővé, ellenőrizhetővé teszi a szervezeti felelősséget. Az előadó ismertette továbbá a magyar országgyűlés 35/1998-as határozatát az országos területfejlesztési koncepcióról. A területfejlesztés intézmény- és eszközrendszerének bemutatása és elemzése, valamint a nemzetközi interregionális kapcsolatok fejlesztési lehetőségeinek felvázolása is hasznos információt jelentett a hallgatóság számára, a feltett kérdések is elsősorban ezekre a témákra koncentráltak. A kormányzati nézőpontból való megközelítés, a nemzeti fejlesztési terv ismertetése a téma gyakorlatiasabb tárgyalását jelentette, jó kiegészítést nyújtott az előző, elvi, elméleti, akadémiai jellegű előadáshoz.

Dorgai László, a budapesti Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet tudományos osztályvezetője *Az Európai Unió vidékfejlesztési politikája magyar szemmel* témakörben tartott előadást. Bevezetőjében arra figyelmeztetett, hogy most, az európai uniós tagsághoz közeledve, akárcsak a rendszerváltás elején, sokan túl nagy reményt fűznek ahhoz, hogy a hátrányos helyzetű régiók fejlődése jelentősen felgyorsul, nagymértékben csökken a lemaradásuk. Az előadó saját számításai is alátámasztják, hogy az Európai Unió regionális és vidékpolitikájából minden tagország profitál, és tény, hogy a csatlakozni kívánó országok már a csatlakozást megelőző időszakban is hozzájutnak vidékfejlesztési támogatáshoz. Mégis ajánlatos a tárgyilagos megítélés, mert egyébként újabb csalódás érheti az embereket az eredmények láttán. Utalásszerűen említi, hogy a vidék alapvető gondjai, problémái az Európai Unióban és országainkban is rendkívül hasonlóak, de a hasonló gondokat a különböző gazdasági fejlettségi szinteken másként élik meg az érintettek.

A vidékfejlesztéssel kapcsolatos európai uniós szakértői anyagok hangsúlyozzák az integrált, multiszektoriális megközelítés szükségességét, a környezet és a kultúrtáj védelmének fontosságát, a közös agrárpolitika és a vidékfejlesztési politika kapcsolatának szorosabbra fűzését.

Az előadó az új regionális és vidékpolitikát úgy értékelte, hogy elveiben inkább a folytonosság érvényesül, az újdonság jórészt technikai kérdésekben, illetve a dolgok hangsúlyosabb megjelenítésében mutatkozik, és ezt az állítását részletesen is taglalta. A három fő terület, amelyre a közös agrár- és vidékpolitika koncentrál ma: az erősebb mezőgazdasági és erdészeti szektor létrehozása, a vidéki területek versenyképességének fejlesztése, valamint a környezet fenntartása és a páratlan európai vidéki örökség megőrzése. Az európai uniós pénzügyi források bővültek, de az, hogy az elmaradt régiók fejlesztését szolgáló strukturális alapokból mennyi jut majd a vidékre, ma még teljes biztonsággal nem állapítható meg. Magyarország, ha 2006-ig tagja lesz az Uniónak, évente 145–235 millió euró támogatásra számíthatna, ami a jelenlegi agrártámogatások harmadát, kedvező esetben felét érné el. Újdonságnak számít, hogy a tagjelölt országok számára létrehozták az előcsatlakozási alapot, melyből a SAPARD (a mezőgazdaság korszerűsítésére és vidékfejlesztésre) 500 millió euró, az ISPA (alapvetően infrastruktúra-fejlesztés) 1000 millió euró, a PHARE 2000 (döntően területfejlesztés) ugyancsak 1000 millió euró összeggel részesedik. Magyarország a SAPARD program céljaira évente mintegy 9,5 milliárd forintot kap. Az előcsatlakozási alapok célja az, hogy a tagjelölt országokat pénzügyileg támogassák gazdaságuk fejlesztésében és ugyanakkor megismertessék velük az Unió támogatási rendszerét. A nehézséget az jelentheti, hogy egyrészt az uniós források csak kiegészítik a nemzeti forrásokat, másrészt csak konkrét programok, projektek alapján hozzáférhetők. Biztosra vehető, hogy az EU vidékfejlesztési politikájának alkalmazása nem csodaszer, nem fogja a vidék elmaradottságát jelentősen mérsékelni, de beindít egy érzékelhető, kedvező irányú folyamatot.

Előadásával Dorgai László a tisztánlátást, a jövő józan megítélését segítette elő.

Faragó László, az MTA Regionális Kutatások Központjának főmunkatársa *A regionális programozás* átfogó problémakörét vázolta fel az érdeklődő hallgatóságnak. Szintetikusán fogalmazva, a programozást olyan jól strukturált gondolkodásmódnak és eljárási rendnek nevezte, amely segíti a tudást tetté alakítani oly módon, hogy a közpénzek hatékonyan és átláthatóan legyenek felhasználva. Hangsúlyozta, hogy az Európai Uniótól kapható területfejlesztési támogatások igénybevételeinek feltétele az uniós alapelvek elfogadása, amelyek a programozás szempontjából a következők: 1) szubszidiaritás és decentralizáció; 2) koncentráció, azaz a támogatások oda irányuljanak, ahol ezekkel a legnagyobb fejlesztő hatás érhető el; 3) az addicionalitás, vagyis társfinanszírozás; 4) partnerségi kapcsolatok szélesítése és mélyítése; 5) a végrehajtás egyszerűsítése; 6) a hatékonysági kritérium érvényesítése a tervezéstől az ellenőrzésig. Az előadó a programozást a támogatások megtervezésének és felhasználásának eljárási rendjeként is értelmezte, és ismertette a területi programok kidolgozásának, elfogadásának, megvalósításának és ellenőrzésének legfontosabb mozzanatait is. Ezek: 1) a támogatások igénybevétele általános feltételeinek megismerése; 2) a kedvezményezett területek meghatározása; 3) a tagállam meghatározása a közreműködőket; 4) a nemzeti fejlesztési terv és az operatív regionális programok elkészítése és elfogadása; 5) a közösségi támogatási keret elfogadása; 6) végrehajtás; 7) folyamatos értékelés. Ma Magyarországon regionális szinten három dokumentum készül: területfejlesztési koncepció, stratégiai program és operatív program. A stratégiai program nem mondhat ellent az elfogadott fejlesztési koncepciónak, az operatív programoknak pedig bele kell illeszkedniük a stratégiai programba. Az előadás nemcsak elvi, elméleti, módszertani fogalmakat tisztázott, hanem számos példát is adott a regionális tervek tartalmát illetően, valamint a kedvező és a hátrányos tényezők bemutatására.

Stauder Márta, a budapesti Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet tudományos főmunkatársa *A magyarországi kistérségek néhány jellegzetessége, kistérségi fejlesztés* című előadását mutatta be. Gesztus értékű, hogy az anyagot román nyelvre lefordítva is biztosította a hallgatóságnak. Az előadó a fogalmak tisztázására és esettanulmányok ismertetésére helyezte a hangsúlyt. Az 1996-os területfejlesztési és területrendezési törvényt és a végrehajtási jogszabályokat pozitívan értékelte, kiemelve a szereplők viszonylag nagy mozgásterét. Ismertette a területfejlesztés lehetséges beavatkozási szintjeit és a megfelelő intézményrendszert. Az előadó a kistérség fogalmának tisztázása után a kistérségi koncepció, valamint a stratégia elkészítését taglalta. Átfogó képet kaphattunk a magyarországi kistérségekről a beavatkozási térségtípusok szerint. Ezek elmaradott térségek, tartós munkanélküliségű térségek, ipari szerkezetátalakítás térségei, a mezőgazdaság vidékfejlesztési térségei és kedvezményezett térségek. A hallgatóság számára modellértékű volt a SWOT analízis konkrét példán keresztül való ismertetése a kistérségfejlesztés területén.

Hertelendy Zsófia, a Világbank magyarországi regionális képviselőjének főmunkatársa *A területi és települési önkormányzati rendszer modernizációja Magyarországon* témakörben tartott előadást. Bevezetésként elmondta, hogy Magyarország már 1990-ben elindította az önkormányzati rendszer reformját: decentralizálta a közigazgatást, létrehozta a települési önkormányzatokat, és helyreállította a helyi közösségek teljes autonómiáját, átruházta a helyi önkormányzatokra a helyi közszolgáltatások ellátásával járó kötelezettségeket, elősegítette az önkormányzatok pénzügyi önállóságának megteremtését a vagyoni transzferrel, a saját bevételek növelésének ösztönzésével, a magántőke bevonásával a helyi infrastruktúra és közszolgáltatások fejlesztésébe. Ugyanakkor a csődtörvénnyel és az adósságállomány korlátozásával megszigorították az önkormányzatok gazdálkodását. Mára már jellemzővé vált a köz- és magánszféra összekapcsolódása és a nonprofit szervezetek részvétele a humán szolgáltatásokban. Magyarországon támogatják a települési önkormányzatok társulásait, és létrehozták a Területfejlesztési Tanácsokat a kormányzás közbenső szintjeként.

Bár az önkormányzatok törvényileg nagyfokú politikai és gazdasági önállóságra tettek szert, az utóbbit korlátozzák az ágazati szabályozások és főleg a csökkenő rendelkezésre álló jövedelem, ami az önkormányzati csődök számának növekedését vagy a költségvetési transferekhez való visszatérést vetíti előre. Magyarország válaszához érkezett: vagy továbbhalad a részterületeket érintő kisebb módosítások útján, vagy olyan modernizációs programot indít, ami a helyi önállóságra helyezi a hangsúlyt. Ennek a modernizációs csomagnak az elemeit vázolta az előadó: intézményi, jogi szabályozási keretrendszer; feladatmegosztás, helyi bevételek, állami támogatások. A modernizáció egyik döntő láncszemét a továbbképzés és a technikai segítségnyújtás képezi. Ide tartozó feladatokként sorolta fel a következőket: a korszerű költségvetési rendszer kifejlesztése, a koncessziós szerződések kidolgozása, adatbázisok kifejlesztése, beruházási programok kidolgozása, hitelképesség felmérése, önkormányzati hitelpiacok feltárása, szerződéses szolgáltatások versenyeztetése. A konkrét javaslatok között szerepel az állam és azon belül az önkormányzatok feladatának újragondolása, a funkcionális regionalizmus elvének alkalmazása, ami azt jelenti, hogy a feladatokat arra a kormányzati szintre kell telepíteni, ahol a leghatékonyabb forrásfelhasználás érhető el. Fontos az önkormányzati autonómia támogatása, a helyi hatáskörben lévő források mértékének növelése. A kiegyensúlyozott és egyenlő fejlődés csak úgy érhető el, ha a támogatások mértéke és viszonylagos állandósága biztosított, ha csökkenthető a régiók és az önkormányzatok közötti jövedelemegyenlőtlenség, ha a szolgáltatásokat egységes alapszinten lehet ellátni. Ezeknek a feladatoknak a teljesítése az EU-csatlakozás is elősegíti, mert az EU-s források befogadását teszi lehetővé.

Borbély László, a bukaresti Közmunkaügyi és Területfejlesztési Minisztérium államtitkára *Vidéki infrastrukturális fejlesztési lehetőségek Romániában* címmel tartott előadást. Ismertette azokat a hitelhez, támogatáshoz jutási lehetőségeket, amelyeket a kormány jelenleg nyújt, főleg EU-s pénzalapokból. A jelen lévő vállalkozók, önkormányzatoknál dolgozó szakemberek jelezték a felmerülő nehézségeket, azt, hogy felül-, illetve alulnézetből nem azonos a kép. Problémát jelent az információhiány, a rendkívül bürokratikus ügyintézés, az, hogy az önkormányzatok jelentős időeltolódással kapják meg a költségvetési támogatásokat stb.

Vincze Mária, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem közgazdasági karának tanára *A romániai vidékfejlesztés* problémáiról tartott előadást. Bevezetőjében a környezet, a valós helyzet ismeretének fontosságát hangsúlyozta, ehhez kell alkalmazkodni a jelenben, illetve ezt kell megváltoztatni a jövőben. Romániában a vidékfejlesztésnek kiemelt szerep jut, itt él a lakosság több mint 45%-a, és a falusi települések az ország területének 89%-át teszik ki. Az OECD kritériumai szerint jórészt az egész ország vidéki térségnek tekinthető, bár jelentős térségi eltérések vannak. Előadásának első részében a régiók közötti, a falu és a város, az egyes agrárregiók közötti különbségeket illusztrálta gazdag adatbázis felhasználásával. Ezeknek a jelentős eltéréseknek, lemaradásoknak a kezelése is nehéz feladat, hiszen komoly gazdasági-társadalmi-politikai feszültségforrást jelentenek. Előadásának második részében a mezőgazdaság helyzetét vázolta, ahol még nincs működő földpiac, a piacra termelő mezőgazdaság aránya alacsony az önellátásra berendezkedetthez képest, ahol alacsony a képzettségi szint, nagyfokú az elöregedés, gyenge a műszaki ellátottság stb. A legnagyobb gondot az jelenti, hogy a falun élő kb. 6 millió aktív korú lakosnak a foglalkoztatása döntő mértékben a mezőgazdaságra hárul, ami alacsony munkatermelékenységet jelent. A mezőgazdasági termelés jelenlegi állapota a vidéki fejlődés kerékkötője, de a helyzet megoldását csakis a nemzetgazdaság egészének fellendülése hozhatja meg, amely a felesleges munkaerőt felszívhatja.

Végül a tennivalókat vázolta: fő feladat a mezőgazdasági kistermelés hatékonyságának a fokozása a földpiac ösztönzésével, az életképes birtokstruktúrák kialakításával, a kistermelők beszerzési és értékesítési egyesületeinek létrehozásával. Fontos a vidéki munkahelyteremtés a gazdasági tevékenységek diverzifikálásával, a nem mezőgazdasági tevékenységek fejlesztésének elősegítésével és nem utolsósorban az emberi erőforrások fejlesztésével.

Az előadókon kívül aktív szerepet vállalt hozzászólásaival, kérdéseivel Fritz Rembold, aki a FAO (Food and Agriculture Organization of the United Nation) kelet-közép-európai irodáját képviselte.

Jelen voltak a rendezvényen parlamenti képviselők, központi, megyei és helyi kormányzati tisztségviselők, civil szervezetek vezetői, vállalkozók, egyetemi oktatók és diákok.

Vasárnap a külföldi vendégek a helyi vezetőkkel találkoztak Kalotaszentkirályon, ahol a falusi turizmus fellendítéséről folytattak tapasztalatcserét. A résztvevők visszajelzéseiből kitűnik, nem volt hiábavaló a szervezők erőfeszítése, hogy ezt a rendezvényt megtarthassák.

Marad a kérdés: hogyan tovább?

IN MEMORIAM

Dr. Demény Pál

(1913–1999)

Egyedül élt, de nem volt társtalan. Akik szép számmal megjelentek végtisztességén, valamennyien a barátság, a tisztelet – gyakran a rokoninál erősebb – szálaival kötődtek hozzá. Ezek közé tartoztak az Erdélyi Múzeum-Egyesület tagjai is, akik ravatalánál vettek búcsút Egyesületünk önzetlen, segítőkész tagjától, barátjuktól. A koporsót körülállók és az elhelyezett koszorúk feliratai pedig azt tanúsították, hogy az igaz embert tisztelőket nem választották el nyelvi határok.

Élete Gyulafehérváron sarjadt ki, abban a fejedelmi városban, ahol már a 17. századtól törvény biztosította az országban kereskedő zsidók állandó megtelepedését. Apja, a jónevű, izraelita vallású magyar ügyvéd ahhoz a polgári réteghez tartozott, amely annyi értékkel gazdagította a magyar társadalmat. Mint annyi polgártársa, a főhatalomváltozás után hűségesen és öntudatosan vállalta a kisebbségi sorsot. A nagy iskolafenntartó erdélyi püspök, gróf Majláth Gusztáv Károly jogtanácsosaként a már katolikus vallásban nevelkedett fiát a gyulafehérvári római katolikus líceumba íratta be. Demény Pál elkerülte tehát azt, hogy annyi magyar ajkú kortársához hasonlóan, az akkoriban bevezetett diszkriminatív iskolai szabályok értelmében megtilthassák neki is magyar (felekezeti) iskola látogatását.

Sikeres érettségi vizsgája után a kolozsvári I. Ferdinand Tudományegyetem jogi karára iratkozott be, ahol akkoriban olyan kiváló egyetemi tanárok adtak elő, mint a magánjogász Camil Negrea vagy a büntetőjogász Traian Pop. Jogász- és gyakorló ügyvédként főleg a magánjogi kérdések felé vonzódott. Széles körű jogi műveltségre tett szert, német és francia szakmunkákat is olvasott. Természetesen a román mellett követte a magyar szakirodalmat is. Azon ma már kevés jogász közé tartozott, aki még Grosschmid Béni munkáiban is elmélyült, sőt egykori tanára, Camil Negrea mellett telekkönyvi jogi munkájához hasznosította is a nagy magyar magánjogász nézeteit.

Öntudatos polgár volt, aki egész életében az ügyvédi erkölcsi normák szerint élt hivatásának, méltatlanoknak tartotta az ügyvédi pályára a pénzhajhászó kijárókat, zugügyvédeket.

1989 decembere után abban reménykedett, hogy helyreáll a polgári jogrend, megtörténik a magántulajdont sértő hatalmi intézkedések orvoslása. Beadványokban, véleménynyilvánításokban elutasította a magántulajdonnak nem egységes intézménykénti kezelését. A megsértett tulajdonjog orvoslásának elősegítése érdekében újraközölte és értelmezte az ingatlanyilvántartás és tulajdonjogi biztosítás nagyszerű intézményére, a telekkönyvre vonatkozó jogszabályokat (*Telekkönyvi jog*. Bukarest 1993; *Legea cărșilor funciare nr. 115/1938 comentată și adnotată*. Cluj 1995).

Csalódottan tapasztalta, éppen az Erdélyi Múzeum-Egyesület jogainak helyreállításáért végzett munkája során, hogy elképzelései nem váltak valóra.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület újraindulásától önzetlenül, minden tisztség nélkül odaadóan járt el az Egyesület ügyeiben. Az indulás első szakaszától kezdődően mellettünk volt, ezt bizonyítja az is, hogy az Egyesület jogi személyként történő bejegyzésének bírósági eljárásában neve ott szerepel a bejegyzést elrendelő tárgyalás jegyzőkönyvében is. Ezt követően élete utolsó napjaiig tanáccsal, véleményezéssel, különböző indoklások megszerkesztésével részese volt az Egyesület jogaiért folytatott eljárásoknak. Példaadó lelkiismerete, kitartása nemegyszer lendítette előre ügyünket.

Emlékét nemcsak azok mulandó emlékezete őrzi, akik tanúi voltak munkájának, tisztelték és becsülték, hanem írásos hagyatéka is beszédesen tanúsítja az Erdélyi Múzeum-Egyesület jelenkori történetével foglalkozó majdani kutató számára azt, hogy mit tett Demény Pál önzetlenül Egyesületünkért.

Kiss András

SZEMLE

Tisztelgés Imreh István előtt

Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára.

Szerkesztette Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsony Ferenc.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása. Kvár 1999. 680 lap

Történetkutatók körében hagyománya van az emlékkönyvek kiadásának. A Kelemen Lajos és Jakó Zsigmond tiszteletére megjelent emlékkönyvek után 1999-ben a magyar történetírás ismét erdélyi tudós, a nyolcvanéves Imreh István professzor előtt tiszteleg. A kötet azért is fontos az erdélyi történetírás számára, mert többé-kevésbé ennek körképét nyújtja.

Imreh István előadói és kutatói tevékenysége több történetgeneráció előtt is jól ismert Erdélyben és Magyarországon. Kutatásai főleg Erdély 17–18. századi gazdaság- és társadalomtörténetét érintették, ezen belül pedig legismertebbek a rendi társadalomban végzett normák szerint szerveződő székelységet bemutató munkái. Ez utóbbi területen végzett munkásságának elismeréseként – közvetlenül pedig a madéfalvi veszedelem jegyzőkönyveinek közzétételéért – 1998-ban elsőként neki ítelték oda az Entz Géza-díjat.

Imreh Istvánról nyugodtan állítható, hogy iskolát teremtett, ezt pedig a tiszteletére megjelentetett emlékkönyv bizonyítja a legjobban. A kötet negyvenhét szerző ugyanennyi tanulmányát tartalmazza. Tematikailag természetesen nem egységes a kötet, de a közölt tanulmányokat összeköti a múlt történései minél pontosabb, sokrétűbb és emberközelibb megismerésének igénye, a szerzőket pedig az, hogy pályatársai, tanítványai, barátai vagy tisztelői az ünnepeltek. Többsége erdélyi és ezen belül is székelyföldi kérdést taglal, legtöbb esetben az Imreh István által kijelölt nyomokon haladva.

Jelen ismertetés nem vállalkozhat az igen gazdag tartalmú tanulmányok részletes bemutatására, inkább csak egy-egy gazdagabb témakör kőre csoportosítható írásból tallóz. A kötet élén Benkő Samunak a tudóspályát bemutató köszöntőjét találjuk, ezt követik a tanulmányok, melyek legtöbbször az ünnepelt fontosabb kutatási területeihez kapcsolódnak. Ezek közül – akár számuknál fogva is – kiemelt helyen említendőek a helyi (főleg székelyföldi) önszerveződő közösségek múltjának egy-egy részletét bemutató írások. Cserey Zoltán az önkormányzatiság és katonai hatalom konfliktusokkal terhelt egymás mellett élését mutatja be a 19. század közepi Háromszéken, Hermann Gusztáv Mihály az udvarhelyszéki Havasalja kiváltságos településeinek fejedelemiség kori privilégiumait veszi számba. Ugyancsak a helyi autonómia, öngazgatás fejlődését és működését tárgyalja Orosz István és Vokkori Mária tanulmánya a mezővárosi fejlődés, illetve a széki igazgatás és törvénykezés példáján. Zepczaner Jenő Székelyderzs templomkastélyának kiadatlan rendtartásait és ezek elemzését közli, Sipos Gábor tanulmánya pedig egy helyi szintű egyházi önkormányzat, a krasznai presbitérium születését, belső rendjét szabályozó előírások kialakulását mutatja be.

A másik nagyobb csoportot a társadalomtörténeti vonatkozású tanulmányok alkotják. Demény Lajos hat,

nemrégiben előkerült, eddig ismeretlen – a *Székely Oklevéltár* új sorozatában remélhetőleg hamarosan nyomdafestéket látó – 16. századi székely összeírást ismertet, és tömör következtetések formájában értékeli ezek jelentőségét. Ugyancsak a székely társadalomszerkezet megismeréséhez nyújt értékes támpontokat Pál-Antal Sándor tanulmánya Marosszék népességéről a polgári átalakulás előestéjén vagy Palkó Attilának a Felső-Maros mente etnikai változásait taglaló összefoglalója. Az újkor kutatói mellett Bodor András ókori témájú cikkkel jelentkezett, amely érdekfeszítő módon tárgyalja a római rab-szolgaság legkülönfélébb vonatkozásait.

Sas Péter Herepei Jánosról, a Sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum hányattott sorsú igazgatójáról, az ott eltöltött éveiről ír, emléket állítva annak az erdélyi értelmiségi életútnak, melyet a második világháborút lezáró történések törtek derekba. A személytörténet felé vezet el néhány további tanulmány, melyek szerzői egy-egy történeti személyiség életútját vagy annak bizonyos vonatkozásait tárják fel. Ezek közé sorolható Csetri Eleknek Körösi Csoma Sándor szülőfölddel való kapcsolatát vizsgáló tanulmánya, Csucsujá Istvánnak a nemzetiségi politikus Mocsáry Lajost, Camil Mureşanunak Thomas Jeffersont bemutató írása. Sebestyén Mihály írása ifjabb Kemény János temetéséről az erdélyi főúri gyászszertartás tárgyalásán túl az egész életpálya bemutatásával terebélyesedik.

A gazdaságtörténeti írások Imreh István ez irányú munkásságához kapcsolhatók. Ilyen fogantatásúak a modern gazdasági életet meghatározó válságokról (Bereczki András), Bethlen Gábor pénzpolitikájáról és a lengyel pénzek felső-magyarországi forgalmáról (Buza János) vagy a kolozsváriak marhakereskedéséről szóló tanulmányok (Pap Ferenc).

Agrártörténeti feldolgozásokkal is találkozunk a kötet lapjain. Pál Judit a mezőgazdaságnak a székely mezővárosi fejlődésre gyakorolt hatását, az urbanizációban játszott szerepét elemzi, Simion Retegan a balázsfalvi görög katolikus érseki birtok példáján mutatja be a 19. századi agráralakulást. Niederhauser Emil tanulmánya az új- és jelenkori kelet-európai agrártörténet nagy ívű összefoglalását adja. Ember és környezet kapcsolatát világítja meg a történeti ökológia eszközeivel R. Várkonyi Ágnes a Kárpát-medence természeti viszonyainak pusztulásáról szóló tanulmányában.

Művészettörténeti vonatkozásúak Benkő Elek és Kovács András tanulmányai. Előbbi a bardóci harang kapcsán a középkori szász-székely érintkezést dokumentálja, utóbbi az elpusztult középkori bágyoni templom – 19. századi másolatban fennmaradt – 14. századi építési feliratát ismerteti. Ezek mellett a művelődés- és iskolatörténet (Balogh Béla) is helyet kapott.

Az erdélyi történelem nagy vonzást gyakorló kérdésköre az 1848-as forradalom, ezt képviselik a kötetben Egedy Ákos, Spira György tanulmányai. Erdély 17. század végi Habsburg-orientációs politikai kísérleteit és 18. század eleji nemzetközi kapcsolatait érintik Magyarai András és Kőpeczi Béla tanulmányai. Más szakterületek is jelen vannak, így az eszmetörténet (Miskolczy Ambrus, Szász Zoltán, Nagy György), nyelvészet (Benkő Loránd), történeti néprajz (Bárh János), történeti demográfia (Kovacsics József) vagy a kisebbségkutatás (Glatz Ferenc). Jogtörténeti kérdést tárgyal Kiss András a tolvajkiáltás erdélyi szokásának, törvényi hátterének és aranyosszéki joggyakorlatának bemutatásával, Kovács Kiss Gyöngy pedig öt kiadatlan irat közlésével az oklevelek és az elbeszélő történeti források közötti kapcsolatot szemlélteti.

A kötetben négy, tágabb értelemben vett családtörténeti munka kapott helyet. Mióta az ilyen irányú kutatások már nem csupán a családi hiúságot ápolják, hanem a társadalomtörténeti megismerés fontos eszközeivé váltak, az ebbe a tárgykörbe sorolható vizsgálódásoknak egyre nagyobb jelentőségük van. Jakó Klárának a Szalánczykról írott tanulmánya az erdélyi politikai elit kialakulásába enged betekinteni több generáció politikai pályafutásának és társadalmi-vagyoni emelkedésének nyomon követésével. Jakó Zsigmond az 1467-ben kitört Mátyás király elleni erdélyi lázadás egyik vezéregyénisége, Farnasi Veres Benedek családi és vagyoni viszonyainak, politikai kapcsolatainak bemutatásával a mozgalomban való részvételének körülményeit tárgyalja. Kósa László a székelyföldi származású Bodoki család 18–19. századi sorsát, a polgárosodás folyamatában való részvételét mutatja be, Wolf Rudolf pedig Bethlen Miklós anyai ágú

tordai ősei bemutatásával a városi polgárság társadalmával való, eddig kevés figyelemre méltított kapcsolatait veszi számba.

Az itt bemutatott mű tipografizálása mindenben követi az Erdélyi Múzeum-Egyesület által kiadott, már említett *Jakó-Emlékkönyvet*. Ennek mintájára, az ott megismert csoportosítás szerint közli Károlyiné Domahidi Jolán összeállításában Imreh István irodalmi munkásságának könyvészetét, amelyet a róla szóló méltatások zárnak le (I. könyvek, tanulmányok; II. egyetemi jegyzetek; III. kisebb dolgozatok; IV. megemlékezések, ismeretterjesztő írások; V. beszélgetés, interjú; VI. szerkesztett kötetek; VII. Imreh Istvánról szóló irodalom). A több ezer nyomtatott oldalnyi termés beszédesen szól az egyenletesen fejlődő és természetesen még le nem zárt életmű gazdagságáról.

A számítógépek és ezzel együtt a szövegszerkesztő programok tömeges (egyébként örvendetes) elterjedésének s az ezzel együtt járó látványos szerkesztésszeli elslányosodás korában hovatovább megemlítendő ténynek számít egy-egy kötet gondos szerkesztése. Ennek ismeretében különösen dicséretes a szerkesztők által felállított elvek következetes végbevitelére és a sajtóhibák hiánya.

Manapság az emlékkönyvek divatjával számolhatunk. Tudósok, történeti személyiségek vagy események előtti tisztelgés hoz egy-egy ilyen kötetet. Az örvendetes gyarapodás azonban sokszor a minőség rovására megy. Az itt ismertetett kötet azonban minden bizonnyal kiállja az idő próbáját, és vélhetően az utókor történetkutatói nemcsak mint kordokumentumot, hanem mint értékes ismerettárat fogják használni.

W. Kovács András

A „munkapad mellől elővett darabok”. Erdélyi boszorkányperek kisgyűjteménye, újabb megvilágításban

*Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák.
Válogatta, a bevezető tanulmányt írta és a jegyzeteket összeállította Kiss András.
Bukarest–Kolozsvár 1998. 395 lap*

„A vádló, a tanúk, a szomszédok és a boszorkánysággal vádolt személy kapcsolatainak tisztázása fényt deríthet arra is, hogy a boszorkányhitben gyökerező félelemből eredő társadalmi védekezés (vesd ki a gonoszt közül) általános indítéka mellett, a vádemelés – mint a nyugati boszorkányüldözések esetében – anyagi vagy más okokra vezethető vissza.” – jegyzi meg Kiss András, a kötet szerkesztője, az alapvető módszertani lépésről értesítve az olvasót. Tulajdonképpen ez a fő szempont, amely vezérli a jelen kötet gondolatmenetét, illetve, az eddigi kutatások hiányosságát pótolandó, ezáltal próbál rávezetni olyan összefüggésekre, amelyek döntőek lehetnek az egyes perek lezajlását, illetve kimenetelét illetően.

A levéltáros precizitásával vizsgált anyag valóban újabb perspektívából láttatja a boszorkányok, paráznák, varázslók, házasságtörők kérdését. Már a második oldalon leszögezi a hasonló levéltári anyagokkal való operálás mikéntjét, miértjét és tárgyát: nem a polihistor szemléletének kell hódolni, mondja a szerző, és három pontban

igyekszik megválaszolni a „mit keres a levéltáros?” kérdést. A válasz három feleletet különít el, amelyek ugyanakkor szervesen összetartoznak. Az első ésszerű és egyértelmű: „lege artis levéltári forrásokat közül, ami szakterülethez is tartozik”. A második válasz a módszertani operativitást taglalja: „azokat a jogszabályokban is kristályosodott erkölcsi, társadalmi normákat szeretné megközelíteni, amelyek alapján a vizsgált boszorkánysági, kuruzslási és paráznasági ügyekben a bírák, a törvényszékek ítélkeztek”, azaz azt a sajátos logikát kell megtalálni, amely a perek lefolyásának mozgatórugója. Köztudott ugyanis, hogy mikro- és makroközösségekben egyaránt sajátosan működő és irányító normák döntő szerepet játszottak az egyes ítélkezésekben. Az egyes helységek, települések szervesen tagolódó, belső klikkekkel rendelkező csoportoknak is tekinthetők. Ezeket a csoportokon belül minden egyénnek megvolt a maga szerepe. Az egyes egyén cselekedeteit a közösség szabályozta, ezért a szexualitás is a csoport ügye volt, a tiltott

szeretkezés és következménye ugyancsak. A harmadik válasz ezt megerősíteni látszik, ugyanis sajátos (és a szakirodalomban eddig kevésbé ismert) tény vizsgál: a bíró, az ítélőszékek és a társadalom ítéletének a milyenségét, éppen a második válaszban említettek alapján.

A három kérdésre adott válasz módszertani irányítóelvnek is nevezhető. Ezeknek a kérdéseknek a vizsgálata más szempontot javasol a boszorkányperek és szexuális büntetőperek kutatását illetően. Az itt megfogalmazott kutatási igény valóban egy más irányba mozdítja el a boszorkányperekkel és természetesen a más említett perekkel való foglalkozást, egy sajátos stratégiát ajánlva a hasonló kutatásra elszántaknak: a társadalmat egészében és viszonyhálózatában kell vizsgálnunk, nem elég csak részösszefüggésekre hivatkoznunk. Nem elég csupán a hiedelmeket elemezni ezekkel a perekkel kapcsolatban, jöhetnek a boszorkánysággal szembeni magatartást kialakító tényezőkhöz tartoznak az ezekről tartott nézetek, elképzelések. A korábbi kutatásokban nem történt meg viszont a másik oldal részletes vizsgálata: annak a normarendszernek a kutatása, amelyhez az ítélkező bíró igazodott, „amelyből fakadóan jogosítottnak érezte magát súlyos, elmarasztaló ítéletének kimondására”, tehát a közvélemény erejének és hatékonyságának a vizsgálata rendkívül fontos a kutatás folyamatában.

A szerkesztő továbbá azt ajánlja, hogy a boszorkányságot a kornak megfelelő társadalmi jelenségként kell tekintenünk, nem csupán „hitvilági tünetként”. Kissé elmarasztalóan hangzik ez a jelzős szószervezet. Tudjuk, miről van szó. A boszorkánypereket illetően ténylegesen nagyobb hangsúlyt fektettek a néprajzkutatók a hiedelemvilág feltérképezésére, mint a társadalmi, etikai stb. vizsgálatokra. Tény, hogy a hiedelemvilággal és hiedelemrendszerekkel kapcsolatban számos tanulmány született és születik manapság is, és talán több is, mint társadalmi vonatkozású, azonban bizonyára nem szükséges ilyen méreven szétválasztanunk ezeket a fizikai műivoltukban korántsem megragadható, hanem inkább elméleti, jobbára a kutatók által felállított kategóriákat, mint a *társadalom*, *hiedelem*, *norma* stb. A boszorkányokat a hiedelmekből ismerjük, különböző mesék, rém- és „igaztörténetek” elmondása során bukkanunk rájuk, illetve levéltári hagyatékok lapozgatása közben. A szerkesztőnek abban valóban igaza van, hogy hasonló kutatások (főleg ami az erdélyi boszorkánypereket illeti) nem születtek, azonban nem lehet ilyen kategorikusan szétválasztani a hiedelemszövegeket, a „hitvilági tüneteket” az úgymond társadalmi jelenségektől, ezek ugyanis szervesen összefüggnek, összetartoznak.

A vizsgálódás sajátos és újszerű.

Ezt az újfajta és egyben teljeségre törekvő igényű megközelítést az teszi ilyené, hogy a szerző nem pusztán a boszorkány alakjával, hiedelmével foglalkozik (csupán utal ezekre), ellenben nagyon sok más kérdés megválaszolására vállalkozik, és mintegy ösztönzi a kutatókat hasonló stratégiák követésére. Ez az újszerűség az eddigi perspektívákhoz és kutatási eredményekhez egyfajta szükségszerű hozzá-, illetve mellérendelést jelent. Törvények és ítéletek változatos módzataival ismerkedhetünk meg, illetve azokkal az eljárásformákkal, amelyek többé-kevésbé követték ezeket. Az a problematizálás,

hogy miért és hogyan ítél a bíró, mit vesz figyelembe, ez hogyan érinti az elítélteket, a nagytömeg hogyan viszonyul az egyes ítéletekhez, egy új szempontú vizsgálatot jelez. A néprajztudomány, a jogtudomány körében ismert és alkalmazott módszertani, kutatási problémákat egységesíti és egészíti ki. Ezekből az ötletekből és paradigmákból pedig elkészül egy kötet, amely figyelemreméltó az erdélyi tudományosságban.

Természetesen nem számíthatunk olyasféle komplexitásra, mint a Bessenyei József, a Klaniczai-Kristóf-Pócs szerzők által vagy akár Schram Ferenc által szerkesztett gyűjtemények esetében, lévén, hogy csupán kisebb térség kerül vizsgálat alá, ugyanis jobbára Kolozsvár és Kolozsvár környéki helységek peres iratait említi a szerkesztő.

Egységes azonban ez a kötet többféle szempontból is: a bevezetőben az alaposan körvonalazott metodikai szempontok után mintegy bizonyítékként állanak a peres iratok, a könnyen kezelhető, átlátható és követhető kisebb szövegek.

A *Törvények* című fejezetben Mózes második könyvétől egészen az ítéleteket lazító 1768-as rendeletig találunk törvényeket, illetve törvénykezési szabályokat, törvénytörvédeket, amelyek előírták az erkölcsi viselkedés koordinátáit. Ilyen például az egyik korai, Szent István II. könyvében található következő törvényrendelet: „Ha valami boszorkány találkozik, vigyék a bírák törvénye szerint az egyház eleibe és bízzák a papra, hogy bójtöltesse és oktassa hitben, bójtölés után pedig menjen haza...”

Ezután a következő rész: *...és ítéletek* ízelítőt ad az egyes perek kimeneteléről. (Ezek az eljárások gyakran drasztikusnak, kegyetlennek hatnak az olvasó számára, szélsőséges és durva megoldásokról számolva be.) Megtudjuk, hogyan mondják ki Sós Jánosnéra Kolozsvár tanácsosai a máglyahalált, vagy a paráznságért elzárt asszonyt miként vesszőzik meg és üzik ki a városból, illetve fenyegetik meg azzal, hogy egy következő kihágás alkalmával nem lesz bocsánat, mert zsákba kötik és vízbe fojtják bele, „minden törvény nélkül”.

A leghosszabb terjedelmű fejezet, az *Akik megszegték a törvényt* talán a legizgalmasabb is. Arra döbent rá bennünket, hogy az idővel megváltozott törvények és természetesen megváltozott normarendszer függvényében más-más esetekkel állunk szemben. Az egyes fejezetek címeiül választott idézetek a maguk frappáns archaikus nyelvezetükkel még inkább fölkeltek az olvasó érdeklődését: a cím utáni rövid főegykivonat pedig megkönnyíti az olvasás folyamatát, főleg a korábbi (16–17. századi) szövegek esetében. Például az egyik irat fejezetcíme a következő: *„Világos az a fennírt módok szerint, hogy mind az alperes parázna lator, úgy a felperes-asszony is kurva, de nemcsak az alperessel, hanem katonákkal és más közemberekkel is paráználkodott, kurválkodott”* – majd a fejezetcím után a helyszínt és az időpontot tünteti fel: *„1791. november 28.–1792. június 21., Aranyosrákos, Bágyon, Székelykocsárd, Aranyospolyán”*. Ezután pedig egy rövid jegyzet következik, amelyben megtudjuk, hogy a főszereplő egy Szegedi Kata nevű nő, akinek gyereke lesz egy legénytől, a legényt pedig 12 forint büntetésre ítélték, a felperes asszonyt pedig „25 kemény korbácsütésre”. Ezt

követi a korabeli szöveg, a peres irat egy része. Tovább már a mi feladatunk a szöveget vizsgálva más összefüggéseket is megállapítani, illetve úgy olvasni a szöveget, ahogy azt a textus maga megköveteli. Ezzel a módszerrel végigkísérve a szövegeket, mintegy beavattatunk ezek sajátos világába, a szövegek kezelhetőkké válnak, érthetőek lesznek.

A szövegek úgy vannak válogatva, hogy boszorkányságért, paráznaságért, csecsemőgyilkosságért, vérfertőzésért elítélt nők perei szinte egyfajta elbírálási, csoportosítási kategóriába kerülnek. (Jóllehet az ítélező és az ítélet szempontjából ez nem mindegy!) Nagyon sok közös vonás van a boszorkányperek és a szexuális büntetőperek közt, bár a büntetési rituálék határozottan elválasztják ezeket a kategóriákat, ha ugyanarról a személyről van is szó. Nemcsak az azonos kor, ítélszék, egyházi, társadalmi és gazdasági körülmények teszik hasonlatossá a kétfajta pertípust, hanem a kor erkölcsi szemlélete alapján bűnösnek ítélt paráznák és boszorkányok közt is rendkívül sok volt az egyezés.

Mert mi is jellemzi a boszorkányokat? Norman Cohn elmélete alapján a boszorkány sztereotípiája több tényezőtől ötvöződött, mint pl. a következők: olyasvalaki, aki maleficiumot űz, vagyis természetfeletti erővel rendelkezik, és természetfeletti úton ártani is tud, olyasvalaki, aki az ördög szolgálatába szegődött, félelmetes lény, aki éjnek idején a levegőben repül, gonosz szándékkal, aki vad, kietlen helyeken otthonos, illetve olyan társaság vagy szekta tagja, amely bizonyos időszakonként boszorkányszombatokat szervez. (Vö. Norman Cohn: *Európa démonai*. Bp. 1994.) Ezek a tényezők azonban az idők során változtak – bizonyítja ezt a kötet anyaga is –, egy-egy tényező szerepe felerősödött, mások meg kikoptak a döntő jogformulák közül, így például a 18. század végén nem kellett föltétlenül rábizonyítani valakire a levegőben való repülés képességét: elég volt, ha ártó maleficiumot űzött, és esetleg „sírba tett” néhány számára nem kedves embert.

A feslett erkölcsű nőszemély fogalma is rendkívül változó. A 18. század végi jog különbséget tesz a paráználkodás (stuprum) és a szajhálkodás (fornicatio) között. E különbségtételnek az az alapja, hogy az illető nő „tisztességes hajadon”, illetve özvegy vagy pedig partnereit sűrűn változtató, „testével rútul kereskedő”. A kötetben megdöbbentő módon utalnak erre az egyes szövegek – az ítélet keménysége, illetve a „bűnőshöz” való hozzáállás mind azt bizonyítja, nem mindegy, hogy a „parázna nőszemélyt” elűzik a helységből, vízbe dobják, láncra verik, vagy csupán pénz-bírságra kényszerítik.

Módszertani és vizsgálódási probléma viszont az ítélet. A kutató magatartása, viszonyulása nagyon fontos a problémák megközelítésében (legyen az levéltáros vagy antropológus, szociológus vagy néprajzkutató). A kötet előszavában elhangzó néhány szerkesztői megjegyzés ítéletek hat. Ez pedig nem tud egyezni a kor erkölcsi felfogásával, ugyanis háromszáz év távlatából a kutató kijelentése egy személyre vonatkozóan, miszerint „bővérű, ringyóskodó asszonyról” van szó, minden bizonnyal nem fedi az 1600-as évekbeni, szexualitásról szóló diskurzus

„bővérű, ringyóskodó nő” kategóriáját. Az ítéletek efféle kereszteződése/ütközése jókora zavart okozhat. Ebben a kötetben nem rendszeresen, de helyenként előfordul egy-egy hasonló ki/beszólás a 20. századból. Hasonlóképpen az erkölcsi vonatkozású „eltorzulását” egy társadalomnak ajánlatosabb lenne a „változás” szóval helyettesíteni. Az eltorzulás valaminek a degradálódása lévén, a kultúra valamiféle süllyedését jelentené. Bármiféle tudományos megalapozottsággal rendelkezünk is, nem közeledhetünk így egy kultúrához, akár kulturális jelenséghez vagy szubkultúrához, ekképpen értékelni egy tényleges társadalmi változást nem áll jogunkban. Egy kultúrát vagy társadalmat ha a maga fejlődésében (akkor is, ha éppen visszafejlődésében) látunk, nem tekinthetjük ezt egy negatív előjelű folyamatnak, eltorzulásnak. Noha a normakövetés, illetve a normaszegés modern társadalmunkban is szerepet játszik, ez a szerep merőben különbözik attól, amelyet a korábbi társadalomban kellett betöltenie. Ez az elcsúszás más perspektivikus látásmódot eredményez, és a kutatók számára sem kis feladat ennek leküzdése.

Hogy mit keres a levéltáros a peranyagokban? Valamit, ami, bár történetiségében távol áll attól az időtől, amelyet mának neveznek, mégis közel hozható önmagához, a kutatókhoz, illetve egy szélesebb olvasóközeghez.

Kiss Andrásnak sikerült a 20. század végén rávezetnie bennünket arra, hogy olyan megközelítéssel olvassuk a 300–400 éves iratokat, illetve képesek legyünk ezeket úgy olvasni, hogy közelieknek érezhessük akár 300–400 év távlatából is. Úgy sikerült a szerkesztőnek ezeket összeválogatni és értelmezni, hogy hozzáférhető legyen egy hozzá nem értő számára is. A bevezetőben vázolt kis módszertani kitéréssel, illetve Dengelegyi Mihályné 1614-es perének rövid interpretálásával sikerült szinte korszerűvé tennie ezeket és rávenni az olvasót, hogy tovább kutasson más szövegekben is, hasonló szakszerűséggel.

Éppen ezért ez a sajátos megvilágítás rendkívül modern. Nemcsak didaktikai szervezetsége és nemcsak szakmai téren hozott újításai miatt, hanem elsősorban azért, mert a levéltári anyagokat úgy teszi közzé, hogy a szövegek korántsem penész- vagy porizú, hanem élő és dinamikus. Megfontolt módszertani lépései, amint a felsorolt példák is láthatjuk, tudatosan irányítják az olvasás folyamatát. Szakszerű interpretációi ugyancsak ezt a célt szolgálják. A szövegek pedig rávilágítanak egyes problémákra, amelyek évszázadok során meghatározóak voltak a társadalom életében.

Mert bár társadalmi tényösszefüggésekről és bonyolultabbnál bonyolultabb kapcsolathálókról van szó, mégis a szöveg, a textus az, amely nemcsak a közvetítő, hanem a közvetített is. Írott szövegeink sajátos ízt, kultúránkban elfoglalt helyét közvetíti.

Vagy talán – ahogy a szerkesztő mondja – csak lehallott, korábban félreismert vagy leértékelt emlékek fölszedgetése a munkapad mellől... Mindenképp sikeresen végzett munka ez.

Bokor Zsuzsa

Alapkönyv a Téka alapítójáról

Deé Nagy Anikó: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel.*
Az Erdélyi Múzeum–Egyesület kiadása. Kvár 1997. 456 lap

A jelenlegi művelődéstörténet szívesen vizsgál méreken alapuló társadalmi jelenségeket múltértelmező munkája közben. Ugyanakkor az Annales-iskola már vissza is tért az általa valaha kárhoztatott hagyományos módszerek egyikéhez: a reprezentatívnak tekintett egyéni teljesítmények leíró-értékelő vizsgálatához.

Ezt a tendenciát ismerjük fel a Teleki-témához évtizedek óta hűségesen visszatérő Deé Nagy Anikó legújabb könyvében is. Noha a teljes Teleki-portré megrajzolására bevallása szerint nem vállalkozhat, a híres és máig működő könyvtár, a marosvásárhelyi Teleki Téka meg-alapítójáról szóló, gazdagon dokumentált könyve természetesen jelzi egy gazdag életút egyéb aspektusait is.

A szereptória segít ebben a különbségtételben a kutatót; tehát a személyiséget beállítódásokban, magán-emberi és társadalmi szerepekben tudja és akarja megragadni. Mindvégig megtart valami rokonszenves távolságot vizsgált tárgyával szemben: a beállítódás motívumaira utal, az egyes döntések pszichológiai alapját nem feszegeti indiszkréten. A bemutatott értelmiségit rokonszennel ábrázolja, de pozitív elfogultsága érthető; kutatót (Deé Nagy Anikó) és tárgyat (gróf Teleki Sámuel) összekapcsolja a közös preferencia: a könyvek iránti pozitív elfogultság. Hasonló empátiával közelített Eszterházy Károlyhoz mint kultúrapártoló egyházi emberhez nemrég Bitskey István (*Könyvek, könyvtárak, mecénások*, 1996). Ugyanakkor a párhuzamoság a lokálpatrióta hajlamban is kimutatható (Marosvásárhely, illetőleg Eger kulturális színvonalának emelése a mecenatúra módozatai által).

A kulturális színvonal emelése a 18. században elsősorban a könyvek kiváltságától és terjesztésétől függ; ilyen értelemben a Teleki Sámuelről szóló monográfia a könyv 18. századi kelet-közép-európai történetéről is megbízható ismereteket kínál.

Deé Nagy Anikó valaha a Kriterion Könyvkiadó Téka-sorozatában Teleki Sámuel levelezéséből kínált azóta sokak által haszonnal forgatott válogatást (*Teleki Sámuel és a Teleki-Téka*). A leveleket válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Deé Nagy Anikó. Buk. 1976). Ha annak címe „Teleki Sámuel, a levelező” lett volna, most már csak egy könyvvel adósunk a szakma a részportrék jegyében: meg kellene adósunk a politika Teleki Sámuel pályáját értelmezni, mert egy kancellár döntései és értékrendje, viszonyrendszere önmagában is tanulságos, másrészt mert a politikus Teleki Sámuellel kapcsolatban pillanatnyilag több az egymásnak ellentmondó vélemény, mint az apró megfigyeléseken alapuló céltanulmány.

A könyv önálló egysége a monografikus tanulmány; 227 számozott oldal.

Az ezzel párhuzamosan (vagy ettől függetlenül) olvasható második „könyv” az iratoké. Levelek, leltárak, háztartási költséglisták, évi bevételekről készített feljegyzések, adományok okmányai, a Téka építésével kapcsolatos és a könyvtár használatára vonatkozó iratok. Itt

az intézménytörténész káprázat el válogató ízlésével, a gyűjtemények értő megközelítésével. Teleki Sámuel a könyvritkaságok, tudománytörténeti alapkönyvek érdekelték elsősorban.

A valamikori könyvtár két könyvének sorsára külön is kitér Deé Nagy Anikó, ezek a gyűjtő tudásán, értékrendjén kívül utalnak egyrészt az európai (tárgyasult) kultúrértékek vándorlására, másrészt a központ és a periféria viszonyára a (nem csak könyv) kincseket illetően.

Az első a Mátyás király corvinái közül származó *Tacitus-kódex* esete, amelyet Teleki Sámuel 1805-ben 10 Lajos-aranyért megvásárolt egy strasbourgi egyetemi tanártól könyvtára számára. (A könyvet 1935-ben vitték el Marosvásárhelyről, ma New Havenben, a Yale Egyetemen található.)

A másik könyv szintén ritkaság volt: Szervét Mihály *Cristianismo Restituito* című könyve, amelyet a bécsi császári könyvtár kívánt, és amelyet Teleki 1786. január 27-én fel is ajánlott a könyvtárnak.

A könyvek emberek tárgyai, emberi viszonyokat is kifejeznek, sőt alakítanak. Miközben e ritkaságok sorsának alakulását követjük, ne vesztünk szem elől aényt, hogy hazai olvasók hasznára nyitotta meg másokat megelőzve magánkönyvtárát Teleki. (Ebben a péceli könyvgyűjtő, Ráday Gedeon szándékaival mutathatók ki párhuzamoságok, csakhogy Ráday közvetlen leszármazottai nem követték az apai nagylelkű gesztust.)

Teleki Sámuel életútjára azért tér ki a szerző, mert keresi a könyves szakemberrel válás meghatározó élményeit.

Fontosnak tartja a Teleki-sarj celnai éveit. Lécfalvi Orbán Péter volt a magántanítója; Töke István könyvből tanult természettant – ez a karteziánus és a kísérleti fizika összeegyeztetésére tett kísérlet –, Maróthi Debrecenben kiadott matematikakönyvével is rendelkezett apja jóvoltából. De egyéb tankönyve is volt: egy latin–német–magyar *Orbis Pictus* (Comenius: *Orbiis Sensualium Trilingvis*. Szeben 1738).

Az utazások során alakult ki igényes életstílusa, nemesi életformáját érdekes módon hangolták át külföldi tapasztalatai. 1759-től 1763-ig tartott külföldi utazása (A szerző ismételtlen felhívja a figyelmet a külföldjáró erdélyi nemesek útinaplóira; Telekié 1908-ban nyomtatásban is megjelent [*Gróf Teleki Sámuel úti naplója 1759–1763*. Sajtó alá rendezte ifj. Biás István. A bevezetést írta dr. Imre Sándor. Maros-Vásárhely 1908]. Az 1906-ban előkerült kötet ismét elveszett az iratrengetegben; a MOL levéltár-anyagában korábbi iratok közé sorolva Deé Nagy Anikó talál rá ismét.)

Nagy sikernek számított az utazás lehetősége.

„Így váltja fel a még a reformáció idején kialakult szegény vándordíák típusát lassan-lassan a 18. századi utazó nagyrú típusa, aki a hazai földön megkezdett tanulmányait külszországban fejezi be.” A kötet szerzője szerint Mária Terézia a rendi műveltség eszményének

szerez érvényt azzal, hogy a vagyonos nemeseket a saját maga által bevezetett szigorítások ellenére külföldi tanulmányútra engedi.

Aztán hazatérve nem is volt olyan könnyű Telekinek a könyvszerető-könyvgyűjtő életformát folytatni: a nagyvárad kerület biztosa és Bihar megyei főispán (1785), alkancellár (1787), újra Bihar megyei főispán (1790). Az erdélyi adminisztrációs ügyek intézője volt elsősorban Teleki kancellár, de a könyv szerzője jó érzékkel finomítja tovább Mályusz Elemér feladatkör-leírását: Deé Nagy Anikó szerint nem mellékes tény, hogy a kancellár megbízásának mintegy kétharmada alatt háborús ügyek rendezésével kényszerült foglalkozni. És ez – tesszük hozzá a könyv magánlevél-anyagából is inspirálódva – egy könyves embernek a legnagyobb nyomorúság.

A kancellár erdélyi népszerűtlenségét a szerző azzal magyarázza, hogy Teleki „rendíthetetlen aulikus” volt. Kimondhatjuk, továbbgondolva a Deé Nagy Anikó által leírtakat, hogy a jozefinizmusnak Erdélyben voltak hívei és alkalmazói, és ezeket nem kell feltétlenül a nem magyar lakosság értelmiségi rétegével azonosítanunk.

Itt az „értelmiségi” kifejezésnél hadd időzzünk el. Teleki életformáját valóban külföldi utazásának tapasztalatai határozták meg (ebbe a külföldön tartózkodó erdélyi kolónia szokásai és értékrendje is belevonandók). Nem túlozunk a kifejezés Telekire való alkalmazásával; ahogyan a tudáshoz magán- és közemberként viszonyult, ahogyan arra áldozni is folyamatosan hajlandó volt: ezekre a viselkedésmódokra találabb kifejezést, mint az értelmiségét, hiába keresnénk.

Visszatérve az indulás problémáira (amelyeket a későbbi erudíció és mecénáskodás ellensúlyozni kívánt), az ifjú Telekinek nem tudománya volt korszerűtlen, hanem gyakorlati képzettsége, pontosabban nyelvismerete. A nyelvbezártág élményét éli át már Bécsbe kerülve is: magyarul és latinul tud. De naplót vezet: nemcsak kiadásairól (ennek későbbi, ártírt változata maradt fenn). A tudni vágyó erdélyi nemes 1760. január 2-án érkezett Bázélbe; matematikai (Daniel és Johann Bernoulli révén), jogi, elektromosságani, egyetemes történelmi előadásokat hallgatott; ezeket maga választotta ki nagyobb kínálatból.

Bázélben magyar kompániáról (magyar társaságról) beszél, amelyet bátyjával, a Párizsból érkező Teleki Józseffel meglátogattak. Vívó-, fuvola- és táncleckéket vett; ezeknek később mint művelt magánember vette hasznát. (A könyvgyűjtő műveltségézménye a reneszánszban gyökerezik – mutatja ki érvelésével Deé Nagy Anikó.)

Ez a könyv „közszolgálatban” is ábrázolni kívánja könyvszerető hősét; pedáns hivatalnokként mutatja be, akinek eszmerendzere nincs ellentétben hivatali teendőivel.

Janus Pannonius műveinek sajtó alá rendezése is Teleki Sámuel érdeme. A könyvek szakértőjéről, gyűjtőjéről, de a könyvtáreépítőről is vallanak a korabeli okmányok. Bethlen Zsuzsannáról mint a kancellár könyvgyűjtésben is méltó társáról emlékezik meg a szerző.

Figyelemmel követhetjük a máig eleven marosvásárhelyi olvasóhely kialakulásának mozzanatait. Ritka könyvek, korszerű irodalom helye lett a Téka a kancellár tervei alapján, amely a közművelődés célja mellett régi kéziratok, másolatok őrzési helye volt; a teremkönyvtár pedig az olvasói viselkedésre tanított. (A könyvtár katalógusát kétszáz példányban küldi Teleki a debreceni vásárra, 2 rénes forintot kér darabjáért.)

A könyvtárhasználat szabályzatából 1798-ból egy, az alapító bölcsességére utaló cikkelyt idézünk (eredetije persze latin nyelvében): „A közhatalom által betiltott könyvek a javaltaktól választassanak külön, egy helyre összegyűjtve rostély mögé zárassanak, és csak az érett ítéletű férfiaknak, tudósoknak, doktoroknak és közhivatalt viselőknak engedtesse meg használni és olvasni azokat” (434).

Az iratok önmagukban is (a nem kommentált okmányok közvetlenségével) beszélnek a címben felvetett problémáról. Névmutató, forrásjelzések egészítik ki a könyv anyagát.

Adatgazdag és inspiratív könyv; tagolása, az összefüggések könyvgrafikai megjelenítése lehetne karakteresebb.

Összességében azonban ez a Teleki-breviárium régén várt, komoly teljesítmény; a 18. század kutatója számára ezentúl nélkülözhetetlen művelődéstörténeti szakkönyv. Köszönet érte.

Egyed Emese

Táguló felelősség A történelmi teherterelek moráldiagnosztikája

Gáll Ernő: *A felelősség új határai. Bp. 1999. 228 lap*

A felelősség kérdése számtalanszor állt már az elméleti (elsősorban etikai, morálfilozófiai, jogi) vizsgálódások középpontjában. Filozófiai elemzői között olyan egyéniségeket találunk, mint Jean-Paul Sartre, Emmanuel Levinas vagy Hans Jonas. Mindhárom gondolkodó teljesítménye példaértékű. Mindenikük a felelősség behatárolása, lerögzítése, kijátszhatóvá tétele ellen foglalt állást, és mindenikük a felelősségprobléma egy-egy sajátos vetületéből kiindulva próbálta meg azt abszolút értékűvé, végtelenné tágítani. Sartre az egyéni döntés elkerülhetetlenségét, Levinas a felelős viszonyulásban érintettek feloldhatatlan közvetlenségét, személyességét, Jonas pedig az egész kérdéskomple-

xumnak az egyéni túlmutató jellegét, a veszélyeztetett létezővel való benső kapcsolatot hangsúlyozta. Ha a témának csupán jelenkori feldolgozásaira gondolunk, a publicisztikától a szépirodalomig, megállapítható, hogy alig van más emberi probléma, amelyet a különböző szerzőknek annyiszor kellett a köztudatba idézniük, mint éppen a felelősséget.

A felelősség tudatosítása és vállalása nem csupán valamely egyedi morális megnyilvánulás mozzanata, hanem egyszersmind bármely emberi lény erkölcsi minőségének szintetikus kifejezője. Az az ember, aki számba veszi a maga felelősségét, már pusztán e mozzanat által is elismer önmaga fölött valamiféle erkölcsi törvényt.

Ugyanakkor önmagát saját cselekedetei kezdeményezőjének és végrehajtójának tekinti, s ebből adódóan nem is szándékszik kivonni magát a tettei közelebbi és távolabbi következményeit illető erkölcsi megítélés alól. Tartalmi szempontból a felelősség jellege aszerint állapítható meg, hogy megvizsgáljuk, melyek, mennyire világosan körülhatároltak és ténylegesen milyen mértékben egyéni mérlegeléstől és következtetéstől, esetleg milyen egyéb tényezőktől befolyásoltak azok a tettek, amelyekre az erkölcsi felelősséget kiterjeszteni szándékozunk.

Gáll Ernő új könyve – a 20. századi „kelet-közép-európai” lelkiismeret jellegzetes példának gyűjteménye – ezzel a feltáró szándékkal fródot. A *felelősség* kortörténeti és önéletrajzi fogantatású elemzése. *Számvetés*, amelynek során a szerző – a kolozsvári egyetem professzora, a Korunk egykori főszerkesztője – korábbi írásaihoz is visszanyúlva, az önazonosságát kialakító szerepeket és elkötelezettségeket vizsgálja történelmi és szellemi tapasztalatainak távlatából. Így követik egymást a könyvben az elkötelezett baloldali értelmiségiek és antifasiszták dilemmái, a koncentrációs táborok túlélőit emésztő önvád és a zsidó-magyar kettős kisebbségre nehezülő kettős felelősség problémája. Valamennyi között azonban a legnehezebb teher a baloldali eszmények visszajukra fordulása és a különféle elkötelezettségek tragikus összeütközése. A könyv műfaja ily módon a tárgyilagos, formális szempontokhoz igazodó akadémiai értekezés helyett inkább a morális önreflexió és a szellemi napló, az értelmiségiszociológia és az ideológiakritika sajátos keveréke.

A szerző elemzéseinek középpontjában a felelős értelmiségi alakja áll. Felelősége nem elvont, általános-emberi felelősség, hanem társadalmi feladatok és történelmi kihívások összefüggésében felmerülő konkrét elkötelezettségek vállalásából adódik. A közéleti felelősség kérdésének újabb, árnyaltabb formában való felvetéséhez mindenekelőtt arra volt szükség, hogy századunkat új alapokról, a kommunista diktatúrák bukását követő politikai átalakulás távlatából, illúziók nélkül, az emberi veszteségeket mélyen átélve lehessen számba venni. A „történelmi idők” és a „forradalmi cselekvés” illúzióját megélt ember számára ma ebből a túlzott reményeket és a fatalizmust egyaránt elutasító perspektívából állnak össze egységes, határozott jelentésű képpé a korábbi évtizedek tévoya kételyei és durva csalódásai. Ugyanakkor a könyvben megfogalmazódó felelősségeszme nemcsak múltba tekint, hanem a jelen számára is van mondanivalója, sőt vállalja egyes, általa jövőbe mutatónak tekintett értékek felvázolását is.

A kérdésfelvetés megújítását a kortárs erkölcsi-társadalmi problémák, mindenekelőtt a felelősség globálisá válásával kapcsolatos kérdések kritikus számbavetése is ösztönözte. Az ilyen problémák között kiemelten szerepel a tudósok és a tudomány (mindenekelőtt az atomfizika, biológia, orvostudomány stb.) felelősége a felfedezések gyakorlati alkalmazásának következményeiért, a puha (humanizált) technika és a környezetbarát technológiák, valamint az alternatív közgazdaságtan melletti állásfoglalások. A jelenkori globális felelősséget követelő problémák megítélésének alap gondolatait Hans Jonas *Das Prinzip Verantwortung* (A felelősség elve) című

művének meghatározó jelentőségű kérdésfelvetése ihlette. Eszerint a felelősség „kötelességként elismert gond egy másik, fenyegetett lény iránt”. Az így értelmezett felelősség sajátos imperatívusz megfogalmazását tette lehetővé, amely szerint egy cselekedet helyességét aszerint kell megítélni, hogy összeegyeztethető-e vagy sem a permanens földi létezéssel.

Jonas felismeréseinek következetes végiggondolása megköveteli a technika rejtett utópizmusának elutasítását, sőt tágabb értelemben bármiféle utópikus gondolkodással való leszámolást. A szerző, bár elismeri utópia, eszmei türelmetlenség, zsarnokság és erőszak lehetséges összefüggését, a reményt és a jövőért vállalt felelősséget tápláló utópia nevében nem támogatja e követelmény maradéktalan elfogadását. Mindezzel együtt esélyt lát az antiutópista és az alternatív jövő mellett elkötelezett szemléletmódok összebékítésére, többek között éppen a jelenben fellelhető felelősségépítő kezdeményezések (Budapest Klub, Inter Action Council) és a szociáldemokrata alapértékek határozottabb érvényesülése révén.

Kétségtelen, hogy a jelzett problémakörök felelős megítélése nem kerülheti el a mai gondolkodó ember figyelmét. Ha viszont számolunk az ágazati etikák (gazdasásetika, bioetika, sajtóetika stb.) megjelenésével, és figyelembe vesszük, hogy azok problematikája éppen a fent említett kritikák nyomvonalára mentén alakult ki és vált hatékonyá, akkor nyilvánvalóan más, pozitívabb jelentést tulajdonítunk a kései modern társadalom önkritikájának. Éppen ezért a könyvnek a posztmodern szemléletváltással szemben kifejezett fenntartásai ellenére e diszciplínák megjelenése által bizonyítottan tekintjük, hogy a jelenkori társadalmi differenciálódás megteremtette nemcsak a maga sajátos problémávilágát, hanem annak megoldási javaslatait is, anélkül azonban, hogy „átfogó társadalmi rendezést”, önálló „ideológiát” vagy egységes „értékpreferenciát” kellett volna szorgalmaznia. E „hiányosságok” ellenére az erkölcsi tudat differenciálódásának és fragmentálódásának morálfilozófiai feldolgozásai, bár maguk is a „posztmodern” jelenségköréhez tartoznak, nem marasztalhatók el a „minden mindegy” apátiájában. A jelzett szemléletmód szerint szoros összefüggés van a „múltba tekintő felelősségvállalásnak” a könyvben említett biztató esetei (II. János Pál, Willy Brandt, Vaclav Havel, Jacques Chirac stb. bocsánatkérései) és a modernitás hagyományával szakító gondolkodásmód térhódítása között. E nem jelentéktelen különbségtétel mellett azonban csatlakozunk a szerzőnek a „felelősség dicséretét”, az autonóm személy felelősségvállalását, a pluralizmust és párbeszédet szorgalmazó álláspontjához, a továbbiakban kimutatva annak számos részletkérdésben megmutatókövetkeztetését.

Amint az már az eddigiekből is kiderült, a felelősségvállalás Gáll Ernő számára az autentikus értelmiségi magatartás vezérmotívuma, és ebben Antoine de Saint-Exupéry, Albert Schweitzer, Lukács György, Karl Jaspers példájára hivatkozik, akik nemcsak hogy a legmagasabb szakmai szinten képviselték hivatásukat, de munkájukat mindvégig a legközvetlenebb felelősségvállalás és morális elkötelezettség jellemezte. Éppen ebből az elkötelezettségből kiindulva vethette fel Jaspers és Lukács a

filozófus felelősségét gondolatainak és megnyilatkozásainak politikai következményeiért, készségét-alkalmasságát egy totalitárius rendszer (ti. a fasizmus, illetve a kommunizmus) legitímálására. Az elkötelezettséget, a társadalmi szerepvállalást tehát a szerző nem tekinti az értelmiségi kivételes gesztusának, hanem az értelmiségi öntudat és felelősség szerves részének. Ennek alátámasztására a mai értelmiségszociológia árnyaltabb – az elkötelezettségben fokozatokat, eltérő értelmiségtípusokat megkülönböztető – szemléletmódja ellenében felidéri Émile Zola és Julien Benda elkötelezett írástudó eszményét.

Az értelmiségi szerepvállalás itt említett – némiképp egyenmősítő – értelmezése mögött nem kell feltétlenül eredendő közösségi fundamentalizmust keresnünk, ugyanis az végső soron az értelmiségi szereppel, de semmiképpen sem csak azzal együtt járó tudatosság erkölcsi vetületének elismerését követeli. Ebben és csakis ebben az értelemben valóban megfogalmazható egy kivételes értelmiségi (rétegspecifikus, ám nem kollektív, hanem külön-külön, azaz egyénileg viselt) felelősség: *a személy mindennapi „rendszerfenntartó tevékenységének” felelőssége*. Ez a felelősség az értelmiségi esetében legalább olyan súlyos, mint a különféle totalitárius rendszerek jellegzetes büneiért a „készséges végrehajtók” névtelen sokasága által viselt felelősség. A kollektív vétkek és felelőségek rendkívül vitatott kérdéskörének felelevenítése itt, ebben az összefüggésben valóban találkozunk az értelmiségszociológiai kérdésfelvetéssel.

A „német bűnösség” értelmezésének Jaspers, Weber, Goldhagen és Adorno által megfogalmazott kritériumai a felelősségfogalom kiterjeszhetőségét, feloldhatatlanságát hangsúlyozták. Kritériumaik felbukkanása a könyv összegző számvetésében felhívja a figyelmet e példák ébresztő, szellemi-erkölcsi ellenállásra mozgósító erejére az őket ismerő kelet-európai értelmiségi körében. Természetesen nem állítható, és a szerző sem állítja, hogy ő maga és a hozzá hasonló értelmiségi szükségképpen eljutottak volna ezáltal a rendszerrel való nyílt szembe fordulásig, de e könyv szellemisége, akárcsak a szerző korábbi alkotásai, valamint az általa szerkesztett Korunk tematikus sokszínűsége azt bizonyítja, hogy Gáll Ernő a szabadabb önkifejezés és a hivatalos ideológiát maga mögött hagyó széles körű társadalmi dialógus útját kereste.

A diktatúra éveitől kezdve a nem rendszerkonform öntudat és önazonosság előkészítésében, megfogalmazásában lényeges szerepet játszott a *kisebbségi önismeret* szorgalmazása. A kor szóhasználatával élve ez azt jelentette, hogy a nemzeti kulturális hagyomány szinte valamennyi tendenciája helyet kaphatott a „haladó hagyományok” sorában. Az e hagyományokkal kialakított újfajta, nem a korábbi ideologikus elutasításon, hanem párbeszéd alapján viszony már önmagában is felelős önértékelés eredménye. Sajátos példája ennek a „visszamenőleges párbeszédnek” a századelő filozófiai újjászületésének szentelt figyelem, illetve az, hogy a szerző e „korai virágzás” eredményeit a köztudat számára is hozzáférhetővé tette. E sajátos értelmiség-történeti érdeklődés jelentőségét lényegesen növelte az a tény, hogy mindez egy olyan időszakban történt, amikor még a nemzeti filozófiatörténet hitelt érdemlő kézikönyvei és forrásai csak kevesek számára voltak

elérhetőek. Ebben a kulturális helyzetben a kisebbségi írástudók felelősségének múltbeli példái (Tavaszy Sándor, Imre Lajos, László Dezso, Makkai Sándor, Mikó Imre) éppen e felelősség erőteljes átérzését közvetítették a kortársak számára.

A követésre, továbbfejlesztésre ajánlott szellemiség itt a kisebbségi erkölcs Tavasztyól származó eszméje, illetve a kisebbség és a humánus gondolatának értelem-szerű összetartozása. Ebből adódik a kisebbségi értelmiség számára a kisebbségi önismeret kialakításában és fenntartásában, valamint a többségi kulturális értékek közvetítésében kínálkozó szerepkör hivatásszerű emelése. Az így megrajzolt értelmiségi szerep nem pusztán a transzszilván ideológiára épülő kitaláció, hanem a két világháború közötti időszak kisebbségi sorseseeményeinek mérlegelésére támaszkodik. Olyan eseményekről van szó, amelyek a romániai magyarság széles rétegeivel megismertették a kisebbségi lét nyomasztó problémáit, ráerőltetve a nemzeti önrevíziót, az új önazonosság és önmeghatározás kiépítésének feladatát.

Hasonló, sőt sokkal nehezebb, ellentmondásosabb helyzetbe került a Gáll Ernő által is képviselt asszimiláns magyar zsidóság, amelyre, ha identitását következetesen vállalta, kettős kisebbségi sors várta. Ez a különleges státus tette képviselőit „perem-személyiségekké”, ahogy a szerző önmagát nevezi, akiknek értelmiséggel, idegenkedéssel, sőt elutasítással és gyűlölettel kellett szembenézniük nemcsak az idegen többségi főhatalom képviselői, de olykor a választott nemzeti-nyelvi közösségük más vallású tagjai részéről is. A kötetnek ez a kettős kisebbség fokozottabb kiszolgáltatottságát és hangsúlyozottabb felelősséget taglaló fejezet különösen sok új, máig kevésbé ismert és számos közkeletű vélekedést korrigáló információt tartalmaz pl. az asszimilációnak, az antiszemitizmusnak, a cionizmusnak és a kommunista hatalmi struktúráknak a zsidóság társadalmi helyzetével és tényleges szándékaival való összefüggéseiről.

A második világháborút megelőző és az azt követő években egyre inkább a társadalmi helyzet és szándékok alakulásának végtelen összekuszálódása, tragikus sorsfordulók jellemezték mind a romániai magyarság, mind pedig a romániai magyar zsidóság képviselőinek életútját. Kétségtelen, hogy e két identitás baloldali elkötelezettséggel társított találkozása a veszélyek és kihívások s ennek megfelelően a felelőségek megsokszorozódását jelentette. Ebben a számtalan próbatételt hordozó folyamatban felértékelődött az értelmiségi magatartás különleges felelőssége, példaszerepessége, s hosszabb időre kitermelte a maga emblematisz alakjait, az elvakultság és tisztánlátás, a menekülés és helytállás érvrendszerét és személyes példát. Ilyen példaszerep egyéniségként, illetve magatartásmódként vizsgálja a szerző Makkai Sándor és a szlovákiai Fábry Zoltán tevékenységét.

Tekintettel arra, hogy a fokozatosan beszűkülő, egyirányúvá váló politikai mozgáster mindinkább a szimbolikus szférába, az irodalomba utalta a morális cselekvés súlypontját, a felelőségről való gondolkodás példáinak vizsgálatát, ha csak jelzésszerűen is, de ki kellett terjeszteni néhány jellegzetes irodalmi alkotás erkölcsi világának értelmezését. Az említett körülmények között az

irodalom az értelmiségi figyelmeztetés, irány és példamutatás szinte egyetlen nyilvános fórumává vált, még akkor is, ha üzenetének hatékonyságát eleve körülhatárolták a műfaji követelmények, az önkifejezés irodalmiasan átlényegített stílusa, és csupán a felvetett problémák jeleztek félreérthetetlenül az író állásfoglalásának aktuális jelentését. E magatartáshordozó irodalom elemzése során Gáll Ernő megmutatta, hogy Székely János drámáinak hőseit a korszak közismert személyiségeiről mintázta, hogy e hősök olyan kérdésekre próbáltak válaszolni (Kik vétkesek a diktatórikus, önfeladást követelő rendszerrel való együttműködésben? Felmentést jelenthet-e a hit? Mi a felelősségvállalás tartalma? stb.), amelyek megfogalmazásukkor a romániai magyarság döntő többségét foglalkoztatták.

Gáll Ernő könyvének talán legnagyobb horderejű gondolata, hogy a zsamokság mindennapi fenyegetésének megszűnése egyszerre tette lehetővé a korábbi világ-

nézeti elkötelezettség gyakorlati következményeinek megítélését és a „kritikátlan vakfegyelmet” elutasító felelősségvállalást. Ennek ellenére nem szabad, nem becsületes dolog elfelejteni vagy éppenséggel letagadni a múltat. Az embert próbáló időkben megfogalmazott kérdéseket mindig újra és újra fel kell tenni, hiszen az ember egyetlen társadalmi berendezkedésben sem nyerhet felmentést a maga felelősségével, önazonosságával és hivatásával való számvetés kötelezettsége alól. Az új helyzet nem jelenti, nem jelentheti a régi teherterelekek elfelejtését, hiszen az ember nem vetközheti le egyéniségét, jellemét, amelyet e teherterelekek is alakítottak. Kételeyeink, csalódásaink, sőt gyengeségeink megvállása nem csupán az esetleges érintettekkel és önmagunkkal szembeni morális kötelesség, hanem egyszersmind valós öntudatunk, önbecsülésünk kialakításának elengedhetetlen feltétele.

Ungvári Zrínyi Imre

A nemzedékváltásról – interdiszciplináris megközelítésben

Veress Károly: A nemzedékváltás szerepe a kultúrában.

Kvár 1999. 400 lap

Miért nemzedékváltás? Miért felvetni egy filozófiai körökben mostohán kezelt problémát? Veress Károly monografikus írása válasz; eszmefuttatása, kutatása hitelesen tematizált, s arra készíti, hogy identitáskereső/választó gesztusainkban nemzedéki problémáinkra jobban odafigyeljünk, felszámolva az említett mellőzöttséget.

A kontextus: a nyugati kultúra, a modern történelem; a tárgyalandó jelenség: a nemzedékváltás, amely olyan dichotómiák vizsgálatát igényli, mint hagyomány-újítás, konformizmus–nonkonformizmus, konfliktus–konszenzus stb., vagyis európaiságunk pulzusát képező ellentmondások kitapintását. A kutatás dialektikája próbára teszi a filozófiai kezelésmód lehetőségeit és esélyeit alapvető létmódzataink értelmezése végett.

A kézbe vett könyv kultúra–idő–nemzedék hármascsomópontját bontja ki, új összefüggésekben kapcsolja össze azokat, előkészítendő a nemzedékváltás szerepének tisztázását. A fogalmak első látásra is óriási szellemi teret implikálnak, mindegyik terminus kellő rálátást igényel, ily módon a filozófiai diskurzus kiegészül szociológiai, antropológiai szempontokkal is. A problémák sokoldalú, interdiszciplináris elemzése s a kellő elméleti-módszertani megalapozás a szerző felvállalt/beteljesített erőfeszítése.

Elsődlegesen a kultúra fogalmának alapos vizsgálata teszi lehetővé a témába való beilleszkedést: a terminus történetének felvázolása, jelenkori akcepcióinak felsorakoztatása hozzájárul a hipotézis megfogalmazásához. A szerző elhatárolja szubjektív–objektív kultúra, kultúra–civilizáció fogalmait, s feltár szemiotikai, antropológiai, értefilozófiai megközelítéseket is.

A kultúra hagyományképző folyamata fizikai időben bontakozik ki, időtudatot igényel, s nyilván az ember időbeni létezésének terméke. Így válik az idő kategória kultúra és nemzedék viszonyában szükségesszerű összefüggésteremtő kapocsá. Kulturális létünk, nemzedéki öntudatunk egyaránt az időbeliség megtapasztalásához

kötődik. Világ és lélek idejének találkozási módjai a kultúra jelenségei, ezáltal a nemzedék sajátos problémái. Az idő különböző aspektusainak elemzése – fizikai, szociális, történelmi szempontokból – egyértelműen a nemzedékiség megértésének eszköze.

A nemzedék sajátos értékalkotó, értelemadó együttlét, a generációk identitása korántsem merül ki az életkori vagy térbeli közelségben. A nemzedék közösen „átélt idő” (Bergson), tudati-tapasztalati egység (Husserl), közös tartózkodás a most-ban, az időfelettség s az elmúlásnak való ellenállás kedvéért (Heidegger). A nemzedék sajátos jelentérendszer kialakítója, specifikus kódok használója, kollektív törekvés egy újfajta szövegvilág megalkotására. Ez az a pont, ahol a szerző fejtegető értelmezése az előkészített problémát kibontja, a három bemutatott terminus kohéziója révén megválaszolódik az alapkérdés, kirajzolódik a nemzedékváltás mibenléte. Ennek alapján a generációk változása a különböző háttérrel rendelkező, más-más időben kialakuló nemzedékek sajátos szembesülése. A határesetemény nyomán valami „más” jön létre, tudjuk meg az elemzés végigkövetése nyomán: átrendeződnek a szokványos struktúrák és funkciók. Az új kultúrahordozók a régié helyébe lépnek, sok esetben „harc” által, mivel a magatartási és cselekvési formák összeférhetetlenek, s hiányzik a közös nyelv. Az idősebb nemzedék élettapasztalatainak továbbítási szándékát a fiatalabb generáció elutasítja, s a készen álló tudásanyagot letűnt világnak tekinti.

A könyv utolsó fejezetében a szerző figyelme a komplex konfliktusrendszer megértésére, megoldási lehetőségeire irányul, a hermeneutikai szemléletmód eszköztárát erőteljesen kiaknázva. Pedagógiai szempontból feszültség van tanító és tanítvány között, s ha ezt fel akarjuk oldani, a tanítványnak is nevelnie kell tanítóját kreatív kölcsönhatás nyomán. Antropológiai megközelítésben normaválással, életmódbeli különbségekkel szembesülünk, szemi-

otikai viszonylatban az új nyelv megjelenése eredményez kommunikációképtelenséget.

Veress Károly úgy véli: a konfrontáció század végi megoldása az együttműködésben, nézetegyeztetésben, szóértésben rejlik. A „domináns” nemzedéki szerep leépül. A könyv konkrét, alapvető konklúziója útnyitás, lehetőség-felvilantás. A nemzedékek ellentmondását, értékrendbeli inkompatibilitását s a hagyományhoz fűződő (örzés–elvetés) dilemmát feloldja a dialógusra tett kísérlet. Kialakul egy olyan hermeneutikai szituáció, amely közeledni, tolerálni,

ferszültséget oldani tanít meg. A „korhangulat” értelmében a szerző elutasítás helyett konszenzust, dominancia helyett együttélést javasol, hisz paradox módon ez marad posztmodern korunk egyetlen-sokféle kínálata.

A kolozsvári Polis és a Pro-Philosophia Kiadó közös kiadványaként megjelenő sorozatnyitó könyv hiányt pótol mind a felvetett téma, mind a probléma hermeneutikai kezelésmódja által. A sorozat további köteteit óhatatlan érdeklődéssel várjuk.

Kálmán Ungvári Kinga

Könyv a filozófia aktualizálásáról

*Király V. István: Filozófia és Itt-lét.
Tanulmányok. Kvár 1999. 151 lap*

Király V. István könyve – a szerző bevallása szerint – „folytatás”. Erről az olvasó is nyomban meggyőződhet, mihielyt összeveti e kötet írásait a szerző előző, 1996-ban megjelent *Határ – hallgatás – titok* című könyvével. Folytatás nemcsak abban a külsődleges értelemben, hogy a titok sokrétűen elemzett filozófiai témája itt újból visszatér, hanem abban a szervezettebb értelemben is, hogy e kötet mindenik írása – ugyancsak a szerző szavaival – az előző kötet írásaiban, tanulmányaiban gyökerezik.

Ugyanakkor ezt az újabb kötetet az előzőhöz képest bizonyos fokú tematikai átrendeződés és hangsúlyeltolódás jellemzi. Addig, amíg az előzőben a titok kategoriális szerkezetének, megjelenési formáinak, a titokfenomén különböző változatainak az elemzése állt a középpontban, ebben a kötetben a vizsgálódás köre kiszélesedik azoknak a témaperifériáknak, tematikai következményeknek az elmélyítése és kidolgozása irányában, amelyekhez a titokról való szisztematikus gondolkodás szükségképpen elvezet. Ilyenek a múlt és a voltság kérdése, illetve a magyar filozófia létének és lehetőségének a problémája. Ezek az előző kötetben csak érintett témák itt a gondolkodói figyelem fókuszába kerülnek, és részletes kidolgozást nyernek.

E tematikai kapcsolódáson túlmenően azonban a voltaképpen, lényegi, a szerző gondolkodásmódjának valós folytonosságát és hitelességét szavatoló kapcsolat elsősorban *módszertani* jellegű. Az, ami az első kötet írásaiban inkább csak benne levő módszertani beállítódásként, bizonyos felvállalt módszertani elveknek és alapoknak az elemzés útján való közvetlen felmutatásaként van jelen, itt most az alkalmazott filozófia és a kategoriális elemzés letisztult módszertani elveiként – egy-egy önálló tanulmány erejéig – kifejtett formában jelenik meg. A tematikai kiszélesítés és módszertani elmélyítés az egész gondolkodói teljesítményt mozgásba hozó eredeti és központi témára – a titok kérdéskörének vizsgálatára – is jótékonyan hat vissza azáltal, hogy e kibontakoztatott módszertani-tematikai beagyazódásban a kérdés számos aspektusa új megvilágításba kerül, és tulajdonképpen értelméhez jut el. Így lesz a két könyv összefüggésében az „újra-vétel” egyúttal „tovább-vitel” is.

Király Istvánt e kötet írásaiban mindvégig egy alapvető kérdés foglalkoztatja: lehet-e a mi kultúránkban hiteles módon „itt és ma” filozófiailag kérdezni, filozófiát

művelni? Miképpen érinti a filozófiával való foglalkozásunk az itt-létünket, illetve az itt-létünk miképpen érinti a filozófiával való foglalkozásunkat? A „mi kultúránkat”, az „itt-létet” nem feltétlenül a kisebbségi magyar kultúrára és létszféra leszkülvite érti, hisz belelér ebbe a magyar kultúra egésze, sőt az egész kelet-közép-európai régió a maga kulturális sokszínűségével egyetemben, az egyetememes emberi tapasztalatnak mindazok a területei, amelyek valamilyen oknál fogva ez idáig kimaradtak a filozófiai kérdés fő áramából. A kérdést kitágítva – s egyúttal a népnemzeti konnotációit tompítva – tehát így lehetne megfogalmazni: mi lehet az értelme a filozófiával való „foglalkozásnak” egy olyan környezetben, amelyben mind ez idáig a filozófiának nem sikerült igazán otthonossá válnia? Ez egy olyan kérdés, amely magának a filozófiának a lényegét érinti, „önnön aktualizálásának” a problémakörét, ezért nem lehet egy, a filozófia „hasznáról és káráról” szóló felületes elmélkedéssel elintézni, sem pedig az önhitt és önironikusnak megjátszott filozofikus tudatlanság magabiztosságával félresepenni.

Ez a kérdés, amelyet a szerző a jaspersi „filozofálás” lényege felől és a heideggeri lételemzés szellemében igyekszik elgondolni, az ő számára szükségképpen a filozófia alkalmazásához, azaz az alkalmazott filozófia instrumentális szemléleti és módszertani beidegződésekkel terhelt problematikájához vezet. Király viszont, visszanyúlva a filozófia eredeti önszemléletéhez és szerepvállalásához, kritikailag túllép azon a bevett elgondolássá szerveült tévhiten, amely alkalmazott filozófián kész filozófiai sémáknak a konkrét élethelyzetek(ben)re való alkalmazását érti. Szerinte az alkalmazás szervesen hozzátartozik az élő filozofálás lényegéhez, s a filozófia természetes módon alkalmazottként működik abban az „aktualizálási” törekvésében, „orientált állapotában”, amelyben megnyílik a kérdező ember „lét-kérdései”, a történelmi emberiség sorskérdései irányába, és a maga számára „aktus-ra hozza”, azaz *tematizálja* azokat.

A szerző az effajta tematizálásban a hiteles filozófia lehetőségét látja. A filozófiai tematizálás lényege abban áll, hogy kimozdítja a problémát a maga rögzítettségéből, és a kérdést a kérdező számára felszabadítja. Ezzel az alkalmazott filozófiában a filozófia visszatér a maga eredetéhez mint olyan belső felhíváshoz és mozgatóerő-

SZEMLE

höz, amely az emberi létezésben és az emberek közötti kommunikációban rejlő valós lehetőségek feltárására és kiaknázására ösztönöz. Király itt arra is rámutat, hogy minden hiteles filozófia „hatni akar” a világra. De ezzel kapcsolatban szeretne egy újabb tévhitet is eloszlatni. Ugyanis hosszú ideig a filozófiának a világra való hatását a filozófiai eszmék ideológiává, azaz tömegeket megmozgató anyagi erővé való válásában látták. S ezt manapság is hajlamosak sokan így (félre)érteni. Király világában a filozófiának nem ilyen normatív jellegű hatni akarására gondol. Manapság a hiteles filozófia világ-megváltó elvek és receptek előírása helyett egyszerűen a kultúrában való jelenlétével hathat, azzal, ahogyan az „eltebelyesedett hazugság” alap-tapasztalatát felnyitja a kérdés számára, ahogyan az „itt-létünk színvonalas problematizálásában rejlő filozófiai lehetőségeket” kiaknázza. A filozófia tényleges hatását leginkább azon lehet lemérni, ahogyan visszahat magára a kérdezőre. A hiteles kérdés – hangsúlyozza a szerző – mindig is emancipálja a kérdezőt, szabadságának lényegi lehetőségeire nyit horizontot.

Módszertani síkon az alkalmazott filozófia Király István megközelítésében a kategoriális elemzés és az egzisztenciális analízis összekapcsolásaként valósul meg. A kategoriális elemzés kérdéseinek egy merész hangvételű tanulmányt szentel a szerző, amelyben módszeresen lebontja azokat az idők során az arisztotelészi kategóriáknál ráépült beidegződéseket, amelyek a kategóriákat csupán általános fogalmakként látják. Eközben – mintegy hermeneutikai bravúrként – annak a lehetőségét is felmutatja, hogyan lehet manapság Arisztotelésszel és az arisztotelészi hagyománnyal élő párbeszédet folytatni oly módon, hogy abban szóra lehessen bírní Arisztotelész eredeti és igazi szándékát a kategóriákkal mint a filozófiai gondolkodást meghatározott irányokban szervező „szerkezeti erővektorokkal” kapcsolatban. A kategóriák – hangsúlyozza a szerző – Arisztotelésznél, Kantnál, Husserlnél egyaránt a filozófia igazi értelmét hordozzák, mivel a „lét felmutatását a felmutatott tapasztalathoz” kötik, s ebben „a lét igazságát, az igazság létét és a létezés hitelességét” látják. Ily módon a kategóriák nem űzhetők ki az egzisztenciális analízisből, s a kategóriáktól való eltávolodás a filozófia lényegétől való eltávolodást jelentené.

A kategoriális elemzés kiváló módszertani alapvetést nyújt a filozófiai tematizáláshoz. Az alkalmazott filozófia horizontjában történő tematizálás ebben a kötetben arra irányul, hogy az eleven filozófiai gondolkodást a tapasztalat olyan területeihez és a nyelv olyan jelentésrétegeihez juttassa el, amelyek ez idáig még nem voltak kellőképpen tematizálva. Király István különleges érzékkel tapint rá azokra a tapasztalati-nyelvi zónákra, amelyek egzisztenciálisan érintenek, s ezért analízisük révén a filozófiának „itt és ma”, a mi körünkben és a mi nyelvünkön is lehet (és van) mondanivalója. A kötet törzsanyagát kitevő három terjedelmesebb tanulmányban – *Titok és szocializmus, Múlt és VOLTság, A magyar filozófia léte és lehetősége* – a szerző a tapasztalatnak ilyen „kitüntetett megmutatkozással” bíró területeire irányítja a figyelmet, amelyeket, belátása szerint, az alkalmazott filozófia tematizálhat a maga számára, s ily módon hiteles filozófiai vizsgálódásra tart-

hatnak számot. Ilyenek a régióink történeti sorsába beleíródo életkörülményeinkből kiemelhető témák, mint amilyen a titok tapasztalata és sajátos viszonya az időhöz, a jelenre rátelepedő és nem múlt múlt tapasztalata, valamint az az átfogó, sem részleteiben, sem mélységében még kellőképpen filozófiailag ki nem aknázott tapasztalati mező, amelyet a magyar nyelv kínál fel a filozófiai vizsgálódás számára. Ezek filozófiai tematizálása a mélyebb belegendolási irányába nyitja meg az utat.

A nyelv kérdését – a magyar nyelvben rejlő filozófiai lehetőségekre s ennek kapcsán a magyar nyelven gyakorolt filozófia lehetőségére vonatkozó kérdést – Király, az utóbbi időben a magyar filozófia mibenléte, létjogosultsága körül felizzó viták szellemétől eltérően, nem a nemzeti oldaláról, hanem a nyelv és a hiteles filozofálás lehetőségei felől vizsgálja. Úgy véli – s ezzel megint csak egy régóta működő beidegződést próbál szétfeszíteni –, hogy a magyar filozófia létre vonatkozó kérdés voltaképpen az önmagára magyarul kérdező filozófia kérdése. Ugyanis bármilyen filozófiáról is legyen szó, az mindig egy bizonyos nyelven valósul meg, s ezen a nyelven kérdez rá a filozófia létre és lehetőségére. Ezért e nyelvhez való viszonya nem lehet csupán külsőleges, instrumentális jellegű, hanem olyan szerves, lényegi viszonyulás, amelyben éppen az illető nyelvben rejlő filozófiai lehetőségek bomlanak ki. A mi elszigeteltnek és „kicsinek” tekintett magyar nyelvünkben is jelennek ilyen hiteles filozófiai lehetőségek. A szerzőt – bevallása szerint – mind tematikailag, mind módszertanilag a saját kutatásai vezették „a legszerveesebb és a legtermészetesebb úton a magyar nyelv filozófiai lehetőségeiben való elmélyedés felé”. A magyar filozófiára vonatkozó kérdés tehát nem a filozófia valamiféle eredendően magyar nemzeti tartalmára kérdez, hanem a filozófia *egy létmódjára*, a filozófia magyar nyelven való létezésére és művelésére. A magyar nyelv az a közeg, amelyben a magyarság a létet kimondja, úgy is mint a sajátját s úgy is mint az egyetemes létben való részesülés tapasztalatát. A magyar nyelvben tehát lehetőség kínálkozik arra, hogy a filozófia hitelesen kérdezhessen rá saját lényegére és értelmére, s ahol ez történik, ott lehetőségessé válik a magyar filozófia, akár a szónak a nemzeti értelmében is.

A szerző állásfoglalása e tekintetben pozitív tartalmú és határozott. Messzemenően igyekszik mindazoktól elhatárolódní, akik a divatos oldaláról próbálják megközeleíteni ezt a kérdést. Velük szemben hangsúlyozza, hogy a filozófia számunkra nem egy olyan „kellék”, amelyet a Nyugattal való lépéstartás végett illik beszerezni, hanem olyasmí, amelynek a lehetősége szervesen beleépül a történelmi sorsunkba, nyelvünkbe, kultúránkba, s onnan lehet kibontakoztatni. Kérdés, hogy milyen mértékben és színvonalon használjuk ki ezt a lehetőséget. A filozófiával való foglalkozás értelme „itt és ma” kizárólag rajtunk múlik, azon, hogy mennyire van bátorságunk a kérdező beállítódás felvállalására, és azon, hogy rendelkezünk-e a szükséges műveltséggel, felkészültséggel ahhoz, hogy rátaláljunk a hiteles kérdésekre, valamint kellő kintartással ahhoz, hogy végig is haladjunk az általuk megnyitott úton. A mérték ugyanis – figyelmeztet a szerző – ma már nemzetközi.

Király István könyve a maga nemében merész vállalkozás, abban az értelemben, ahogyan az elevénné varázsolt filozófia a maga csendes módján tud provokatív is lenni. Olyan kihívó problémákat vizsgál meg – a titok, a múlt, a nyelv kérdéseit –, amelyekről naponta beszélünk, de a lényegükről nem mondunk semmit. Minduntalan ismételtetett dogmákat kérdőjelez meg, szemérmesen elkerült, elhallgatott beidegződéseket billent ki a maguk problematizálatlan nyugalmából. És ami a legfontosabb: felvállalja s ezáltal aktuálissá teszi a kérdés

és a belegendolás fáradságos módján felnyíló problémát, nem úgy, hogy beszél róla, hanem úgy, hogy a lényegét vizsgálja meg. Ebben érhető tetten leginkább Király István személyes kiállása a hiteles filozófiai kérdés és gondolkodás mellett, mint a filozofikus magatartás egyetlen autentikus mércéje mellett. Ha ez a kiállítás egyszersmind ki-hatás is, akkor az általa művelt filozófia ténylegesen, a szó valódi értelmében, hatni akar.

Verecs Károly

Filozófiai tradíció és erkölcsbölcseleti alternatívák

Ungvári Z. Imre: *Változó értelemben. Kvár 1998. 174 lap*

A Komp-Press (Korunk Baráti Társaság) kiadásában megjelent kis tanulmánykötet két szerkezeti egységet foglal magában. Ami a kötet első, *Közelítések a filozófiához* című részének alap gondolatát illeti, vissza kell utalnom egy pár évvel ezelőtt a *Kellékben* megjelent interjúra, melyben a magyar filozófia státusára vonatkozó kérdés kapcsán Ungvári Z. Imre a következőképpen fogalmazott: „Természetesen időről időre szembetaláljuk magunkat azzal a kérdéssel, hogy mi is a filozófia feladata egy adott kultúrán belül. Talán megkockáztatható az a vélemény, hogy bármely nép, nemzet szellemi élete csak akkor igazán életképes, ha a kultúra minden területe saját belső erőteret alakít ki magának. Talán, ha megengedhető egy kis Larry Steindler-féle pszichologizálás, egy effajta kijelentés annak a valószínűleg mindannyiunkban meglévő „romantikus sóvárgásnak” a megfogalmazása, mely az önálló filozófiai tradíció, a más nyelvetterületek filozófijának milyenségéhez viszonyított és viszonyítható filozófiai tradíció igényére irányul. Hogy felmutatható-e egy ilyen „saját belső erőteret”, nem feladatom most tisztázni. Ungvári Z. Imre mindenesetre a kötet első részében ezen feltételezett tradíció két elemét mutatja be, illetve próbálja argumentálni: Apáczai és Böhm munkásságát.

Apáczai kartezianizmusa, illetve a kartezianizmus erdélyi meghonosodása (?) három Apáczai-művön keresztül kerül elemzésre: a *Magyar Encyclopaediáról*, a *bölcsesség tanulása* c. orációról, valamint a *Philosophia naturalis*ről van szó. Mindaz, ami az elemzés során konklúzióként körvonalazódik, a következőkben foglalható össze:

1. Apáczai kartezianizmusa nem tekinthető egységes és következetesen érvényesített álláspontnak. A descartes-i eszmék mellett ugyanis hatottak rá mind a protestantizmus és puritanizmus tézisei, mind a Descartes nagy ellenfelének számító Gisbert de Voetius antikartezianizmusa is. Ehhez talán hozzátehetjük azt is, hogy amikor a puritán teológia szellemében Apáczai a megismerés forrásainak kettősségéről – azaz észről és isteni kegyelemről – beszél, valahol az mégis Descartes szellemében teszi. (Gondoljunk csak a descartes-i Isten-képzetre, valamint ennek lehetséges értelmezéseire.)

2. Másodszorban, már csak a fentiek alapján is, Apáczai álláspontja nem jelent eredeti felfogást, még kevésbé önálló filozófiai alkotást. A szerző azonban itt kiemeli, hogy Apáczai kartezianizmusának jelentősége sokkal inkább abban áll, hogy munkássága révén a magyar nyelvű

filozófiai irodalom az újkori filozófia alapmunkájával indulhatott, s így kiindulópontját az Énfilozófia, az „én gondolkodom” filozófiája képezte.

Ami Böhmöt illeti: a kötetben szereplő három Böhm-tanulmány már csak terjedelménél fogva is jelzi a téma fajsúlyát s egyszersmind a szerző kutatásainak irányát. A három írásban átfogó képet kapunk Böhm életéről és munkásságáról, ám a továbbiakban csak néhány mozzanatra szeretnék kitérni.

Mindenekelőtt, egy pillanatra még Apáczaira is utalva, úgy vélem, hogy bár időben és korban meglehetősen távol esnek egymástól, mind Apáczai, mind Böhm példája egyazon jelenségre hívja fel a figyelmet. Arra gondolok – s erre a szerző is rámutat –, hogy mind Apáczai, mind Böhm munkássága a maga korában kultúrkörökben egyáltalán nem keltette azt a visszhangot, melyet jelentőségük érdemelt volna. Ez – többek közt – azzal is magyarázható, hogy maga a filozófia nem rendelkezett önálló vagy legalábbis szempontértékű kulturális szereppel, s úgy vélem, hogy sokszor ez ma is így van. Hogy mi, filozófusok (vagy legalábbis filozófiában érdekeltek) miként segíthetünk ezen? Ha a filozófiatudós és a potenciális befogadó viszonyában szemléljük a kérdést, úgy gondolom, hogy a befogadóról elég nehezen tudunk nyilatkozni. Ami viszont a magyar nyelven művelt filozófia mibenlétének kérdéseit illeti, igen időszerű lenne lépünk. Ez a lépés pedig véleményem szerint két paradigmát követelményt foglal magába:

1. Meg kell próbálnunk túllépni végre a magyar nyelvű filozófia identitásávarain.

2. Az erdélyi hagyományok sokszor oly üres retorikájának felemlegetése mellett el kell végre végezni mindazokat a kutatásokat, melyek a tényleges erdélyi filozófiai hagyomány tisztázásához vezetnek.

Ungvári Z. Imrének a kötetben foglalt ez irányú kutatásai minden bizonnyal hozzájárulnak ennek a hagyománynak a tisztázásához.

Visszatérve Böhmhez, még egy vonatkozást szeretnék kiemelni. Az ember kivételes státusának argumentálásában Böhm kitérített szerepet ad az értékelésnek. Az értékelés során az alany kiemelkedik a világból, és a „dolgok rendje” fölött mond ítéletet. A böhmi premiszák alapján a szerző megfogalmazza azt a hipotézist, hogy a böhmi filozófia középpontja az axiológiában keresendő, s hogy ehhez képest a létezési és „ismerési” mechanizmus inkább egyfajta módszertani-ismeretelmé-

leti előtanulmány szerepét tölti be. Böhm számára az értékelés sematizmusai örök érvényűek; rangsorolásuk történelmi, társadalmi vagy kulturális módosítása pedig elképzelhetetlen. Hierarchiájuk lényegi hierarchia, s ehhez képest a különböző egyéni és közösségi változatok csupán a rangsoron belüli átmeneti jelenségek, amelyek magát a sémát nem érintik.

Ungvári Z. Imre rámutat, hogy éppen e transzcendentalitás miatt Böhm értékelmélete leszűkítő jellegű. Többek között ezzel is magyarázhatók azok a kategorizációk – írja –, melyek során egész népek, kultúrák, történelmi korszakok egyazon meghatározott értékelésmód képviselőiként szerepelnek.

A kötet architektonikájában a tézist rögtön követi az antitézis is. A nietschei–helléri személyiségetikával foglalkozó, *Az emberi meghaladásának programja* című tanulmány a tág értelemben vett értektan/erkölcsstan új alternatíváját körvonalazza. Nietzsche személyiségetikája ugyanis jelentős felszabadító hatást gyakorolt a metafizikai befűzettségre irányuló erkölcsi gondolkodásra, s leginkább újszerű benne – mutat rá a szerző –, hogy az egyedit az egyetemessel egyenrangú, sőt azt meghaladó lehetőségnek mutatja fel.

Az erkölcsök történelmileg változóak, s már Nietzsche példája is érzékelteti az erkölcsök abszolutizálásával, örökérvényűségével való leszámolást. Ezek az elvi alapokon fogalmazza meg a szerző a kötet második, *Korjelenségek* címet viselő egységének irányadó téziséit: „Az 1989-es évvel elkezdődött közép- és kelet-európai történelmi korszakváltás e társadalmak erkölcsi önértelmezésének elengedhetetlen feltételévé teszi saját közállapotaik, illetve a moralitás kortárs világbeli állapotának a számbavételét. A számbavétel azonban nem egységes »világtörténelmi perspektívát«, hanem sajátosságokra, különöségekre érzékeny szemléletmódot igényel.”

Az elvet tett követi. Gilles Lipovetsky terminológiáját parafrázálva – aki a korai modernitás kötelelességközpontú, a késő- vagy posztmodern társadalmak boldogságelvű,

posztmoralista orientációjáról beszél – Ungvári a poszt-kommunista társadalmak állapotához egy új magatartásrendet társít: a premoralizmust. Ennek előzményeként elsősorban a kommunista társadalmakra jellemző „minimál-erkölcsöt” jelöli meg, mely olyan maximákban jutott kifejezésre, mint pl. „semmi többet, csak amit más is vállal”, vagy „nem mindig tehetjük meg azt, amit kell, de kötelességünk megtenni azt, amit lehet”. A premoralista állapotra az alapértékek konszenzusának a hiánya jellemző, s ennélfogva az állampolgárok morális és jogi tudata a közkerölcs követelményeit illetően bizonytalan; „úgy tűnik számukra, hogy nincsenek áthághatatlan, szigorú szabályok, amelyeket mindenki betartana, s e benyomást a társadalmi gyakorlat is megerősíti. Az erkölcsiség ilyen feltételek mellett képlékennyé válik” – s ez lényegében a premoralista állapot legfőbb jellemzője.

A fent említett „képlékenység” – jöllehet teljesen más vonatkozásban – az ezredvég kultúrájának is sajátja, mégpedig azáltal, hogy nem állapítható meg egységes karaktere, uralkodó szelleme. Ennek a „képlékenységek” a hatását járja körül a kötet utolsó tanulmánya – *Művészi látásmód és világtapasztalat* – a művészi, ám egyszersmind a filozófiai világlátás módozataiban. A művészet halálához vezető „jelentésburjánzás” és „szétzóródás” vélelmével Ungvári egy jóval konzervatívabb, olykor megkérdőjelezhető, ám értelmes és józan emberhez jóval közelebb álló tézist helyez szembe: „az alkotás jelentősége éppen abban áll, hogy általa valami teljesen új jelenik meg a világban, mégpedig nem csupán olyan valami, ami a világ fennállásából és létviszonyaiból előreláthatóan következhetett volna, és ami e viszonyok rendszerét teljesen változtatlanul hagyta, hanem épp ellenkezőleg, olyasmi, ami önmagában e viszonyok újraértelmezését, sőt saját maga megítélésének feltételeit is tartalmazza.” Ungvári Z. Imre tanulmánykötet minden bizonnyal egy ilyen elv kiaknázására tett sikeres kísérletnek tekinthető.

Tonk Márton

A változatok változatossága

Dávidházi Péter: *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára. Bp. 1998. 409 lap*

Az elmúlt évtized olyan nagymonográfiái folytán, mint az „Isten másodszületje”. A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza (1989) vagy a *Hunyit mesterünk. Arany János kritikai öröksége* (1992; javított kiadása 1994), mára már-már eseményé vált egy-egy Dávidházi Péter-tanulmány megjelenése. Hátha még egyazon évben két kötet is napvilágot lát szerzőnk tollából, mint 1998-ban, amikor a *The Romantic Cult of Shakespeare. Literary Reception in Anthropological Perspective*-et a *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára* című, írásom tárgyát képező tanulmánykötet követte.

A Dávidházit ért kritikák egyik része arra vonatkozik (főként a *Hunyit mesterünk*et tartva szem előtt), hogy szerzőnk olyannyira figyel a normák érvényesítésének következetességére és folytonosságára, hogy figyelmen kívül hagyja a normák koegzisztálásának, diszkontinuitásának eseteit, holott a normaérvényesítés törésének/töréseinek szemrevételezése

rendkívüli fontosságú lehetne mind az értelmezések néhol túlságosan erőteljes konstrukciójának fellazítása, mind pedig az irodalomról szóló beszéd normáinak még komplexebb vizsgálatait illetően.

Nos, ha a bírálatot a kötet első tömbjét (*Mentalitás-történelmi változatok: az ellenállás magyar hagyománya*) nyitó tanulmányra („*Per passivam resistentiam*”). Egy politikai magatartásforma értékeléséhez) vonatkozatom, jöllehet hogy irányultságával Dávidházi alapvető kritikatörténelmi mestermunkáját illetően magam is egyetértek, kellemesen kell csalódnom. A tanulmány jelentékeny részét teszi ki ugyanis az a vizsgálódás, amelynek során Dávidházi nemcsak a Deák nevéhez kapcsolt magatartásforma önkényuralom előtti megnyilvánulásformáira figyel (az 1843-ban felkínált követi mandátum visszautasítása; válasza Széchenyi unszolására, mely az udvar-

ba való beépülést és ily módon a sikeres szubverzív magatartást célozta meg), hanem a normaérvényesülés azon (látszólagos) megbicsaklására is, miszerint „az önkényuralommal szembeni passzív rezisztencia nem volt mindenestül passzív; kortársak tanúsítják, hogy meghirdetője lankadatlanul munkálkodott a Gazdasági Egyesület, az Akadémia, a *Pesti Napló* és más (legfőlegbb közvetlenül nem politikai) fórumok befolyásolása révén” (kiemelések az eredetiben), sőt: „indokolt esetben Deák nyíltan politikai hivatal elvállalását sem ellenezte, legyen az akár magas kormányzati állás, mint Szógyény-Marich László birodalmi tanácsosi kinevezése” (32). A tanulmány kitűnően, ugyanazon rendszer részeként értelmezi a transzgressziót, rámutatva a norma autorizációjának velejáróira: hogy érvényességi köre alól épp az mentesülhetett, aki meghatározta tartalmát, kijelölte eseteit, szankcionálta áthágásait, nevezetesen maga Deák.

Amennyiben viszont a tanulmány a normát a hozzákapcsolt és némiképp indexikusan kezelt szerzői név függvényeként értelmezi, nem lép ki alapvetően a korábbi (irodalom)történetírás által követett nyomvonalból, amely elfödi a normában való közösségi és egyéni részvételt, tehát a hozzá való viszonyulás fokozatainak vizsgálatát. Igaz, ez rendkívül hosszadalmas feladat, nem a szóban forgó tanulmány kereitebe és kérdésfelvetésébe kívánczok, meg aprólékos és kiterjedt forráskutatást is kíván.

Úgy gondolom, az értelmezés különleges érdeme annak az implicit szóba hozása, ahogyan a *per passivam resistentiam* normája a *szolgáltatra* mint végső etikai célértékre vonatkoztatva nyeri el érvényét.

Sem jelen tanulmány, sem a soron következő (*Az együttműködés örök dilemmája. Példázat a hatalomról Széchenyi és Deák vitájában*) nem von le következtetést arra vonatkozólag, hogy a *szolgáltat* mint célérték (amely az utóbbi írásban az „*utilitálás*” fogalma mint e célérték értelmezése felől válik implicite újra beláthatóvá) mekkora eltérést enged meg az értelmezésben. Ami számomra belátható a *szolgáltat* deáki és Széchenyi-féle hivatkozott értelmezési alapján: az értelmezésbeli eltérés jóval nagyobb, mint például a nyelvhez, a néphez, a nemzethez vagy akár az államhoz hasonló 19. századi célértékek egyidejű értelmezési esetében.

Jómagam tanulságosnak tartanék egy olyan vizsgálatot is, amely a deáki elképzelés által működtetett normarendszer viszonyát firtatná az 1850–1860-as évek irodalmában megnyilvánuló alanyisághoz (példának okáért a kiváltképpen alanyiságot implikáló műfajokhoz, illetőleg épp ezen alanyiság gyakran vehemens elutasításához), hisz az ez irányú vizsgálódások épp a korabeli magyarországi kultúrának mint rendszernek az irodalommal mint részrendszerrel való összefüggéseit hagyták figyelmen kívül.

A bevezető témavázlatot követő és a *Mentalitástörténeti változatok: az ellenállás magyar hagyománya* címet viselő tanulmánytömb közelsége a jézusi példázatot értelmező felvetéséhez nemcsak szándékolt variációjellegében (lásd a kötet alcímét) érződik, hanem műfajában is: mindhármuk tünnetően példázatszerű. S nemcsak az *együttműködés örök dilemmája. Példázat a hatalomról Széchenyi és Deák vitájában* című, az MTA 1991-es

Széchenyi-ünnepségén elhangzott tanulmány vállalja tematizáltan azt, hogy a címbeli példázat „ma különös aktualitással tanít” (64), hanem a *Teve, menyét, cethal. Ellenállásunk (felhő)próbi Shakespeare-től Aranyig is*. Anélkül, hogy e megjegyzéssel valamit is levonnék a jelzett írások értékéből, de eltekintve az írásoknak a megszólalás beszédhelyzete felől való értelmező szóba hozásától is, a tömb utolsó tanulmányát venném szemügyre. A *Teve, menyét, cethal...* egy látszólag ugyanolyan kevésbé jelentékeny mozzanatról indul ki és hoz izgalmas és jelentékeny eredményeket, mint az értelmezések java része: a *Hamlet* harmadik felvonása második színének egyik párbeszédéről van szó, amelyben a királyné hírnökeként érkező Poloniusnak tesz fel Hamlet látszólag szeszélyes kérdéseket a felhők alakját illetően. „A megegyezés tárgyi alapja kétes [...] két színlelt hallunk beszélni valamiről, amit nincs módunk ellenőrizni [...] Ismeretszerzési példázatként a jelenet semmi bizonyossal nem kecsegtet; sugallt filozófiája, ha van, mélységesen agnosztikus” (67). A jelenet agnosztikus természetének a felismerése nem új keletű: Dávidházi kiindulópontja Arany Jánosnak az elhibázott művek értelmezési kétélyét példázó interpretációja (ma már tudjuk, épp Dávidházi Péter *Hunyt mesterünkjének* köszönhetően, hogy ez „a jelentés megkötésének” igencsak következetesen érvényesített Arany János-i normája). Szerzőnk úgy különbözteti el értelmezésének mását Arany interpretációjától, hogy közben az utóbbi minőségi többlet voltának is érvényt szerez: úgy értelmezi a jelenetet a mindenkori értelmezés által implikált hatalmi viszonyok tudatosításaként, hogy önműn értelmezése felől belátja annak indítékát, amiért Arany – sokszoros sérelmei ellenére – „csupán” a határozatlan költészet ismeretelméleti és irodalomkritikai problémájaként vizionálja ugyanazt a mozzanatot: írónknak „a művészet leigázhatatlanságba vetett hite” (77) volna eszerint az említett hozzáállás elsődleges indítóoka.

Dávidházi nem ódzkodik a „sokszoros sérelmek” részletező leírásától, úgy, ahogy – személyiség- és mélylélektani szempontok szerinti érvényesítésen folytán – általában nem kerül meg a biográfiai érvelést. Azon túlmenően, hogy nem gondolom Foucault és Barthes után figyelemre méltatlannak akár a biografikus jellegű érvelésmódot, akár magát a biográfiaírást (annál is inkább, mivel az előbbieket az irodalomról való gondolkodásnak csak egy – igaz, ma már egyáltalán nem elhanyagolható – paradigmáját jelentik, továbbá jómagam inkább a szerzőfogalom változását, semmint „halálát” vélem látni akár a jelzett paradigmán belül is; ez utóbbi egyik legizgalmasabb eredménye lehet 19. százados vonatkozásban is a szerzőről mint szövegről való beszéd meghonosodása), meg, hogy számomra inkább vannak elhibázott kérdések és gyenge értelmezők, mint elavult kutatási szegmentumok, úgy vélem, hogy Dávidházi ismét alapozó jellegű értelmezéseket ír. Immár nem (vagy nemcsak) a kritikatörténeti vagy a kultusztörténeti jelenségek interpretációja minősül fontosnak, hanem a szerzői névhez és a biográfiai mozzanatokhoz kapcsolódóké is. Mindez nem igazán akkor mutatkozik meg, ha a kötet tanulmányait szemléljük (főként olyan, a második tömbbe foglaltakat, mint a szószólói költőszerpek körül

vizsgálódó „Az Úrnak útait az emberek előtt igazgatni”. *A Bessenyei fivérek és a vindicatio szerephagyománya. A Hymnus paraklétszi szerephagyománya vagy az Őseinket felhozád*), hanem akkor, ha azokat az írásokat, amelyek jelzetten kimaradtak a válogatásból: a majdani Toldy-nagymonográfia néhány előtanulmányáról van szó.

A tanulmánykötet harmadik részét (*Tudománytörténeti változatok: a tudós felhatalmazása és lehetőségei*) túlnyomórészt valamilyen módon a szövegkritikához kapcsolódó írások teszik ki. Örvendetesnek tartom, hogy a tömb élén épp az 1989-es, textológiai jellegű *Helikon*-szám (azóta már újabb is van a tavalyi évről, benne épp egy, a Dávidházi kötet hatalomfogalmának bírálatától indító írással a genetikus textológia szövegfogalmáról) egyik legnívósabb írása áll (*A hatalom szétesztása. Klasszikus, modern és posztmodern a szövegkritikában*), s helyet kap a Stoll Béla alapkönyvéről (*Szövegkritikái problémák a magyar irodalomban*) 1989-ben publikált recenzió is. Hisz nem vagyunk híján ugyan sem a gyakorlati textológiai kérdésselvetéseknek és eredményeknek (a 19. századi magyar irodalom vonatkozásában elég például a *Fontes* kötetekre gondolnunk), sem pedig a lekcisnylós és becsmérlő megjegyzéseknek (inkább nem élnék példakkal ez utóbbi esetet illetően), ám igencsak érződik az utóbbi évtizedek teoretikus gondolkodásának a hiánya a magyar szövegkritikában is. A posztmodern szövegkritika irányairól szól ugyan mára már nem egy, a Dávidházihoz hasonló értelmező tanulmány, és Pierre-Marc de Biais vagy Gabriel neve sem ismeretlen, de genetikus jellegű szövegkiadás-kísérletet is csak egyet ismerek (és azt sem övezte túlon túl nagy recepció), és a népszerű kiadások (hogy a kritikáikról ne is szóljak) elméleti kérdéskörében sem nőtt a magyar nyelvű közlések száma.

Ami mindenképpen fontos hozzáadéka a szövegkritika magyar nyelvű teoretikus kérdésselvetéseinek, az a szempont általi vezéreltség belátása a szövegkritikai műveletekben, ahogyan épp Dávidházi mondja Szőrényi László *„Multaddal valamit kezdeni”* című könyvéről frott kritikájában (izgalmas követni a bíralt és a bíráló párbeszédét, legalábbis azt, ahogyan az előbbi beépíti szerzőnk bírálatára való reflexióját újabb kötetébe, a *Memoria Hungarorumba*): „a múlt változatlan megőrzésének eszménye nem fér össze azzal, hogy kezdeni akarunk valamit a múlttal. Amivel kezdeni akarunk valamit,

azt óhatatlanul meg fogjuk változtatni, még akkor is, ha csupán meg akartuk menteni a feledéstől” (243). A szövegkritikai műveletnek a múlttal való „valamit kezdés” gesztusaként értelmezése (és annak belátása, hogy a megőrzés is mindig szempontfüggő) fontos kiindulópontja lehetne egy olyan értelmezésnek, amely a 19. század (és nemcsak) szövegkritikai eljárásait választaná vizsgálati tárgyául. Hogy a szöveghez való viszonyulás módozatai révén többet és főként mást mondhasson el a 19. századi magyar irodalom szöveg- és korpuszfogalmának mibenlétéről, a hagyományhoz való viszonyáról, önszemléletéről. Itt is a Toldy Ferenc-szövegközlések (illetőleg ezek szempontjainak) vizsgálata kecsgetet a leglátványosabb eredménnyel, de például Arany László Arany János-kiadásának szövegkritikai értelmezését sem tartom értelmetlen foglalatosságnak; ha meg a múlt századi tágabb irodalomfogalom történeti érvényesítését kíséreljük meg a javasolt perspektíván belül, akkor a történelmi forrásközlések normáinak vizsgálatát is izgalmas munkának látom.

A kötet utolsó tömbjéből (*Módszertani változatok: írás és szerkesztés műhelyproblémái*) „a Pilinszky-interjú jogi és irodalomelméleti problémáit” firtató *Ki a (megszerkesztett) beszélgetésről* ejtenék néhány szót. Ma, amikor a világháló szövegei jelentenek néhol jogi, etikai (és akár irodalomelméleti) problémát, tipológiai tekintetben valamiképp analóg helyzet állt elő a társadalmi nyilvánosságnak azzal a többé-kevésbé múlt századi változásával, melynek következtében állandósult a szerzői neveknek a szövegekhez való hozzárendelése. A Pilinszky-interjú többszerzőségű volta mellett érvelő Dávidházi az interjú műfaját vonja be annak az irodalomelméleti tételnek az értelmezési keretébe, mely az irodalmi szöveg eredendően dialogikus (nem feledvén el megjegyezni, hogy a textológiai kutatás a látszólag egy-személyes művek eredetét is többszemélyes megállapodásra vezeti vissza). Persze nem valamiféle elméleti tétel illusztrációjáról van szó, hanem változatos korpuszt és árnyalt szempontrendszert felvonultató vizsgálódásról, mely termékeny dilemmákat vet föl. Akárcsak a tanulmánykötet egésze, mely épp kérdező jellegében lép túl a kötet alcímében megfogalmazott kettős irányultságú variánsjelleg „szűk” körén.

Szabó Levente

Egy ígéretes vallásbölcseleti kísérlet

Borsos Szabolcs: A létalkotó személy. Marosvásárhely 1997. 140 lap

Borsos Szabolcs *A létalkotó személy* című könyvével a marosvásárhelyi Mentor Kiadó egy remélhetőleg a továbbiakban is folytatódó kiadáspolitikai nyitásra enged következtetni: az eddigiekben többnyire elsőkönyves irodalmárokat népszerűsítő Mentor első alkalommal jelentet meg pályakezdő elméleti szövegíró. A kötet a maga során kétségkívül hiánypótló értékkel bír: mérvadó bevezetést nyújt a kortárs filozófiának abba a jelentős, de a magyar filozófiai köztudatban mindazonáltal kevésbé ismert filozófiai áramlatába, amely personalizmus néven, a katolikus filozófia

megújítására törekedve jelentkezett a harmincas években. A fenomenológiához és az egzisztencializmushoz több szempontból is kapcsolódó personalizmus olyan kiemelkedő képviselői, mint Emmanuel Mounier vagy Jean Lacroix lényeges eszmetörténeti hatást fejtek ki a másik személlyel és az Istennel való szeretetközpontú transzcendenciakapcsolat hangsúlyozásával. Borsos Szabolcs könyve két részre osztható: a personalizmus filozófiatörténeti áttekintését követően a szerző az első rész fogalmi-módszertani hozamára építve egy eredeti hangú vallásböl-

cseleti kísérlet, egy „perszonális fenomenológia” felvázolására vállalkozik.

A könyv bevezető részében a szerző a vallás és a vallásosság fogalmainak az elkülönítő értelmezését követően kitér az elsősorban a könyv második részében alkalmazott perszonális fenomenológia módszertani alapjaira. Az elemzéseiben sokkal inkább a heideggeri egzisztenciális analitikára, mintsem a husserli eidetikus intuícióra emlékeztető módszer vezérelve a személy transzcendentalitása: „a személy a legfőbb érték, akiben, aki által és akiért megvalósul a lét értelmezhetősége” (15). A filozófiai-teológiai gondolatkörbe illeszthető vizsgálódás ugyanakkor mindvégig a nyugati kultúrkör legalapvetőbb motívumának, a szeretet misztériumának a horizontjában mozog.

A perszonalizmus filozófiatörténeti vonatkozásainak szentelt első részben a személy fogalmának keresztény teológiatörténeti és etimológiai vizsgálatát a francia perszonalizmus olyan meghatározó képviselőinek a bemutatása követi, mint Maurice Blondel, Emmanuel Mounier, Jean Lacroix és mások. A könyv ezenkívül kitér még a perszonalizmushoz kapcsolható két angolszász gondolkodó, valamint Nyikolaj Bergyajev munkásságára is.

A perszonalizmus múlt század végi angolszász előzményeit kutatva a könyv Josiah Royce monista perszonál-idealizmusa mellett elsősorban F. B. Jevons perszonalista gondolataira összpontosít. Jevons William Jamesszel vitatkozva jut el a perszonalitás motívumához: a személy mivolt nála nem a gondolkodás következménye, hanem annak és magának az emberi létezésnek a feltétele. A jevonsi személyfogalom alapjainál egy olyan nyitott individualitás-fogalom található, amely a személy mivoltot mind a személyközi, mind az Istennel való szeretetelvé transzcendenciakapcsolatban lényegileg befejezetlenként tételezi. E fejezet így a második rész perszonális fenomenológiájának egyik alapmotívumát, a „befejezetlen létalkotást” szolgáltatja.

A könyv a francia perszonalizmus meghatározó előfutáraként Maurice Blondel munkásságát említi, amely a személy mivolt említett befejezetlenségének és a befejezettségre vágyakozás kettősségének egyfajta immanens – ám az isteni akarat transzcendenciájára utalt – dialektikáját nyújtja.

Mounier saját perszonalista vallásbölcseletét egyfajta egzisztencializmusként határozza meg, amely nem az emberi tapasztalat tematizálását, hanem az emberi sors egyedülálló tragédiájának egy „tragikus optimista” meghaladását nyújtja. Ezt a meghaladást a személy az exteriorizálás – másakra irányuló – és az interiorizálás – az önazonosságban és a természettel való egységes viszonyban a teremtő hűségességről tanuskodó – egymást feltételező mozgásában valósítja meg. A személy meghaladása Mounier-nál nem választható el a humanitás

megszólításától, az ember a szeretet képességével felruházott lényként teremtő személy, az Isten munkatársa.

A kötet kitér még Jean Lacroix-nak, a francia perszonalizmus Mounier utáni időszakát meghatározó egyéniségének a munkásságára is, aki a személy mivolt méltósága mellett a mindent megelőző legalapvetőbb reláció, a szeretet tapasztalatát hangsúlyozza. Mind Mounier, mind Lacroix eljut a létalkotó személy motívumához, de míg Mounier-nál a személy közösségi mivolta az elsődleges, addig Lacroix gondolatai inkább a perszonalizmusnak a személy önazonosságát az egységiségre helyező olvasatára jogosít fel. Ezt az ellentmondást a szerző a személy önazonosságát jelentő létalkotás motívumának az empirikus egyén-közösség viszonyokat meghaladó „vertikalizálásával”, transzcendálásával véli meghaladhatónak.

A bergyajevi perszonalizmusnak, a személy mint egzisztenciális központ paradox mivoltának a kibontását követően a magány és a kollektív/kommunió különbözőségeit elemző bergyajevi gondolatok vezetnek át a kötet második részét képező vallásbölcseleti kísérlethez. Az emberi magány, a szorongás, a hit-remény, a haláljelenség itt következő perszonális fenomenológiájának a kommunio-igény és az elemzett perszonalista szerzőknél már jelzett kettős – Istenre és a felebarátra vonatkozó – szeretet-parancs biztosít egységes értelmezési horizontot. A haláljelenség fenomenológiájára válaszként fogalmazódik meg a szolidaritás példjaként a hazatalálás és az ünneplés motívuma. „A hit-remény kapcsán kiemelt helyen szerepel az elmúlás gondolata a haláljelenség tapasztalatában. [...] különös módon, éppen az elmúlás gondolata teszi létalkotóvá, kultúraformálóvá a személyt. Ebben a feszültségben kristályosodhat ki a személy mint létalkotás, és e kettősség tapasztalatában válhat érthetővé a bizalom, a hit és a remény valóságának mikéntje” (17).

Végül néhány megjegyzés a kötet filológiai bemutatásáról. Az időnként csapongó gondolatvezetés, a következtetlenség, olykor metaforikus érvénnyel használt fogalmiság a nyersfogalmazványok, a munkajegyzetek stílusát emeli be a kötetbe. Egy alaposabb utómunkálat feltehetőleg sokat javított volna a szöveg stílár és strukturális koherenciáján. Megjegyzendő még, hogy a lábjegyzetek terminus- és névmagyarázatai előnytelenül fölerősítik az időnként amúgy is zavaró, filozófiatörténeti kézikönyveket idéző didaktikus jelleget. Indokoltabb lett volna a főszöveget követő terminológiai szótár és névmagyarázat formájában hozni őket. Mindezek az észrevételek természetesen semmivel sem csorbítják a kötet tagadhatatlan érdemét: az első kötetes Borsos Szabolcs egy hiánypótló filozófiatörténeti áttekintést és ígéretes folytatást sejtető vallásbölcseleti kísérletet nyújt át az elméleti szövegekre is fogékony olvasóközönségnek.

Szigeti Attila

Az írott folklór műfaji megosztottsága

*Keszeg Vilmos (szerk.): Írás, írott kultúra, folklór.
Krizsa János Néprajzi Társaság Évkönyve 7. Kvár 1999. 334 lap.
Keszeg Vilmos (szerk.): Kicsiny dalaim. Népi költők antológiája.
Székelyudvarhely 1999. 215 lap*

A hagyományos folklorisztika mindenekelőtt a szóbeliség–írásbeliség szempontja alapján határozta el/be saját kutatásterületét a magaskultúrával szemben. Mindaz, ami oráisan hagyományozódott, a közösségi és nyilvános, az alkalmoszerű és anonim, a variatív és szinkretikus, a népi kultúrához tartozott. Az írásbeliség fogalma egyértelműen az elit kultúrát asszociálta, amelynek immanens tartozéka az individuális és invariatív jelleg.

A legújabb kutatások ezt az el/behatarótságot cáfolják, létjogosultságot követelve a folklorisztika eddig olyan mellőzött területének, mint a népi írásbeliség.

A szóbeli–írásbeli elkülönítés nem releváns, mivel e szempont a kultúra egy külsődleges jegyére utal, és pedig a közvetítő csatornára. A közvetítő csatorna, illetve csatornák megválasztása mindig bizonyos szükségletek, igények (társadalmi, gazdasági, művelődéstörténeti, pszichikai) kielégítésének függvényében történik. A preferált csatorna a sajátos funkciók betöltésére bizonyos tartalmakat más/új formában/műfajban fejez ki, s ezáltal gondolkodásbeli változásokat is előidézh(et).

Az írás megjelenését a népi kultúrában a stabil életforma, a zárt és homogén közösségek felbomlása, az intézmények szerepének megnövekedése és a társadalmi mobilitás által bekövetkezett kommunikációs folyamatok sérülése eredményezte. Az írott kultúra elsődleges funkciója kezdetben csak a rögzítés általi megőrzés volt. Ez mára fokozatosan az egyéni interpretációk, reflexiók lehetőségét, a tér- és időkoordináták legyőzését jelenti a közösség/egyen számára. Az írott kultúra azonban nem zárja ki, hanem kiegészíti a szóbeli kultúrát.

A Kriza János Néprajzi Társaság 7. Évkönyve a népi/paraszti írásbeliség problémakörével foglalkozik. Az ajánlás szerint a szerkesztő, dr. Keszeg Vilmos egy olyan tanulmánykötetet kíván az olvasók elé tenni, amelyben a szerzők különböző módszerekkel ugyan és olykor sajátos terminológiával közelítik meg a közös és vitatott témát, ám így a kötet éppen változatosságában lesz adekvát tükrözője a témakörnek.

Valóban a tanulmánykötet mind műfaji szempontból, mind pedig a részlettemákat illetően színes. A kötet nagy része esettanulmányokból áll, de találunk benne szakirodalmi tájékozottságot és minden interpretációt nélkülöző nyers adatközlést és mellette határozatokat körüljáró elméleti értekezéseket is. A tanulmányok tematikája átfogó képet nyújt a népi írásbeliség főbb műfajairól és azok értelmezési lehetőségeiről. Így elemzésre kerül a kézzel írott história, a népi verses levél, a felirat (kapu-, falfelirat és egyéb), a gyászjelentő és a végrendelet, az emlékvers, a lakodalmi rigmusok, a vallásos ponyva, a parasztkrónika/napló, a népi vers, a verses füzet és a népi levél műfaja. A tanulmányok kiindulópontjaként funkcionáló gyűjtések területi megosztás szempontjából főként Erdélyre korlátozódnak.

A huszonkét tanulmány a terminológiahasználatban is színes, a még fiatal kutatásterület bizonytalanságait tükrözi.

Néhány tanulmány témafelvetése külön is említést érdemel. Nagy Olga rövid esszéje a szóbeli és írásbeli kultúra nemek szerinti megosztására és e két csoport sajátos jellemzőire irányítja a figyelmet (57–64). Keszeg Vilmos a gyászjelentők társadalom-, ember- és halálképét vizsgálja fel szociális, szemiotikai és pragmatikai szempontok alapján (95–111). Folklor és irodalom kapcsolataira világít rá Kriza Ildikó tanulmánya (183–200), kiemelve, hogy olykor maga az irodalom merevít(het)i be a népköltészet tér- és idő szabad alkalmazásának technikáit. „Az élő hagyomány törvénye szerint a tényközlés feltétele a hihetőség, a vélt realitás” (195). Vagyis Toldi és Mátyás király alakja csak a néphagyományban fonódhat össze, de ugyanazon irodalmi műalkotásnak nem lehet szereplője e két, különböző történelmi kor híres személyisége (183–200). A vizualitás döntő szerepéről értekezik Benő Attila. Tanulmánya bár csak közvetetten kapcsolódik a témához, mégis jelentős: a szókölcsonnés kapcsán a vizualitás meghatározta kognitív folyamatokra világít rá (266–281). A mass media és a népi kultúra viszonyának új szempontú megközelítést nyújtja Fosztó László a *Nyomatott folklór* című tanulmányában (300–310). Az írás megjelenése a népi kultúrában olyan folyamatok kutatását is implikálja, mint a globális kultúra kialakulása, egy új típusú személyiség megjelenése, amely már elveszítette a jól definiált társadalmi szerepeit, s csupán csoportidentitással rendelkezik. A kötet egy másik színfoltja Balázs Géza nyelvész tanulmánya (310–331), amely a MA folklórműfajait vizsgálja. Jelzi, nincs tiszta műfajúság, szükséges a szakterminusok újradefiniálása és olyan új fogalmak elfogadása, mint az internet-folklór.

A tanulmánykötet érdeme az aktuális témaválasztás színes körüljárása mellett a gazdag szakirodalmi jegyzék. Így forrásként is szolgálhat a további kutatásokhoz, és segítheti a terminológia egységsülését.

A népi írásbeliség egyik részterületét mutatja be Keszeg Vilmos a *Kicsiny dalaim. Népi költők antológiája* című kötetben. A könyv bevezető, elméleti kérdéseket boncolgató tanulmánnyal kezdődik, majd huszonkilenc népi költő alkotásaiból közöl válogatást.

A bevezető ilyen kérdésekre keres választ: Melyek az írásbeliség funkciói a népi kultúrában (ezen belül az „írásmotiváció”, az „írászkodás és szerepei”, az „írás-technika” kulcsszavak értelmezése)? Mi a népköltészet, és hol helyezkedik el a folklór és az irodalom viszonyrendszerében? Szükséges-e e kultúraszlet tanulmányozása, vagy irreleváns az adott közösség szempontjából?

A szerkesztő egy tömör meghatározással válaszol: „E költészet saját identitással és saját funkcióval rendelkező kultúra. Helye a folklór és a hivatásos költészet között van, mindkettővel érintkezik, ám egyikkel sem kíván azonosulni” (46).

A bevezető tanulmány újdonsága a népi vers kontextusának felvázolása, valamint a versek tartalmi-stilisztikai elemzése és ennek alapján egy verstipológia felállítása. A vizsgálódás következtetései:

– A vers az események lírai átélését teszi lehetővé.

– Az alkalom, az esemény kijelöli a vers funkcióját, tartalmát és ennek megfelelően a szereplehetősége(ke)t.

– A tartalom és forma összekapcsolása nem végleges.

A tartalom állandóan adaptálható, variálható, aktualizálható. „A versírók az irodalommal és a népköltéssel való előzetes kapcsolat után kezdenek verset írni. Ezért költészetükben mind az irodalom, mind a népköltészet műfaji, poétikai, prozódiai eljárásai fellelhetők” (22).

A bevezetőt az abécérendben elrendezett népi költők alkotásai követik. Az egyes népi költőket rövid ismertetéssel (a születés éve, helye, családi helyzete, isko-

lai végzettsége és megjelent műveinek helye) mutatja be a szerkesztő. E forrásértékű adatok után következnek a kiválogatott versek.

Azt már nem jelzi a szerkesztő, miért épp ezek a versek kerültek az olvasó elé (csak ezeket írta a szerző, ezeket kérte megjelentetni; önkényes a választás, a műfaji megosztottságot kívánja szemléltetni stb.)

Szükséges-e e költészet vizsgálata? Hiszen az egyéniség, mihelyt tartósan tud és mer szakítani a hagyománnyal, egy más közegbe lép át. Vajon a szubjektum előtérbe kerülése megszünteti a közösséggel való kapcsolatot? A közösségi normákból, értékekből, esztétikumából való kilépésre készíti az egyént?

Nem. Csupán egyén és társadalom sajátos viszonyát, egy közösséget, egy történeti situációt az individuum alkotta interpretációs világkép függvényében látat.

A könyv jelentősége, hogy egy „kortárs” műfajit mutat be. Ugyanakkor kutatási és értelmezési lehetőségeket is vázol.

Becze Márta

Az erdélyi szokáskutatás újabb eredményei

Barabás László: *Forog az esztendő kereke. Sóvidéki népszokások. Marosvásárhely 1998. 304 lap.*

Székely Ferenc: *Jeles napok, ünnepek, szokások Vadasdon. Székelyudvarhely 1999. 160 lap.*

Zsigmond Győző (szerk.): *Shokás és erkölcs. Obiceiuri și moravuri. București 1999. 118 lap*

Tájainkon minden népszokással foglalkozó kiadvány jelentős, mivel az erdélyi szokáskutatás hosszú ideig meglehetősen mostoha körülmények között tengődött. Ennek egyik oka a szakemberek, a néprajzokképzés hiánya volt, másik oka pedig a terminológiai zűrzavar. A két legjelentősebb kiadvány, amely tulajdonképpen követendő példát jelentett, mivel összegző, szintetizáló munkákról van szó, Seres András *Barcasági magyar népköltészet és népszokások* (Bukarest, 1984), valamint Vasas Samu és Salamon Anikó *Kalotaszegi ünnepek* (Budapest 1986) című munkája.

A kilencvenes években Balázs Lajos, Hajdú Farkas-Zoltán, Kardalus János, Pozsony Ferenc munkái igyekeztek pótolni e hiányt, a román szokáskutatásban pedig Cuceu Ion – Cuceu Maria, Pop Dumitru, Pop Mihai stb. tanulmányai, könyvei fontosak.

A néprajztudomány kibontakozásától, a 19. századtól a „szokás” gyűjtőfogalom volt, a babonás-mágikus eljárásoktól az erkölcsi elvárásokig mindent ide soroltak. A kutatók rengeteg definíciót megfogalmaztak. Végző soron olyan magatartási és viselkedési mintákat fed a szokás fogalma, amelyek kifejezik egy közösség mentalitását, világképét, értékrendjét. Íratlan törvényként hatnak, és olyan normatív-regulatív erejük van, hogy az egyén köteleznek érzi betartani őket. A szokások az embert társadalmi csoportjához való alkalmazkodásra kényszerítik, integrálják. A szokások betartásával tulajdonképpen az egyén a közösséghez való tartozását éli meg és fejezheti ki (lásd Dömötör Tekla: *A népszokások költészete*. Bp. 1974.14–20).

A szokások áthatják a mindennapokat, de helyet hagynak az egyéni ötleteknek, újításoknak, az elkerülhetetlen társadalmi változásoknak is. Rendszerint időben

ismétlődő, alkalomhoz fűzött cselekvések és tevékenységek, amelyek elsősorban az emberélet vagy a naptári év sűrűsödési pontjaiban, az ún. jeles napokon jelentkeznek. Az A. van Gennep-féle rítuselmélet értelmében ezek azok a momentumok, amikor az egyén társadalmi meghatározottsága kidomborodik, kifejeződik. Általában valamilyen átmenetről van szó (életszakaszok, évszakok, évek között), valamilyen változásról, és a rítusok, szokások átségítik az embert ezeken a krízishelyzeteken azáltal, hogy viselkedési és vélekedési modellt nyújtanak, és visszaállítják a megbomlott társadalmi rendet, azaz tulajdonképpen új rendet teremtenek (lásd Fejős Zoltán: *Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlatja*. = Ethnographia XCI[1979].406–414).

A szokások be nem tartása olyan konfliktusokat, feszültségeket eredményez, amelyek a közösséget szigorú beavatkozásra készítik. Ezek a beavatkozások azonban sohasem az egyén kiközösítését célozzák, hanem a nyugalmi állapot helyreállítását, a vétköző egyén beépítését az új rendbe.

Barabás László a népszokásokkal foglalkozó íráskor hagyományát követve a jeles napok ünnepi rítusait, cselekvéseit mutatja be, de nem a megszokott fesztivizáló, ünnepközpontú szemzőből, hanem a sóvidéki földműves paraszttársadalom sajátos, a mezőgazdasági év eseményeit követő időszemléletéből kiindulva. Ez egyébként a könyv legnagyobb érdeme, ezért mintaszerű a dolgozat: a sóvidékiek sajátos életvitelét, mentalitását sikerült megragadnia.

A *Bevezető* elsősorban a szakmabeliek számára érdekes, mivel elméleti kérdéseket is felvet. Itt kerül sor a szokás fogalmának a tisztázására, a könyvben haszná-

landó terminusok meghatározására. Majd a szerző részletesen ismerteti a Sóvidék kistáját, annak földrajzi és társadalmi tagolódását, kiemelve, hangsúlyozva a táji jellegzetességeket. Röviden áttekinti a tájhoz kapcsolódó gyűjtések, kutatások sorát, valamint a már megjelent néprajzi írásokat.

Alapos, célratoró, szakszerű a kutatás módszerének, céljának ismertetése. Bár túlnyomórészt leíró jellegű a munka, a szerző igyekszik pontosan és rugalmasan követni a szokásrendszer dinamikáját, változásait is.

A könyv két részből áll. Az első rész (*Szokásleírások*) tizenkét fejezetet foglal magában, az év jeles napjainak szokásait írja le őszentendőtől a következő karácsonyig. Egyben történeti áttekintést is nyújt, a század-előtől napjainkig kíséri a különböző szokáselemek alakulását. A nagy naptári ünnepek mellett kellő figyelmet szentel a népi időhasználatban oly fontos munkaszokásoknak is. Sajnos így kimaradnak a kötetből az emberélet fordulóihoz kapcsolódó szokások, de reméljük, nem sokáig fogunk várni az új kötetre.

A *Szokásköltészet* című rész a szokásokhoz fűződő szövegeket, dallamokat, játékokat közli. Nem merev és mesterkéltséztétválasztásról van szó, a szerző tökéletesen tudatában van annak, hogy a szokáscelekvés, az ének, a szöveg, a tér és eszközök (tárgyi jelek) használata szinte szétválaszthatatlan egy-egy szokáson belül.

Székely Ferenc kötetében is tetten érhető a kimerevített, pusztán leíró szokásismertetések helyett a változó, cserélődő, egymás helyébe lépő, de ugyanazt a funkciót betöltő szokáselemek irányított figyelem. Az előszót író Keszeg Vilmos kifejezésével élve, a szokások esetében „létszükségletéről” van szó, a szokás ugyanis a múltban gyökerezik, de mindig a jelenre irányul. Az egyén csakis ezáltal élheti meg egy közösséghez való tartozás biztonságát nyújtó élményét, csak így kaphat viselkedési mintát minden elképzelhető élethelyzetre.

Székely Ferenc a falu történetének rövid áttekintése után két nagy részben tárgyalja Vadasd szokásait. Az első rész az év jeles napjainak szokásait mutatja be az egyházi év kezdetétől (Szent András, nov. 30.) a gazdasági év végét jelző Szent Márton és Katalin napokig. Munkaszokás-leírások is találhatók a kötetben: pl. „majorfogadás”, „tollutépő”, „kórus” (fonó), kukoricahántás stb. A könyv második része *Az emberélet fordulói* címet viseli, a keresztelő, a konfirmáció, a sorozás, a lakodalmom és a temetés szokásait ismerteti röviden, és az ezekhez fűződő szokásköltészetből is izelítőt ad.

A szerző siklói és szenterzsébeti adatokat is közöl, ám ez kissé zavaró, amennyiben Vadasdtól távolabb eső településekről van szó, és nem világos, miért, milyen alapon kerülnek egymás mellé ezek az adatok.

A munka érdeme, hogy felhívja a figyelmet az érdeklődés érintkezésekre (cigányok, románok).

A Zsigmond Győző szerkesztette kötetet a Magyar Köztársaság Bukaresti Kulturális Központja adta ki. A kétnyelvű (magyar–román) kiadvány egy tudományos konferencia előadásait tartalmazza. Új, szokatlan, de eredményesnek ígérkező kölcsönös érdeklődés és közös munka gyümölcse a kis kötet, amely a szokások normatív funkciójára, illetve a szokások megszegésére és a

közösség megszegyenítő, csúfoló, már-már agresszív, de az erkölcsi normákat mindenáron érvényesítő beavatkozásait vizsgálja.

Mivel a dolgozatok különböző témákat tárgyalnak, érdemes valamennyit megemlíteni.

Kotics József tanulmánya (*A társadalmi kontroll szimbolikus formáiról. Egy rítus jelentései. 8–29.*) azt tekinti át, hogy a társadalmi kontrollnak milyen jelentős szerepe volt és van az európai országok népi gondolkodásában. Ezek az ellenőrzési formák a falusi, paraszti közösségekben alakultak ki, de századunkban már a polgárosuló közösségek erkölcsi és politikai véleménynyilvánításának eszközeivé váltak. A szimbolikus rítusok „primitív”, ősi kifejezési formákat öröztek meg, gyakran gúnyosak, agresszívek, megszegyenítik a társadalmi normákat megszegő egyént. A jelenség általános ismertetése után a magyar szokásokra (macskazene, zajkeltés) és az ezt kiváltó okokra (özvegyek újrահázasodása, jelentős korkülönbség a házastársak között, vadházaság, férjét verő asszony) összpontosít.

Pozsony Ferenc *A vénleányok és vénlegények csúfolása Erdélyben* című tanulmánya (63–92) is hasonló témájú. A házasságra nem lépők kicsúfolása még élő szokás volt a közelmúltban a magyar nyelvterületen. Ilyen rítus volt a farsangi tuskóhúzás, a bakfazékdobás, a zajkeltés, a tavasi lányköszöntő szokások paródiája. A tanulmányról áttekinti, hogyan viselkedtek különböző korokban, közösségekben a természetesnek tartott és elvárt házasságkötés elmaradásával szemben, hogyan kezelték ezt az élet menetét akadályozó helyzetet, milyen eljárásokkal igyekeztek helyrehozni stb.

Silviu Angelescu *A megszegyenítés rítusainak különböző típusairól* í. Csoportosítása szerint vannak a naptári jellegű szokásokhoz kapcsolódó, ismétlődő és egyedi alkalmakhoz fűződő megszegyenítő rítusok. Valamennyi célja visszaállítani azt a társadalmi rendet, amelyet valamilyen áthágás, kikapás megbolygatott. A szerző a kalendáris szokásokról ír részletesebben, az ún. „hegybe kiáltásról” (Alimori). Attól függetlenül, hogy mikor kerül rá sor, újévkor, húshagyókedden, Gyümölcsoltó Boldogasszony napján, Szent György-napon, húsvétkor, nagycsütörtökön, Sínthead napján (márc. 2.) vagy Filipi idején (jan. 29–30.), a szerző ezt a szokást egyértelműen megszegyenítő szokásnak tartja.

A „hegybe kiáltásról” ír Zsigmond Győző is (*Erkölcsi normák érvényesítése Szent György-napi szokásokban. 103–112*), ő a mezőégi szokást tárgyalja. Kitér ugyanakkor a naphoz kapcsolódó egyéb szokásokra is (pl. állatok első kihajtása, juhmérés, kincskeresés stb.), majd ezeket aszerint csoportosítja, hogy a társadalmi élet melyik területéhez fűződő erkölcsi norma érvényesítését szolgálják.

Rodica Zane témája: *Fiatalság és hatalom a kolindálások szokásában*. A szerző a legények kiváltságos státusáról beszél a kolindálás során. A legénycsapat e periódusban „kommunikációs csoportként”, információs csatornaként működik. A kolindák szövegeiben is megfogalmazódik, hogy ők azok, akik a szakrális időszoknak megfelelő magatartásformát biztosítják, e viselkedési modell továbbítják. Kiváltságos helyzetüket hangsúlyozza, hogy e periódusban kapcsolatba kerül-

nek a Szenttel, a másik világgal, az Istennel, Karácsony apóval, a Nappal, a Hajnallal.

Lucia Ofrim írásának címe: *Női életkorok – büntetés és szentesítés a hagyományos társadalomban. Ritualiális funkciók irodalmi struktúrákban*. A tanulmány azokról a feszültségekről szól, amelyek a női élet szakaszainak kulturális modellálásakor állnak elő a hagyományos közösségekben. Főleg arra a mozzanatra összpontosít, amikor a nő kikerül az érzelmi, illetve a szexuális szem-

pontból kívánatos nők sorából. Erre az átmenetre nincs külön, explicit rítus, ezért az erkölcsi szabályok tiszteltben tartásának a felügyelete és az esetleges kihágások helyrehozatala közvetett módon, irodalmi struktúrák által jut kifejezésre (pl. a szerelmes banyáról szóló adomák).

A változatos tanulmánygyűjteménynek érdeme a kételylvség. Már csak azért is, mert kiváló alkalmat nyújt a román terminológiával való ismerkedésre.

Kiss Erika

Születés – házasság – halál: egy felcsíki falu átmeneti rítusai

Balázs Lajos: *Az én első tisztességes napom. Párválasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson*.

Bukarest 1994. 431 lap; Uő: *Menj ki én lelkem a testből. Elmúlás és temekkezés Csíkszentdomokoson*.

Csíkszereda 1995. 289 lap; Uő: *Szeretet fogott el a gyermek iránt. A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson*.

Csíkszereda 1999. 235 lap

Balázs Lajos néprajzi trilógiájának háttérben több mint harminc éven át végzett gyűjtőmunka húzódik. Kutatásaiban nagy segítségére voltak Faragó József lektori tanácsai, útbaigazításai. A gyűjtőmunka elkezdése előtt három évet „csomagolással” töltött – amint ő maga írja első kötetének előszavában. Ezt az időt magyar és idegen nyelvű szakmunkák tanulmányozására fordította: Arnold van Gennepnek az átmeneti szokásokról írt könyve, Fejős Zoltán írásai (szintén az átmeneti rítusokhoz kapcsolódóan), Jung Károlynak *Az emberélet fordulói* című könyve (a gombosi népszokásokról), valamint Újváry Zoltán tanulmányai termékenyítőleg hatottak rá.

A szerző bevallása szerint, amikor 1971-ben elkezdte a gyűjtést, nehézségei adódtak a hazai példa hiánya miatt. Éppen ezért igyekezett kialakítani magának egy olyan gyűjtőmódszert, amelynek segítségével összeállíthatóvá válik egy falu szokásmonográfiája. Maga a szerző fenntartásokkal használja a „szokásmonográfia” terminust, mert úgy véli, kötetei bizonyos vonatkozásokban nem teljeseek. Ebben a műfajban a trilógia mégis a teljességet jelenti, mert bármit kijelent vagy esetleg csak feltételez a szerző, mindig ott van egy sor néprajzi adat, amely hitelesíti a közléseket. Adatgazdagság, rendszeresség és következetesség jellemzi köteteit.

Balázs Lajos mindhárom kötetben az A. van Gennep-féle (Arnold van Gennep: *Les rites du passage. Étude systématique de rites*. Paris 1909) rítusmodell alapján dolgozza fel az emberélet fordulóihoz kapcsolódó néprajzi anyagot. „Az emberi élet nagy sorsfordulóit – írja maga a szerző – egyszerre éreztem nagy társadalmi elmozdulásoknak, melyeket szokáshagyományok – törvényeink – szabályoznak különböző időtávon, és egy-egy sűrített színjátéknak is, mely a dramaturgia általános elvei szerint bontakozik ki, csúcsoadik, majd eljut a várt megoldáshoz. Akárhonnan nézve, a dolgok belső törvénye és logikája szerint, az emberi átmenetel eseményei, szakaszai egy alkalommal lényeges fordulót vesznek, melyek a várakozást bizonyossággá változtatják, létrehozzák azt a kritikus időt, ami határozott választóvává válik az egyén és közvetlen közössége számára az adott átmenetel folyamán” (1999:7). Van Gennep szerint vannak elválasztó (preliminális), eltávolító (liminális) és beépítő (posztliminális) rítusok. Balázs Lajos ezeknek megfelelően rendszerezi a három ünnepe szokáscelemekét.

„Az én első tisztességes napom (Párválasztás és lakodalom Csíkszentdomokoson), a *Menj ki én lelkem a testből* (Elmulás és temekkezés Csíkszentdomokoson) kötetek után a születés szokásvilágának szánt könyvvel (*Szeretet fogott el a gyermek iránt*) összeállt az emberi élet három nagy és alapvető fordulójának monografikus bemutatása.”

A kötetek felépítése következetes mind a gyűjtés, mind a rendszerezés, mind pedig a feldolgozás és értelmezés tekintetében. A bevezetésben néhány szóban leírja a kutatás módszereit, az esetleges nehézségeket, a feltételezett hiányosságokat, összeveti a szakvéleményeket és megfogalmazza a kötet célját. A következő három fejezetben – mindhárom kötetben – a Van Gennep-i rítusmodell alapján tagolja a szokáscelemeket, itt a fő rendezőelv a kronológia (az egyes cselekvéssorozatok újabb cselekvésekre tagolódnak), a fejezeteket az összegzés zárja, amely elméleti jellegű és tudományos. Külön fejezetben tárgyalja a deviáns eseteket (lakodalom nélküli házasság, az öngyilkos halála és temetése, leányanya, szerelemgyerek stb.), ezzel is jelezve, hogy a falu értékrendjében és szokásgyakorlatában ezeknek a problémáknak a kezelése, a hozzájuk való viszonyulás különbözik nemtől és kortól függően. A kötetek végén található az adatközlők és a fényképek jegyzéke, a rövédtések magyarázata, valamint a szó- és szakirodalomjegyzék. Felbecsülhetetlen értékű képez az adatközlők vallomásaiból kiragadott példaanyag.

Amint az első kötet előszavában írja a szerző, adatközlőinek száma meghaladja a háromszázat is, átlagéletkoruk pedig ötven év, tehát a szokást aktívan gyakorló nemzedék köréből kerültek ki. Gyűjtése során fontosnak tartotta a szokáshoz való egyéni viszonyulás számbavételét, hogy a szokásgyakorlás mélyrétegeibe behatolhasson. Véleménye szerint összetett módszerű vizsgálódása fényt derített arra, hogy nem lehet – legalábbis a szokás kutatásban – még egy faluközösségre sem általános erővényű, egységes képet látató szokásszintézist készíteni. További következtetése, hogy a szokásrendszerben mindenki által elfogadott értékrenden belül nem kevés egyéni vélemény és értelmezés is fellelhető. A terepre való visszatérései alkalmával beigazolódni látszott az a feltevés, hogy a látszatra egyéni motívációk és értelmezések tulajdonképpen közösségek: egy-egy változatot jelentenek az egészben. Ezek pedig mindenképpen bizonyosságai a szokással szembeni aktív viszonyu-

lás meglétének. Kutatásaiban nemcsak a szöveg, a díszlet, a kelléktár (eszköztár) leírására szorítkozott, hanem a párválasztás lehető legapróbb, de mégis lényeges tényeinek és körülményeinek felvételére, a színjáték minden rítusának, mozzanatának, sőt a játék hangulatának, derűjének, szomorúságának, méltóságának, sajátos dramaturgiai fogásainak rögzítésére is törekedett. A lakodalom mint átmeneti szokás az egyén társadalmi helyváltoztatását hivatott biztosítani rítusai által: átjuttatni az egyént egy adott társadalmi helyzetből egy másik társadalmi állapotba. Ez az átmenet a lakodalom esetében a következőképpen nyilvánul meg: a házasulandó fiatalok kiválnak régi környezetükből és eljutnak az új állapotba – a házasemberek társadalmába. Balázs Lajos a lakodalom esetében az átmeneti rítust „szállítóeszközként” (1994:12) értelmezi, mivel az átmenet általa valósul meg. Éppen ezért szerencsésebbnek tartja a komp-hasonlatot (1994:12), mint a Fejős Zoltán-féle híd-analógiát.

Külön fejezetet szán a párválasztás hiedelemvilágának, amelyben külön tárgyalja a pártudakoló jóslásokat és a lakodalom tulajdonképpeni hiedelmeit. Ez utóbbiak tovább rendszerezhetők formai, módozati és eszközkategóriák alapján: pozitív vagy serkentő mágiikus eljárások, cselekvések; előírások, tilalmak; előrejelzések; átkok; megcsináltatások. A kötet három utolsó fejezete nemkülönben érdekes és adatgazdag: a lakodalom szereplőiről, a rituális eszközökről és a lakodalmi költészetéről számolnak be.

1995-ben jelent meg a szokásmonográfia második kötete, amely az előző kötet struktúráját és gondolatmenetét követi mind formailag, mind logikailag. A szerző úgy véli, hogy a halálhoz való viszony feltárásával érthetőek meg leginkább egy adott faluközösség társadalmi életének mélyrétegei. Rendre választ keres olyan kérdésekre, hogy hogyan hal meg a domokosi ember, hogyan és mennyire foglalkoztatja a halál gondolata, hogyan készül fel rá, amikor közeledik, ha pedig hirtelen, váratlanul éri, hogyan veszi tudomásul a család, a családhoz tartozó szűk közösség és végül az egész falu. A gyűjtés módszerét és a feldolgozás algoritmusát illetően Faragó József szakvéleményét idézem: „A szerző lépésről lépésre haladva a szokáskör minden kis és nagy mozzanatát monografikusan kimeríti, a részeket az összefüggésekbe és az egészbe illeszti” (1995:14). A módszerek éppolyan változatosak és célravezetőek, mint az első kötet esetében: a legegyszerűbb adathalmazástól (vagy csupán adatközléstől) a legmodernebb eljárásokig váltakoznak. Mindezeket a szükségletnek és a céloknak megfelelően megerősítik a segéd tudományok, mint például a szociológia, a statisztika, a lélektan stb. Keszeg Vilmos így méltatja a kötetet: „A hagyományos leíró módszert, mely az események kronológiájához kötődő bemutatáson alapszik, szükség esetén a felvetődő kérdéseket közelebbről, áthatóbban értelmező, az általánosítást, tipizálást lehetővé tevő módszerekkel (szociológia, szemiotika, strukturalizmus) társítja” (1995:14).

A kötetnek – az előbbihez hasonlóan – három fő pillére van a Van Gennep-i rítusmodell alapján történő értelmezési sémának megfelelően. Ezekon kívül érdekes információkra bukkanhat az olvasó a devianciával (*Az öngyilkosok halála*) és a hiedelmekkel (*Az elmúlás és a temetés hiedelemvilága*) kapcsolatos fejezetekben. Hasonlóan adatokban és példaanyagban gazdag munka ez

is, mint a „sorozat” másik darabja. Helyi jellegzetességekről szerzünk tudomást, mint például a halott megkerítése, a halál meglátása, a rontások halál esetei stb.

A harmadik kötet – *Szeretet fogott el a gyermek iránt* (*A születés szokásvilága Csíkszentdomokoson*) – a trilógia megjelenés szerint utolsó darabja és egyben kiteljesítője, hiszen korábban a nagy műnek éppen a kezdetre vonatkozó első darabja hiányzott.

E kötetnek az előző kettőhöz hasonlóan három fő része van, amelyeken belül csupa érdekes adatok sorjáznak. Az *Elvásztorító rítusok* című fejezetben belül olyan témakörök vannak, mint: erotikus jelképek, erotikus mágia, erotikus játékok, erotikus költészet stb.; az *Eltávolító rítusok* fejezetben olvashatunk a szüléssel kapcsolatos cselekvéssorozatokról, a másárol (‘méhlepény’), a bába-asszonyról, valamint különböző rendellenességekről, amelyek a születés folyamán adódnak (a torzszülöttekről), és az ezekhez való viszonyulásról. A *Beavató rítusok* fejezet a „keresztelő”, a „radina” és a „szabadulás” című szakavakat tartalmazza, amelyben tulajdonképpen a terhességi és a gyermekágyas időszak alatt betartandó tilalom alóli felszabadulásról van szó, és arról, hogy ezt hogyan éli meg a beavatott, illetve annak környezete. Egy következő fejezet a hiedelemvilággal foglalkozik, ezen belül is elhatárolja az egyes rítusoknak megfelelő mozzanatokhoz kötődő hiedelmeket. Ily módon beszél az elválasztás, a magzatvédelem, az eltávolítás, a beavatás hiedelmeiről, valamint bizonyos különleges hiedelmekről (ezek az előző hiedelmek variánsai). És következik a devians eseteket tárgyaló fejezet, a *Hagyomány elleni vétségek*, amelyben a leányanya (botlott leány) és a szerelemgyerek (bitang) a főszereplők. Emellett szó van a keresztiszülőségről és a komaságról mint működő intézményekről.

Balázs Lajos – saját bevallása alapján –, amikor a születéssel kapcsolatos szentdomokosi gyűjtését a Van Gennep-i modell szerint próbálta rendezni, rádöbent arra, hogy „mennyire nem egyszerű azokat a cezurákat meghúzni, amelyek a születés átmeneteli folyamatát három minőségi egységre tagolják” (1999:22). Ezért nem a Van Gennep-i modellt okolja. Szerinte a válasz abban rejlik, hogy „a születés mint társadalmi átmenet néhány szakasza egybeesik az intím szféra világával” (1999:22). Ennek ellenére az átmenet Van Gennep-i tagolása számára nem didaktikai kényszer, hanem a folyamat megértését teszi lehetővé. Balázs Lajos a szokáshoz „kutatói szándékkal, a megismerés törekvéssel és nem egy színpadi változat megírásának intenciójával” közeledett (1999:22).

A kötet mögött álló többéves gyűjtőmunka lényegének és a szakmai tapasztalatoknak a megfogalmazására maga a szerző a legkompetensebb személy: „A *Szeretet fogott el a gyermek iránt* a megismerés könyve: számba veszi, milyen fajta tudást aktivizálnak egy paraszti közösségben a gyermek jövetelére, társadalmi, lelki, szellemi fogadtatására. Hatalmas és olykor megrendítő tudásról van szó, amit nem néhány évbe sűrített oktatás révén, hanem a hagyományba való belenevelődés évtizedei alatt, az öntörvényű és belső kényszerből fakadó tudásszerzés ösvényeinek számtalan újrataposása által szerznek, és ami, bár szentdomokosi, sajátos megnyilvánulása a magyar nép műveltségének. Alapvető reflexei, felismerései ugyanakkor egyetemesek” (1999: utószó).

Hogy a terepmunka elkezdésekor még a szerző sem gondolta, ilyen nagy terjedelmű és ennyire átfogó jellegű munkája készül majd el – nagyon valószínű. A fontos az: Balázs Lajos megajándékozta a néprajztudományt egy remekművel, amely mind a műfajban, mind pedig a

gyűjtés szempontjából előrelépést jelent. Olvasmányos stílusa nem csupán a szakavatottakat, hanem az átlag érdeklődőt is elragadja.

Németh Ágnes

Egy mezőségi falu néphit-monográfiája

Csőgör Enikő: Tordatúr hiedelemvilága. Kvár 1998. 371 lap

A néphit a legkonzervatívabb rétegét képezi a nép tudati rendszerének, de a hiedelemelemek, hiedelemszokások változása (fejlődése, visszaszorulása, feléléde) ugyanúgy jellemzi, mint minden jelenséget. A mezőségi Tordatúr faluközösségének hiedelemvilága tartalmánál és jellegénél fogva igazolja ezt a megállapítást. Csőgör Enikő könyve egy sajátos, századvegi, elsősorban nyelvi szövegekből megismerhető néphitállapotot tükröz. Abból az egykori hiedelemrendszerből, amely a faluközösség életét változva, alakulva szabályozta, a kötet azt mutatja be, amit egy ember kitarató munkával napjainkban össze tud gyűjteni belőle.

A néphit-monográfiában domináló helyet kap az anyagközlés, de mindezt a falu földrajzi, történeti és társadalmi szempontú feltérképezése egészíti ki. Az etnikailag és vallásilag heterogén túri közösség magyarságának változatos adatanyaga (36 adatközlő 1321 szövege) a magyar nyelvterület keleti régiójának kulturális sajátosságait hordozza.

Az Adattár tematikusan felöleli a világmindenségre, az emberi és a természeti világra vonatkozó elképzeléseket. A kiemelt helyi, jellegzetes elemek (például az emberbékára vonatkozó adatok vagy a román néphitből átvett segítőszellemek alakja) a bemutatott hiedelemvilág egyéni színezetét adják. Az anyag jórészt a közelmúltat tükrözi – a rendszeres kérdőíves gyűjtés 1975-ben történt –, s ezzel együtt bizonyos életmódbeli jelenségeket és változásokat. Szinte minden hiedelemszöveg önálló, kerek történetnek tűnik akkor is, ha csak néhány mondatból áll a közlés. „Összességük eléggé pontos keresztmetszetet nyújt a túri hiedelemrendszeréről” – írja a szerző.

A hiedelmek és a hiedelemszokások köreinek bemutatása és elemzése során a szerző behatárolja, hogy a vizsgált közösség életében mi tartozik a hiedelem körébe, s milyen ennek jellege, szerepe. A hiedelmek szokásokon belüli kapcsolatainak érzékelésével maga a hiedelemrendszer kerül bemutatásra. A világképet, a természetfeletti lényeket, az átmeneti lényeket, a természetfeletti képességű embereket, az emberi világot, a mágiát és a népi gyógyítást taglaló részeket egységet alkotnak, a könyv egésze összhatást sugároz.

Feldolgozási módjánál fogva is ezt erősíti meg a bemutatásra került hiedelemgyűjtés. A kollektív tudást közvetítő egyéni információk feldolgozása során kialakított tipológia, amelyet a szerző J. Meleyinszkij narratív struktúrák morfológiai elemzésére megalkotott módszerének egyéni alkalmazásával valósít meg, az idegen kulturális hatásnak kitett szórványlét sajátosságait tükrözi. A magyar néphit

ismert hiedelemalakjai mellett, egyedi, helyi hiedelemnény-variánsokat bemutató munkájában szövegelemző módszerrel hoz újat a szerző. Az érvényesített szempontok (hiedelemnények viszonya, hatásköre, mágikus cselekvések irányultsága) mellett a hiedelemanyag osztályozását és értékelését az áttekinthetőség érdekében összeállított szelektív jegyzetár és az egyes hiedelemkörök jellemzését tartalmazó összefoglaló táblázatok egészítik ki. A csoportosítás áttekinthetővé teszi az emberi gondolkodást, magatartást befolyásoló erők mibenlétét, működését, egymáshoz és az emberi világhoz való viszonyát. A tárgymutató, a rövidítések, a hiedelemközlésekhez (hiedelemalakok jellegzetes tulajdonságaihoz, mágikus hiedelemkörökhöz) tartozó jegyzetek és a tematikus összesítő grafikonok mellett tájszójegyzék, helynévmutató egészíti ki a hiedelemelemek kategorizálását. A kötet vitathatatlan eredménye a hiedelemkörökön belüli történettípusok és azok gyakoribb, jellemzőbb epizódjainak azonosítását megkönnyítő általános szerkezeti modellek bemutatása. Az epikai struktúrák felvázolásával áttekinthetővé válnak a hiedelemalakok legfőbb attribútumai, hatáskörük és az abból adódó viselkedésmódozatuk. A néha több típusba is besorolható történeteknek e – „szerény kísérlet”-nek minősített – modellálási módozatával pontosan körvonalazódnak a hiedelemalakok (tehát a hasonlóktól való elkülönítésük lehetségessé válik ily módon is) és működésük törvényszerűségei (megjelenés, eltávozás okai, cselekvés célja, szándék stb.). E strukturalista szövegfeldolgozásnak nem hagyható figyelmen kívül a gyakorlati haszna; maga a szerző a vizsgált anyagra vonatkozó következtetéseit a kikísérletezett módszerjavaslat segítségével vonta le: a hiedelmek a mindennapok realitásának sajátos szemléletét példázva, funkcionálisan kiegészítik és kijavítják a hétköznapi, a tudományos és az esztétikai szemléletet. Tényleges valóságként tételődve hiteles élményeket és azok magyarzatát ötvözik.

A gyűjtés során szerveződött epikus konstrukciókat (annak ellenére, hogy a folklór lényegét még a legátgondoltabb mintával sem lehet kifejezni) a Bihari Anna szerkesztette *Magyar hiedelemmonda katalógus* csoportelrendezésének figyelembevételével és Pócs Éva (*Zagyvarekas néphite*) tematikus tagolási eljárását követve rendszerezte a gyűjtőt. Munkája kiegészíti a megelőző gyűjtések (Balázs Lajos, Bosnyák Sándor, Hoppál Mihály, Kakas Zoltán, Keszeg Vilmos, Komáromi Tünde, Sebes Anna, Salamon Anikó, Daczó Árpád), valamint a hiedelemkutatás főbb irányvonalait képviselők eredményeinek sorát, ámyalva a magyar néphit rendszerét.

Czégényi Dóra

Gyimesi szokásvilág?

Tankó Gyula: *Gyimesi szokásvilág. Székelyudvarhely 1996. 117 lap*

A kötet 117 oldalon a gyimesi szokásvilágot kísérli meg bemutatni. Előszava nincs, így a címből megítélve a teljesség igényét támasztja önmagával szemben: monográfianak ígérkezik. Az előszó hiánya miatt a „szokás” fogalmának tisztázása sem történik meg, az ünnepi és hétköznapi szokások monografikus leírását egyaránt várhatjuk a kötet elején.

De nézzük, tulajdonképpen mit tartalmaz a kötet.

A gyimesi csángók általános bemutatása után a táncélet, illetve a párkeresés témakörét vizsgálja. Ezt követően a hagyományos gyimesi lakodalomról, párkeresésről, párválasztásról olvashatunk. Az *Ünnepek, ünnepi alkalmak* fejezetcím alatt a gyimesi írott tojásokról olvashatunk, majd a völgy lakóinak pünkösdi búcsújárásáról, mely valóban egyik jellegzetes megnyilvánulása az ünnepi szokásvilágnak a Gyimesekben. Még a kommunizmus idejében is tömeges keresztlák indultak a Gyimesekből Csíksomlyóra, kijátszva nagyon sokszor a „biztonsági ügyeletet” is. Pünkösöd után karácsony következik (a kötetben átmenet nélkül), és ekkor Gyimesben a néprajzos betlehemes gyűjt: ezt közli a *Karácsonyi maszkurázás* fejezetcím alatt.

Két lehetőség áll a szerző-szerkesztő előtt: pusztán az adatok közlésére hagyatkozik, nem törekszik ezek elemzésére, a meglévő adatai alapján összeállít egy gyűjteményes kötetet, amelyben leírásokat talál az érdeklődő olvasó, kutató – ezeket felhasználhatja, elemezheti. Ebben az esetben a közlőnek törekednie kell arra, hogy pontosan és teljesen leírja az illető jelenséget (ez esetben szokást), annak minden vonatkozását és – ami nagyon fontos a majdani elemzéshez – kontextusát is. Egy másik lehetséges szerkesztési elv az, amely szerint monográfia írására törekszik a szerző, adatait egy ciklus teljességére vonatkozóan összegyűjti: minden jeles napjáról, minden ünnepi szokásáról közöl adatot (amennyiben eldöntötte, hogy az ünnepi szokásokat szeretné bemutatni), és ezeket elemzi, értelmezi is az etnológia módszereivel. A második eset megkívánja a létező szakirodalom felhasználását, a hozzá való viszonyulást.

Ez a kötet sajnos egyik kategóriába se sorolható, ugyanis adatai nem teljesekek, a szokás fogalmát nem tisztázza, a leírt jelenségek kontextusával nem foglalkozik. Némely helyen értelmez, de nem hivatkozik (három címtől eltekintve) semmiféle szakirodalomra.

Ez azért is nagy vesztesége a munkának, mert a Gyimesek néprajzának bő, jól használható szakirodalma van. A kötetben is megjelenő, fentebb felsorolt tematikákhoz, hogy csak néhányat említsünk: a völgy, a gyimesi csángók általános bemutatásához jól használható Antal Imre 1992-ben megjelent munkája (*Gyimesi krónika*. Bp.–Buk.); a párválasztás témakörében a már említett szerző egy másik tanulmánya (*Üdvarlás és leánykérés Gyimesben*. Népismereti Dolgozatok. 1983). Az írott tojásokról Kovács Dénes jelentetett meg egy kötetet 1994-ben, amelyre legalább hivatkozás szintjén reflektálnia kellene a szerzőnek (*Gyimesi csángó írott tojások*. Csíkszereda). Tánc-hagyományokról is van szakavatott kutatók tollából származó tanulmányunk (Kallós

Zoltán–Martin György: *A gyimesi csángók táncélete és táncai*. Táncudományi Tanulmányok. Bp. 1969–1970). A betlehemes játékról, de általában a karácsonyi szokások köréről számtalan szakmunka jelent meg (Dömötör Tekla, Újváry Zoltán munkáit kellene felsorolni). A hagyományos megközelítési lehetőségeken túl számos kutatásra érdemes téma bukkan fel egy ilyen szokás kapcsán: pl. a társadalmi vonatkozásait teljesen figyelmen kívül hagyja a szerző. Újabb megközelítési lehetőséget nyújt Lajos Katalin tanulmánya, amelynek problémafelvetése, módszertana jól használható lett volna a Gyimesekben is (*Betlehemes játék Csíkszentmiklóson*. Korunk VI(1995). 12. sz. 117–124).

Nézzünk egy saját értelmezést a betlehemes kapcsán: „A zsuka – a bőtlehemes pásztortánc – is beilleszkedik a szertartásba. A föld istenítése a csoszogó mozgású tánc, ugyanis úgy mozognak, mintha földet gyökerezett volna a lábuk, de ezek a gyökerek szabad mozgást engednek, mintha kereken gördülnének. Körbejárás közben még a fejüket is lehajtják, a földet nézik, görbe testtartással csoszognak, mintha a földre vetették volna minden reményüket, bizakodásukat, és Földanyához fohászknak” (77). Sajnos az érdekes elmélet mellől elmarad a bizonyítás, ugyanis egymagában az a tény, hogy nem egy ugráló táncot járnak, fejüket pedig a föld fele hajtják, nem jelenti azt, hogy itt valamiféle archaikus föld-isteniségnek/anyának intézett fohászról, áldozatról lenne szó. A tánc az egyik nagyon archaikus része ennek a játéknak, amit a gyimesiek ma is őriznek és minden karácsonykor a „patakokat” maguk közt felosztva a betlehemes társulatok házról házra járva előadnak. Azonban az archaizmusnak más vonatkozásairól, valóban kimutatható elemeiről nem tesz említést a szerző a fent idézett helyen.

A kötetben domináns a szerző szubjektív látásmódja. A betlehemes tematika így zárul: „Milyen szép is volt Karácsony estéjén kiállni a tornácra! Bent pattogott a tűz, gyenge sárgás fények pislákoltak a kicsi ablakokból, s a nagy csendben mintha kánonban énekeltek volna a külön-külön járó éneklők: kemény férfhangokra csengő gyermekhangok válaszoltak:

Fel-felhúzza, megzúdicsa,
Zúg az erdő, zúg a mező.

S valóban zúgott. A szűk völgyekből felhangzó éneket visszaverték a nagy erdős hegyek” (78–79). Természetesen a szubjektív látásmód nem rontja a hitelességét egy szokásleírásnak, azonban alapvető követelmény volna a tudományos értelmezése is, amennyiben erre vállalkozott a kötet szerzője, mint a mi esetünkben is. Ugyanakkor az idézet alapján kiemelhetjük a kötet legnagyobb érdemét: sok szöveget közöl, melyeket adattárként is jól használhat az utókor.

A kötet hátralevő részéből kiderül, hogy a szerző meglehetősen tágan értelmezte a „szokásvilág” fogalmat. Az itt következő fejezetek folklorisztikai szemszöveget

kínálnak *Szent László-legendák Gyimesben*, valamint *Hiedelmek* fejezetcímek alatt. Sajnos itt is teljesen elmarad a filológiai apparátus használata, semmilyen hivatkozást nem találunk az eddigi kutatásokra, annak ellenére, hogy a Szent László-legendát kutatását is több jeles néprajzos, művészettörténész végezte, végzi – néhánynak helyi vonatkozása is van. (Lásd Magyar Zoltán: *A széphavasi Szent László-kápolna és búcsújáráshely*. Néprajzi Látóhatár V(1996). 99–105.) A hiedelmek terén pedig már viszonylag korán megjelent két helyi vonatkozású munka is. Salamon Anikó kötete csak részben érinti ezt a témát (*Gyimesi csángó mondák, ráolvasások, imák*. Bp. 1987), azonban Bosnyák Sándor a Folklor archívum XIV. kötetét kitöltő gyimesi anyagot közöl már 1982-ben (*A gyimesivölgyi magyarok hitvilága*. Bp. 68–157). Az értelmezések itt is sántítanak: „Amint látjuk, napjainkban is nagyon gazdag még a csángók hiedelemvilága, ami rendkívüli fantáziagazdagságról tanúskodik” (94). Talán erről is tanúskodik, de valójában egy sokkal bonyolultabb elméleti kérdést vet fel a megállapítás: a hiedelemrendszer ép fennmaradásának számtalan más oka is van/lehet, korántsem annyira egyszerű a hagyományozódás kérdésének elmélete.

Az utolsó fejezet, bár 20 oldalt tölt be, kimaradt a tartalomjegyzékből. Ennek ellenére megtalálhatja az érdeklődő olvasó: a temetkezési szokásokról van szó (96–116). Erénye és hiányossága ennek a fejezetnek is ugyanaz, mint az előzőknek: bár gazdag anyagot közöl,

sajnos nem vesz tudomást az előtte járókról, és az értelmezések is személyesek és túl eredetiek.

Láthatjuk, hogy a népi kultúra sok területét érinti a kötet, ami nem azt jelenti, hogy kimerítő igényű volna. És végképp nem nevezhetjük „egy igényes – úgyszólván monografikus – felmérésnek”, ahogyan azt Nagy Olga írja ajánló soraiban.

A Nagy Olga által is kiemelt subjektívizmus nem feltétlenül jelenti a belülről látást és ezáltal mélyebb rétegek megértését. Ehhez néha a látás távolsága szükséges. És nem állítható szembe ez a subjektívizmus – mintegy felmentve így a szerzőt – a „száraz adatokkal”. Alapvető követelmény lenne – ha értelmezni kívánunk valamit – a filológiai apparátus használata és a dokumentálás. És ezeknek egyetlen megjelölési módja a valóban „száraz” és pontos adatolás. Enélkül nem beszélhetünk tudományos munkáról. Az esszé műfajának azonban legalább a közhelymentes fogalmazás legyen a méréseje.

Ilyen értelemben valóban *sajátos mű*, ahogyan már említett ajánlója nevezi. Az esszé és a tudományos műfajok közé szorult kötet. Olyan munka, mely gazdag tematikát próbál átfogni, ám túl kis terjedelemben.

Megjegyzéseinken túl ajánlhatjuk mindazok figyelmébe a kötetet, akik a fenti tematikák valamelyikének szövegszerű megnyilvánulásaira kíváncsiak. Találhatnak benne gyimesi variánsokat eredeti gyűjtemésekből, melyeket bőven közöl a szerző.

Hegyeli Attila

Két régi kéziratos magyar nyelvtan

Kolozsvári Grammatika; Fejérvári Sámuel: Institutiones ad Fundamenta Linguae Hungaricae.

Közléteszi, a jegyzeteket és bevezető tanulmányokat írta Lőrinczi Réka. A latin átiratot gondozta Adamik Béla.

Magyar Nyelvtudományi Társaság, Bp. 1998. 272 lap

1. Az ismertető munkát a tartalomjegyzék (5) után a rövid előszó (7) vezeti be; ezt az átiratokban alkalmazott jelek és jelzések (9) magyarázata követi. Az előszó kiemeli, hogy mindkét nyelvtan mostanig feltáratlanul lappangott. Közös bennük az, hogy szinte bizonyosan Kolozsvárott keletkeztek, és itteni kéziratgyűjtemények őrzik őket.

A *Kolozsvári Grammatika* (röv. KolGr.), melyet közlétevéje a mű lelőhelyéről nevezett el, magyarra áttültetett latin alakban. Fordítója (vagy fordítói) és leírója egyelőre ismeretlen. A másik munka pedig, az *Institutiones*, latin nyelvű magyar nyelvtan. Szerzőjét, Fejérvári Sámuelt a művelődéstörténet is számon tartja.

2. Lőrinczi Réka, a két nyelvemlék fölfedezője, a KolGr.-ről irt bevezetésében (13–22) ismerteti a művel kapcsolatos lényeges tudnivalókat és kérdéseket. Így tájékoztat arról, hogy e nyelvtanunk most a kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárában van, ahol az Erdélyi Múzeum-Egyesület-gyűjteményhez tartozó Vegyes kolligátum című nyelvemlék részeként őrződött meg. A bevezetésben továbbá sort kerít a KolGr.-t magában foglaló kolligátum külső leírására, valamint részletes

tartalmi ismertetésére. Idézi Szabó T. Attilát, aki szerint „A kolligátum valószínűleg valami unitárius diáké lehetett”.

Lőrinczi a KolGr. latin eredetjét, formását kutatva végül is arra a következtetésre, illetve megállapításra jutott, hogy kérdéses nyelvtanunk Molnár Gergely *Elementa grammaticae latinae* című – többször átdolgozott és még a múlt században is használt – művével hozható kapcsolatba, vele mutat bizonyos egyezéseket; jelzi azonban, hogy erre nézve jó volna folytatni a vizsgálatot.

Bevezető tanulmányában Lőrinczi Réka bemutatja a KolGr. hangjelölését is, de csak táblázatban. Ezzel kapcsolatban csupán kérdésként vetem föl például, hogy a *gj*, *gy* jelölhet-e *g-t*; a *j*-nek lehet-e *ly* hangértéke. Kérdéses a *dz*-nek és *gy*-nek a *dcz*, illetve *dgy*, *dgj*, *dj* jele is.

Lőrinczi a nyelvemlék írásképe, paleográfiai jellegzetességei alapján úgy véli, azok valamely korábban készült fordításnak vagy átdolgozásnak a másolatáról árukkodhatnak, s a másolat, amely kevésbé gyakorlott frászt tükröz, bizonyára egy alsóbb fokú iskola tanulójának a munkája lehet. Azt gondolom, hogy e mű fordítás voltát talán a benne előforduló sok latin szó és kifejezés is támogathatja. A tanulmány hangjelölési sajátságok és néhány magyar szóhasználati fogódzó segítségével a

nyelvtan keletkezési idejét a 18. század első fele elé helyezi.

A KolGr. tudománytörténeti jelentősége így van kiemelve: Mai ismereteink szerint ez tekinthető a legrégebb, teljes egészében magyar nyelvű rendszeres nyelvtannak, amely viszonylag részletes szófajtant tartalmaz, és nyelvi szinteket különít el. Ennél korábbi anyanyelvű grammatikáról a finnugor nyelvcsaládon belül nem tudunk. Lőrinczi felhívja a figyelmet arra, hogy a KolGr.-ben foglalt nyelvtani ismereteknek, nyelvelirási elveknek a tanulmányozása gyarapíthatja az egykori nyelvtanoktatásra vonatkozó tudásunkat. Persze hozzátehetjük: további bűvárkodással bizonyára kezelebb kerülhetünk ezen emlékünkhöz keletkezési körülményeinek, közvetlen céljának, szerepének a fölfedezéséhez is.

A KolGr. szövegének könnyebb áttekinthetőségét a közétevetől készített tartalomjegyzék (23–4) segíti, amelyben megadja némely műszónak a jelentését is (pl. *az magaban meg allo Nev* 'substantivum' stb.). A nyelvemlék betűhű átiratában (25–61) és bőséges lapalji jegyzetanyagában Lőrinczi igyekszik lehetőleg teljesen pontosan visszaadni, illetve érzékeltetni az eredeti kézíratos szöveg paleográfiai változatait, rövidítési formáit és egyéb írássajátosságait. A jegyzetek persze figyelmeztetnek a nyelvtan hibásan írt és problematikus szavaira is, sokszor utalnak a latin megfelelőire, tisztáznak egyes fölmerülő kérdéseket stb. A nyelvtan után egy vers következik, a címe: *Disticum Hungaricum*.

A KolGr. külön tanulmányt igénylő szemléletmódját, rendszerezését nem részletezem. Csupán azt emelem ki, hogy e mű meghatározása és tagolása szerint *az Betűről valo tudományk* ('grammatikának') négy része van: *Igaz iras* ('ortográfia'), *Fen enekles* ('prozódia'), *Igaz beked* ('etimológia = alaktan, szófajtan'), *őfve kerkeztetes* ('szintaxis'). (Vö. 23, 25; ezzel kapcsolatban lásd még 22.)

3. A másik ismertető nyelvtanról, az *Institutiones ad Fundamenta Linguae Hungaricae* (röv. *Institutiones*) már esett néhány szó (lásd az 1. pontban). Lőrinczi Réka ehhez a műhöz is alapos tanulmányt írt. Bevezetésében (67) arról tájékoztat, hogy e nyomtatásban először megjelenő latin nyelvű magyar leíró grammatikát az egykori kolozsvári unitárius kollégium könyvtárának kéziratállománya őrizte. Jelenleg a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókja Könyvtárában az Unitárius Kéziratok részlegén található. Szerzője Fejérvári Sámuel (?1721–1781) kolozsvári lelkész és kollégiumi tanár. Évszám nélküli nyelvtana és ennek két bővített másolata fellelhetően 1752–1773 között keletkezett; kötetbeli jelzetük: A = auctori példány, C1 = copia prima, C2 = copia secunda.

Az *Institutiones*-kéziratok külső leírását (67–71) aligha lehetne aprólékosabbnak, tüzetesebbnek elképzelni. Ebben a fejezetben van kifejtve a már említett három szövegváltozat sajátos, összetett közlésmódja: „Kiadásunk a legteljesebb, a C2 változatot kezeli törzsszöveggé. Lapalji jegyzetbe kerültek az A-nak és C1-nek a C2-höz képest észlelhető tartalmi, szóhasználati, helyesírási, olykor csupán paleográfiai eltérései. Ugyancsak lapalji jegyzetek adják meg a C1-nek a C2-től át nem

vett részeit. Lapalji megjegyzések figyelmeztetnek továbbá a C2-nek a C1-hez viszonyított, ritka szöveg-többleteire is. A csak az A-ban szereplő szövegrészeket ritkított szedés, a C1-nek és C2-nek az A-hoz viszonyított szöveg-többleteit dőlt szedés teszi a törzsszövegtől képileg elkülönülővé. A zökkenőmentesebb követhetőségért azonban csupán A-ban szereplő szövegrészlet végjegyzetbe is került” (71). Az *Institutiones* szöveg-változataiban a lapszéli, sorközi betoldásokat, a törléseket stb. szerkesztői jelek érzékeltetik. Az idézett publikálási mód lehetőleg célszerű, gazdaságos megoldásra törekszik, így a nyelvemlék alkalmas átfogóbb tanulmányozásra is. Viszont a sok szétválasztó-összekapcsoló szempont, az igen számottevő lapalji és végjegyzet miatt esetenként kérdéses lehet a szöveg áttekinthetősége és a benne való eligazodás.

Tudjuk, hogy valamely mű megértéséhez mennyire fontosak, nélkülözhetetlenek az írójának életére vonatkozó adatok. Ezzel kapcsolatban Lőrinczi az *Institutiones* szerzőjéről az eddigi ismereteinket a saját kutatásának eredményeként újabakkal gyarapította (72–6). Részletes tárgyalása során a följebb már említett fontos életrajzi adatok kiegészülnek pl. azzal, hogy az ifjú Fejérvári Sámuel tanulmányainak java részét Kolozsvárt, szülővárosának unitárius kollégiumában végezte, majd külföldön folytatta; itthon, a tanári pályáján hébert, görögöt és németet tanított; nyilvántartják héber nyelvtanait; munkásságának legtetemesebb részét több mint tízketnyi prédikációja alkotja; írt egy értékes útinaplót is.

Az *Institutiones*-kéziratok keletkezésrendjének vizsgálatakor (76–7) Lőrinczi bizonyos fogódzók alapján olyan következtetésre jutott, hogy a nyelvtan eredetije 1752–1755, két másolata pedig 1764–1773 között készült. Felhívja a figyelmet arra, hogy időrendben a második szövegmásolat (C2) egyes betoldásai Fejérváritól származhatnak. Az *Institutiones* másolói után kutatva (77–9) ez esetben is a Lakó Elemér készítette könyvtári kéziratkatalógus segítségével sikerült azonosítania őket.

Az *Institutiones* helyesíráásával foglalkozó fejezet (79–82) táblázatban egymás mellett mutatja be a nyelvtan eredeti és két másolati szövegváltozata magyar példaanyagának hangjelölését. Teljességre persze itt nem lehetett törekedni, ezért Lőrinczi Réka csak néhány lényeges ortográfiai megjegyzésre szorítkozik, de jelzi a további kutatás feladatait, amelyeknek az elvégzéséhez a saját vizsgálatát előmunkálatnak tekinti. A hangjelzést illetően kérdések e helyen is fölmerülnek. Ilyenek például: a *j* és *ly* jelölésének egyszerűsített megoldásával aligha érthetünk egyet; problematikus elgondolás a *jés* mássalhangzók (*gy, ny, ty*) jelöléséhez a hangkapcsolatok jelét (*dj, dgy* stb.) is bevenni. Szó esik a latin szövegek egy-két helyesírási sajátosságáról is.

A bevezető tanulmány az *Institutiones* forrásaiul (82) Szcenci Molnár Albert, Komáromi Csapkés György, Pereszlényi Pál, Tsétsi János, Geleji Katona István, Bél Mátyás és Kalmár György nyelvtanára utal. Ezekre a szerzőkre Fejérvári Sámuel előszavában, illetve szövegében hivatkozik. Így tehát az *Institutiones* az első olyan nyelvtan – hangsúlyozza Lőrinczi –, amelynek írója a korábbi grammatikák eredményeit nemcsak ösz-

szefoglalja, hanem sokszor vitatja és kiegészíti. Később különös figyelmet érdemelnek Gyarmathi Sámuel nyelvтанának a Fejérvári művével kapcsolatos részei.

Az *Institutiones* tartalmának ismertetése (83–5) magvas áttekintést ad a nyelvтан *De Orthographia*, *De Etymologia* (szófajtan–alaktan), *De Syntaxi* (tulajdonképpen szószerkezettan) című fejezetéről és ezek alfejezeteiről. Rávilant arra, hogy ez a nyelvтан a szemléletmódjában, felosztásában stb. mit vett át a régebbi grammatikákból, és milyen újszerű felfogásban tér el tőlük. További fontos észrevételek: az egykori nyelvтанokhoz hasonlóan Fejérvári műve is főképp az írott szövegek nyelvét vizsgálja, de tekintetbe veszi a beszélt nyelvet is; benne a normára, a nyelvsvizokásra és a nyelvjárási formákra való figyelés is megnyilvánul.

Az *Institutiones* utóéletéről Lőrinczi Réka úgy vélekedik (85–6), hogy Fejérvári Sámuel kéziratot munkáját csupán a környezetében, a kollégiumában lévők ismerhették, mások csak kevesen. (Azt tudjuk, hogy Gyarmathi Sámuel dicséretben nyilatkozott róla.) Több másolatban, szövegváltozatban való fennmaradása valószínűsíti azt a föltevést, hogy nyelvтанításra, illetve -tanulásra használták. Iskolai tankönyvként nyilván hathatott.

A bevezető tanulmány után a nyelvemlék tartalomjegyzéke következik (87–8) a vele kapcsolatban szükséges megjegyzéssel. Az *Institutiones ad Fundamenta Linguae Hungaricae* átiratát (89–253) a *Kolozsvári Grammatikáéhoz* hasonló elismeréssel értékelhetjük. Megjegyzendő: a nyelvтан előszó vezet be (csak az eredeti szö-

vegben). A rövid helyesírási, a terjedelmes szófajtanialaktani és a szintén rövid szintaktikai fejezetet az üdvözlőverseket tartalmazó rész követi (csupán a korábbi másolatban).

A kötet végén a végjegyzeteket (255–9), a rövidítéseket (261–2), a névmutatót (rövidebb-hosszabb életrajzi adatokkal) (263–4), a körültekintően válogatott, gazdag szakirodalmat (267–72), valamint mellékletül a KolGr. meg az *Institutiones* néhány lapjának hasonmását találjuk.

4. Lőrinczi Réka két olyan régi grammatikát fedezett föl és jelentetett meg, amelyek igen értékesen gazdagítják nyelvтанirodalmunk múltját (erre nézve lásd Szathmári István: *Régi nyelvтанaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*. Bp. 1968), és újabb beces források a nyelvтан történet számára. Nyelvi elemzésükkor biztos alapul szolgálnak az ismertett kötet tüzetes bevezető tanulmányai, jegyzetei, a közzétett nyelvemlékszövegek mintaszerű átirata, paleográfaiilag is hű nyomdai kivitelezése.

Lőrinczi figyelme kiterjed arra is, hogy a *Kolozsvári Grammatika* és az *Institutiones ad Fundamenta Linguae Hungaricae* miképp tárgyalja a nyelvi jelenségeket, sajtóságokat, miként minősíti őket, milyen példákkal szemléltet, minő helyesírási, alaktani stb. különbségek vannak az *Institutiones* szövegváltozatai között. Lényeges észrevételei és megállapításai előkészítik, segítik ez újabb emlékeinknek a beható nyelvi vizsgálatát.

Kósa Ferenc

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Állásfoglalás

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1999. november 20-i bővített választmányi ülése megvitatta a romániai magyar felsőoktatás jelenlegi helyzetét, és meghatározta saját álláspontját azokban a kérdésekben, amelyek a további fejlesztés esélyeire és lehetőségeire vonatkoznak.

Tudvalevő, hogy az EME fontos szerepet töltött be a kolozsvári tudományegyetem 1872-es megalapításában és további fejlesztésében. Az Egyesület megszüntetése után is, volt tagjai révén, az erdélyi magyar tudományosságnak és szellemiségnek hűséges ápolója maradt. E történelmi jogcíme és szakmai illetékessége folytán, 1990-es újjáélesztése óta továbbra is fontos feladatának tekinti a legmagasabb szintű anyanyelvű szakképzést és tudományművelést, amelyek legfőbb feltétele az önálló egyetem.

1. Ebben a szellemben az EME következetesen fenntartja és támogatja a nemzeti közösségnek a Kolozsvár központú, önálló, állami magyar egyetemhez való jogát és igényét. Ennek az igénynek a jogosságát Románia legújabb nemzetközi kötelezettségvállalásai is megerősítik. Magát az egyetemépítést is feltétlenül el kell kezdeni olyan háttérintézményekkel (pl. kollégiumokkal), amelyek mind a jelenlegi helyzetben, mind a majdani önálló egyetem keretében fontos funkciót tölthetnek be.

2. Addig is a magyar nyelvű felsőoktatás kiépítésében alapvető fontosságúnak tekintjük a jelenlegi intézményes keretek megerősítését és bővítését, szakmai színvonalának emelését mind a kolozsvári egyetemen, mind a marosvásárhelyi orvostudományi és gyógyszerészeti egyetemen és a színművészeti főiskolán. Ennek fontos feltétele viszont az egyetemek és főiskolák belső intézményeinek kari szintű önállósodása, az oktatói státusok elkülönítése, az utánpótlás biztosítása. Ez tenné lehetővé a tudományos minősítésnek és az oktatói fokozatok elnyerésének a nemzetközi normákhoz és a közösségi követelményekhez igazodó igényes belső szabályozását.

3. A magyar nyelvű oktatás kereteit és feltételeit minden olyan intézményben javítani kell, ahol magyar nyelvű egyetemi oktatók és hallgatók vannak (pl. a műegyetemen, a művészeti főiskolákon, a mezőgazdasági és állatorvosi főiskolákon). Feltétlenül végig kell gondolni a központoktól távolabbi régiók (a Székelyföld, a Partium) felsőoktatási igényeinek és feltételeinek szakmai hátterét.

4. Az a véleményünk, hogy a felsőoktatást illető oktatáspolitikai döntésekben az eddigieknél nyomatékosabban kell tekintettel lenni a szakmabeliek véleményére. Minden új kezdeményezésnek, főiskola vagy egyetem alapításának csak akkor lehet esélye, ha szakmailag megfelelően előkészítik.

*

Egyesületünk hagyományai és alapszabálya köteleznek bennünket arra, hogy elidegenített gyűjteményeinket ugyan nélkülözve, de az általunk megteremtett és megteremtendő intézményes keretek között folytassuk a szakemberképzéssel egybekötött kutatómunkát. Ennek érdekében a jövőben további tudományos műhelyeket kívánunk kialakítani, a maiaknál többet, jobban felszereltet, jobban ellátottat. Ezek – közvetlen kutatási céljaink elérése mellett – egész Erdélyre kihatóan hozzájárulhatnak a tudományos gondolkodás és a tudományos élet normalizálásához és a felsőfokú tanintézeteknek szükséges, jó szakemberek képzéséhez, neveléséhez.

Benkő Samu	Feszt György	Kiss András	Péter Mihály
Bocskay István	Gáll Ernő	Müller Ádám	Tonk Sándor
Bors József	Imreh István	Nagy-Tóth Ferenc	Uray Zoltán
Brassai Zoltán	Jenei Dezső	Nagy Zoltán	Vodnár János
Dávid Gyula	Jodál Endre	Pálfalvi Attila	
Eckstein-Covaci Ottó	Kékedy László	Péntek János	

Szerzőinkhez

Felkérjük szerzőinket, hogy a továbbiakban nyomdakész állapotban, a lehetőség szerint számítógépes lemezen küldjék be írásaikat, a laptesti tanulmányokhoz pedig 10–15 soros angol nyelvű rezümét csatoljanak. A továbbiakban emlékeztetünk az Erdélyi Múzeum jegyzetelési gyakorlatára.

A jegyzetelés, forrásjelölés, címleírás

módját illetően nem kívánunk változtatni eddigi bevett gyakorlatunkon, vagyis valamennyi könyvészeti adatot *lapalji jegyzetek* alakjában kell a tanulmányszövegbe beépíteni, célszerűbb azonban a jegyzeteket külön listán csatolni a kéziratához. A számozás az első jegyzettől az utolsóig folyamatosan halad, a jegyzetszám a sor fölél indexbe kerül. Vigyázzunk a központosásra, az írásjelek halmozását kerüljük.

Önálló kötetek leírása

Györfly György: *István király és műve*. Bp. 1977. 152, 166–168, 180.

Dávidházi Péter: *Hunyt mesterünk. Arany János kritikus öröksége*. Második javított kiadás. Bp. 1994. 21, 193–197.

Tehát: szerző, utána kettőspont, cím (ha van alcím, az is) kurziválva (kéziratban aláhúzva), pont, a megjelenés helye és éve, pont, oldalszám, pont. Ha több oldalszámot sorolunk fel, a számok után vesszőt teszünk, és csak az utolsó szám után kerül pont. Folyamatos oldalszámok esetén (166–168) a két számot *nagykötőjellel* kötjük össze. A városnév után csak akkor teszünk pontot, ha rövidített formában használjuk, például: Bp. Egyébként pl.: Debrecen 1980. Ha a rövidített városnév utolsó tagja teljes szó, a név után nem teszünk pontot (Kvár).

Ha két vagy több szerző van, a neveket *nagykötőjellel* fűzzük össze: Imreh István–Pataki József: *Kászoszéki krónika* stb.

Többkötetes mű címe után pontot teszünk, utána római számmal adjuk a kötetszámot, ha pedig a kötet valamely sorozatban jelent meg, a leírás végén zárójelben megnevezzük a sorozatot és a kötet sorozatbeli számát:

Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. I. stb.

Venczel József: *A volt határőrezredek vagyonának sorsa*. Kvár 1944 (Erdélyi Tudományos Füzetek 184). 12–15.

Ha az idézett munka tanulmánykötetben jelent meg, a cím után *pontot*, majd *egyenlőségjelet* teszünk (tehát nem *in* stb.), ezután a szóban forgó kötet szerzője és kurzivált címe következik. Ha a szerző azonos, csak nevének kezdőbetűit írjuk ki. Többszerzős kötet esetében természetesen csak a (kurzivált) címet tüntetjük fel:

Barta János: *Jókai és a művészi igazság*. = B. J.: *Költők és írók*. Irodalmi tanulmányok. Bp. 1966. 61–90.

Pirnát Antal: *A kelet-közép-európai antitrinitarizmus fejlődésének vázlatja az 1570-es évek elejéig*. = *Irodalom és ideológia a 16–17. században*. Szerk. Varjas Béla. Bp. 1987. 9–59.

Ha a kötet valaki(k)nek a szerkesztésében jelent meg, a szerkesztő(k) neve elé a *Szerk.* rövidítés kerül. (Lásd az előző példában.)

Szövegkiadások leírása

Érzelmes históriák. Vál., jegyz., utószó Lökös István. Bp. 1982. 34.

Balassi Bálint *Összes művei*. Kiad. Eckhardt Sándor. Bp. 1951. 157.

Itt a szerző neve után nem teszünk kettőspontot.

Nem magyar szerzők esetében a nevet a következő sorrendben írjuk: családnév, vessző, keresztnév (akkor is, ha csak a név kezdőbetűi szerepelnek), kettőspont.

Göllner, Carl: *Betrachtungen zum forschrittliche Denke*. stb.

Periodikákban megjelent írások esetén

az elv ugyanaz, de a kiadás helye és éve helyére a periodika *címe és évfolyama* kerül:

Ligeti Lajos: *A magyar rovásírás egy ismeretlen betűje*. Magyar Nyelv XXI(1924). 50–53.

Tehát: szerző, utána kettőspont, cím kiemelve, utána pont, a periodika címe (ez után nem teszünk írásjelet), évfolyama – a sorszámot mindig római számmal adjuk, utána betűköz nélkül zárójelben arab számmal az évszám, a zárójel után pont –, ha szükséges, a folyóirat száma (például 2. szám), végül az oldalszám(ok). Az évfolyamszámot kérjük feltétlenül feltüntetni!

Ha egy jegyzetszám alá több címleírás kerül, az egyes leírásokat *pontosvesszővel* választjuk el egymástól. Például:

Entz Géza: *A szamosfalvi Mikola-udvarház*. EM LI(1946). 56–58; Banner János–Jakabffy Imre: *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája a legrégebb időktől a XI. századig*. Bp. 1954. 499–500.

Visszautalások

1. Ha egy szerző művére a következő jegyzetben vagy további jegyzetekben ismét hivatkozunk, a mű címét az *i.m.* rövidítéssel helyettesítjük:

· Szabó T. Attila: *i.m.* 60.

2. Ha ugyanannak a szerzőnek egymás után több művét is felsoroljuk, a szerző nevének többszöri ismétlése helyett az *Uő* rövidítést használjuk (utána nem teszünk pontot). Például:

László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Bp. 1944. 66; Uő: *A népvándorlás lovasnépeinek ősvallása*. Kvár 1946. 9, 15–20.

3. Ha közvetlenül megelőzőleg említett lelőhelyre (folyóíratra vagy kötetre) utalunk, az *uo.* rövidítést használjuk. Például:

Uo. 13–14.

Gyakrabban használt rövidítések

MTA = Magyar Tudományos Akadémia; MOL = Magyar Országos Levéltár; OSZK = Országos Széchényi Könyvtár; EM = Erdélyi Múzeum; Bp. = Budapest; Kvár = Kolozsvár; Buk. = Bukarest; Buc. = București; köv. = következő; kk. = következők (lapszám után); sz. = szám (folyóíratoknál); uo. = ugyanott; uő = ugyanő; vő. = vesd össze.

Az l. vagy L. = *lásd* rövidítés helyett ajánlatos a szót teljesen kiírni, mivel az l betű összetéveszthető az l-es számjeggyel.

Ha a lelőhely több jegyzetben is megismétlődik, a következőképpen járunk el:

Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban OSZK) vagy: Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (a továbbiakban NyIrK) és ezután már csak a rövidítést használjuk.

Végül szerzőink figyelmébe ajánljuk az idézetek *pontos* másolását, illetve ellenőrzését mind tartalmi, mind formai szempontból.

A szerkesztőség

Számunk szerzői

- Becze Márta (1975) – egyetemi hallgató, Kolozsvár
Bokor Zsuzsa (1977) – egyetemi hallgató, Kolozsvár
Czégényi Dóra (1974) – egyetemi hallgató, Kolozsvár
Demeter Attila (1972) – filozófiatanár, tanársegéd, BBTE, Kolozsvár
Egyed Emese (1957) – irodalomtörténész, docens, BBTE, Kolozsvár
Hegyeli Attila (1976) – egyetemi hallgató, Kolozsvár
Kálmán Ungvári Kinga (1973) – filozófiatanár, Kolozsvár
Kiss András (1922) – ny. levéltáros, Kolozsvár
Kiss Erika (1977) – egyetemi hallgató, Kolozsvár
Kósa Ferenc (1934) – nyelvész, docens, BBTE, Kolozsvár
Kovács Ágnes (1977) – egyetemi hallgató, Kolozsvár
W. Kovács András (1975) – történész, Kolozsvár
Németh Ágnes (1976) – egyetemi hallgató, Kolozsvár
Salamon András (1948) – magyar szakos tanár, Sepsiszentgyörgy
Sebestyén Mihály (1947) – történész, könyvtáros, docens, Marosvásárhely
Szabó Levente (1977) – doktorandus, Kolozsvár
Székely Noémi (1975) – egyetemi hallgató, Kolozsvár
Szigeti Attila (1972) – filozófiatanár, gyakornok, BBTE, Kolozsvár
Tamásné Szabó Csilla (1968) – nyelvész, Kolozsvár
Téglás Ernő (1974) – pszichológus, gyakornok, BBTE, Kolozsvár
Tonk Márton (1973) – filozófiatanár, tanársegéd, BBTE, Kolozsvár
Tóth Zsombor (1974) – egyetemi hallgató, Kolozsvár
Ungvári Zrínyi Imre (1960) – filozófiatanár, adjunktus, BBTE, Kolozsvár
Turai Tünde (1977) – egyetemi hallgató, Kolozsvár
Veress Károly (1953) – filozófiatanár, docens, BBTE, Kolozsvár
Vincze Mária (1942) – közgazdász, professzor, BBTE, Kolozsvár

Contents

András Salamon: The Necessity of Lying (Three Dramas on Lying)	189
Attila Demeter: Social Ontology between Ideology and Utopia	201
Zsombor Tóth: Puritan Particularities of Miklós Bethlen's Book of Prayers	210
Ágnes Kovács–Ernő Téglás: When Cognitive Systems Speak About Mental Representations: The Psychological Analysis of Bilingualism.....	221

Workshop

Mihály Sebestyén: The Funeral of János Kemény Jr. in 1701	237
Mrs. Tamás Csilla Szabó: Before the Publication of the Nagyszombat Codex	244
Tünde Turai: The Table of Újlak and the Belief of Table-turning.....	249
Márton Tonk: Introduction to Rickert's Philosophy of Values.....	264
Noémi Székely: On Teacher Training at the Babeş–Bolyai University in Cluj	269
Mária Vincze: Rural and Regional Development.....	274

In memoriam

Dr. Pál Demény (1913–1999) (András Kiss).....	280
---	-----

Review

András W. Kovács: Saluting István Imreh.....	281
Zsuzsa Bokor: Pieces from the Desk. Small Collection of Transylvanian Witch Trials, a New Approach	282
Emese Egyed: Standard Book on the Founder of the Téka	285
Imre Ungvári Zrínyi: Growing Responsibility. Moral Diagnostics of Historic Burdens	286
Kinga Kálmán Ungvári: An Interdisciplinary Approach to the Succession of Generations.....	289
Károly Veress: A Book on the Actuality of Philosophy	290
Márton Tonk: Philosophical Tradition and Alternatives of Moral Philosophy	292
Levente Szabó: Variety of Versions.....	293
Attila Szigeti: A Promising Experiment in Philosophy of Religion	295
Márta Becze: Generic Division of Written Folklore.....	297
Erika Kiss: New Results in Transylvanian Ethnology.....	298
Ágnes Németh: Birth – Death – Marriage: Transitional Rites of a Village in Csík	300
Dóra Czégényi: Monograph on Popular Beliefs of a Village in the Transylvania.....	302
Attila Hegyeli: Gyimes Customs?	303
Ferenc Kósa: Two Old Handwritten Hungarian Grammar Books.....	304

Society Announcements

Attitude	307
To the Authors and Colleagues	308
Authors.....	310

Cuprins

Salamon András: Necesitatea de a minții. Trei drame despre minciună.....	189
Demeter Attila: Ontologia socială între ideologie și utopie.....	201
Tóth Zsombor: Caracterul puritanist al <i>Cărții de rugăciuni</i> a lui Bethlen Miklós.....	210
Kovács Ágnes–Téglás Ernő: Când sistemele cognitive demonstrează reprezentările mentale: analiza psihologică a bilingvismului.....	221

Atelier

Sebestyén Mihály: Funerariile lui Kemény János fiul, în 1701.....	237
Tamásné Szabó Csilla: O nouă ediție a Codicelui de la Nagyszombat în curs de apariție.....	244
Turai Tünde: Credințe legate de masa de lemn și dansarea ei în satul Uilacu Șimleului.....	249
Tonk Márton: Introducere în filozofia valorilor de Rickert.....	264
Székely Noémi: Despre pregătirea viitorilor profesori în cadrul Universității Babeș-Bolyai.....	269
Vincze Mária: Concluzii pe marginea unui simpozion. Dezvoltarea regională și teritorială.....	274

In memoriam

Dr. Demény Pál (1913–1999) (Kiss András).....	280
---	-----

Recenzii

W. Kovács András: Omagiu adus profesorului Imreh István.....	281
Bokor Zsuzsa: Piese „adunate de lângă masa de lucru”. O mică antologie din documentele proceselor vrăjitoarelor, într-o nouă viziune.....	282
Egyed Emese: O carte fundamentală despre fondatorul Bibliotecii Teleki din Târgu Mureș.....	285
Ungvári Zrínyi Imre: Extinderea responsabilității. Diagnostica morală a poverilor istorice.....	286
Kálmán Ungvári Kinga: Succesiunea generațiilor – într-o perspectivă interdisciplinară.....	289
Veress Károly: O carte despre actualizarea filozofiei.....	290
Tonk Márton: Tradiția filozofiei și alternativele filozofiei morale.....	292
Szabó Levente: Varietatea variantelor.....	293
Szigeti Attila: O experiență promițătoare în domeniul filozofiei religiilor.....	295
Becze Márta: Multitudinea genurilor în folclorul scris.....	297
Kiss Erika: Noi rezultate în domeniul cercetării obiceiurilor populare din Transilvania.....	298
Németh Ágnes: Naștere – căsătorie – moarte: rituri tranzitorii într-o comună din Ciuc.....	300
Czégényi Dóra: O monografie despre credințele populare dintr-un sat din Câmpia Transilvaniei.....	302
Hegyeli Attila: Într-adevăr lumea obiceiurilor din Ghimeș?.....	303
Kósa Ferenc: Două vechi gramatici ale limbii maghiare păstrate în manuscris.....	304

Comunicări ale Societății

Poziția Societății privind înființarea universității maghiare în Transilvania.....	307
Către colaboratori.....	308
Autorii numărului de față.....	310
Contents.....	311

Tartalom

Salamon András: Hazudni szükséges. Három dráma a hazugságról.....	189
Demeter Attila: Társadalomontológia ideológia és utópia között.....	201
Tóth Zsombor: Bethlen Miklós <i>Imádságoskönyvének</i> puritánus sajátosságai.....	210
Kovács Ágnes–Téglás Ernő: Amikor a kognitív rendszerek elbeszélnek a mentális reprezentációkat: a kétnyelvűség pszichológiai vizsgálata.....	221

Műhely

Sebestyén Mihály: Ifjabb Kemény János temetése 1701-ben.....	237
Tamásné Szabó Csilla: Megjelenőben a <i>Nagyszombati Kódex</i> új kiadása.....	244
Turai Tünde: A somlyóújlaki asztal és asztaltáncoltatás hiedelemköre.....	249
Tonk Márton: Bevezetés Rickert értékefilozófiájába.....	264
Székely Noémi: A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetemen folyó tanárképzésről.....	269
Vincze Mária: Tanulások egy rendezvény kapcsán. Régió- és vidékfejlesztés.....	274

In memoriam

Dr. Demény Pál (1913–1999) (Kiss András).....	280
---	-----

Szemle

W. Kovács András: Tisztelgés Imreh István előtt.....	281
Bokor Zsuzsa: A „munkapad mellől elővett darabok”. Erdélyi boszorkányperek kisgyűjteménye, újabb megvilágításban.....	282
Egyed Emese: Alapkönyv a Téka alapítójáról.....	285
Ungvári Zrínyi Imre: Táguló felelősség. A történelmi tehertertelek moráldiagnosztikája.....	286
Kálmán Ungvári Kinga: A nemzedékváltásról – interdiszciplináris megközelítésben.....	289
Veress Károly: Könyv a filozófia aktualizálásáról.....	290
Tonk Márton: Filozófiai tradíció és erkölcsbölcseleti alternatívák.....	292
Szabó Levente: A változatok változatossága.....	293
Szigeti Attila: Egy ígéretes vallásbölcseleti kísérlet.....	295
Becze Márta: Az írott folklór műfaji megosztottsága.....	297
Kiss Erika: Az erdélyi szokáskutatás újabb eredményei.....	298
Németh Ágnes: Születés – házasság – halál: egy felcsiki falu átmeneti rítusai.....	300
Czégényi Dóra: Egy mezőségi falu néphit-monográfiája.....	302
Hegyeli Attila: Gyimesi szokásvilág?.....	303
Kósa Ferenc: Két régi kéziratot magyar nyelvtan.....	304

Egyesületi közlemények

Állásfoglalás.....	307
Szerzőinkhez.....	308
Számunk szerzői.....	310
Contents.....	311
Continut.....	312

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tervbe vette Kelemen Lajos és Kós Károly leveleinek összegyűjtését és teljességre törekvő tudományos igényű kiadását. A közgyűjteményekben őrzött anyag feltárása és kiadásra való előkészítése folyamatban van, de nem sikerült még feltárnunk és lemásolnunk valamennyi magánkézben levő levelet. A készülő kötetek teljessége érdekében kérjük tagjainkat és mindenkit, aki Kelemen Lajos, valamint Kós Károly-levelek birtokában van, értesítse erről Egyesületünket, és jelezze, hajlandó-e azokat akár gyűjteményünkbe letétbe helyezni, akár hozzájárulni fénymásolásukhoz. Ez utóbbiról Egyesületünk gondoskodik. Kiadás esetén a levelek jelenlegi őrzői kívánságának megfelelően jelezzük a kiadott levelek birtokosainak nevét, vagy ha úgy kívánják, csak azt tüntetjük fel, hogy magángyűjteményben őrzik.

Címünk: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 3400 Cluj-N. 1, c.p. 191; vagy str. Iuliu Maniu nr. 5, III/7. Telefon: (064)195 176.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSÁBAN MEGJELENT:

Erdélyi Múzeum

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi,
valamint Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztályainak közlönye.

* 53. kötet. 1991. 1–4. füzet; * 54. kötet. 1992. 1–4. füzet; 55. kötet. 1993. 1–2. és 3–4. füzet;
56. kötet. 1994. 1–2. és 3–4. füzet; 57. kötet. 1995. 1–2. és 3–4. füzet; 58. kötet. 1996. 1–2. és 3–4. füzet;
59. kötet. 1997. 1–2. és 3–4. füzet; 60. kötet. 1998. 1–2. és 3–4. füzet; 61. kötet. 1999. 1–2. füzet.

Múzeumi Füzetek

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Természettudományi és Matematikai
Szakosztályának közleményei:

* 1. 1992; 2. 1993; 3. 1994; 4. 1995; 5. 1996; 6. 1997; 7. 1998; 8. 1999.

Orvostudományi Értesítő

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Orvostudományi Szakosztályának közleményei.:

* 64. kötet. 1991; * 65. kötet. 1992; * 66. kötet. 1993; * 67. kötet. 1994; 68. kötet. 1995; 69. kötet. 1996;
70. kötet. 1997; 71. kötet. 1998.

Műszaki Tudományos Füzetek

1. Jodál Endre: Számítástechnika az ezredforduló küszöbén.

2. Pálfalvi Attila: Porkohászat.

* Fialat Műszakiak Ülészaka: I–II–III–IV.

Erdélyi Tudományos Füzetek

* 209. Benkő Samu: Nagy Géza, a literátor és művelődésünk mindenese.

* 210. Antal Árpád: György Lajos életműve. Kolló Károly: György Lajos irodalmi munkássága.
Könyvészeti adalék.

* 211. Imreh István: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében.

* 212. Demény István Pál: A Szent László-legenda és Molnár Anna balladája.

* 213. Emlékezés Szécsenyi Istvánra Erdélyben 1991-ben. Csetri Elek, Fábíán Ernő, Benkő Samu,
Nagy György írásai.

* 214. Gaal György: Berde Áron útja a természettudományoktól a közgazdasázig.

* 215. Kovács András: A radnóti várkastély.

* 216. Muckenhaupt Erzsébet: A XVI. századi német reneszánsz típusú szignált könyvkötések
a csíksomlyói műemlékkönyvtár gyűjteményében.

217. Bura László: A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852).

218. Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság 200 éve (1793–1993). A marosvásárhelyi tudományos
ülésszakon elhangzott előadások.

219. Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben. Az EME 1994. április 16-án tartott emlékülésén
elhangzott előadások.

220. Szentkatolnai Bálint Gábor. Borcsa János, Bodor András, Péntek János, Berta Árpád, Bakk Pál
és Senga Toru tanulmányai.

* 221. Gaal György: Magyarok utcája.

222. Jakó Zsigmond: Ezerszáz esztendő.

* 223. Benkő Elek–Demeter István–Székely Attila: Középkori mezőváros a Székelyföldön.

224. Egyed Emese: Levelek fejemről Múzsák sisakomat. Barcsay Ábrahám költészete.

225. Coroi Artúr: Adalékok Háromszék iskolatörténetéhez.

226. Vofkori Mária: Társadalmi és gazdasági változások az udvarhelyszéki Havasalján a 16–18.
században.

227. Sájter Laura: A magyar szecessziós dráma stílusa.

Erdélyi Történelmi Adatok

VI. 1. Wolf Rudolf: Torda város tanácsi jegyzőkönyve 1603–1678.

VI. 2. Kovács András: Gyulaféhegyvár város jegyzőkönyvei 1588–1674.

Romániai Magyar Bibliográfiák

1. Romániai magyar könyvkiadás 1944–1949.

2. Romániai magyar könyvkiadás 1950–1953.

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSÁBAN MEGJELENT:

- Antalné Tankó Mária: Gyimesi frott tojások.
Benedek István: Repülőmodellezés Kolozsváron.
Bocskay István–Matekovics György: Fog- és szájbetegségek megelőzése.
Deé Nagy Anikó: A könyvtáralapító Teleki Sámuel.
Entz Géza: Erdély építészete a XI–XIII. században.
Entz Géza: Erdély építészete a XIV–XVI. században.
Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár VIII. kötet.
Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár IX. kötet.
Demény Lajos: Székely Oklevéltár – Új sorozat IV. Székely népesség-összeírások. 1575–1627.
Demény Lajos: Székely Oklevéltár – Új sorozat V. Székely népesség-összeírások. 1635.
Emlékkönyv Imreh István nyolcvanadik születésnapjára.
Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára.
Gábos Zoltán: Termodinamika. Fenomenológiai rész.
* Kékedy László: Műszeres analitikai kémia. Válogatott fejezetek I.
Kékedy László–Kékedy Nagy László: Műszeres analitikai kémia. Válogatott fejezetek II.
Monoki István: Magyar könyvtermelés Romániában (1919–1940).
Nagy-Tóth Ferenc: Régi erdélyi almák.
Sepsi Árpád–Kohl István: A kárpáti barnamedve.
Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya és a Csíki Székely Múzeum közös rendezésében tartott vándorgyűlés előadás-gyűjteménye. 1997. szeptember 12.

Megrendelhetők utánvétellel az Erdélyi Múzeum-Egyesület címén:
3400 Cluj I. C.P. 191. Románia.

A *-gal jelöltek elfogytak.

